

Inhoudsopgave

1. Gepubliceerde memoires als onderdeel van de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück:	
Een inleiding op de thesis + theoretische achtergronden	3
- §1.1. Herinneringscultuur en collectieve herinnering	3
- §1.2. De identiteitsconstructie van een collectief	6
- §1.3. Historiografie	9
- §1.4. Onderzoeksvraag	17
- §1.5. Bronnen, methode en opzet van de thesis	18
2. Profiel van een plek des onheils: Ravensbrück in historisch opzicht	25
- §2.1. Chronologisch overzicht	25
- §2.2. Wie waren de gevangenen van Ravensbrück?	28
- §2.3. Het dagelijkse kampleven	32
- §2.4. De verschrikkingen	34
3. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in memoires geschreven in 1945-1946:	
Memoires als informatiebron voor de maatschappij	36
- §3.1. Corrie Ten Boom – <i>Gevangene en toch...</i>	37
- §3.2. Anne Berendsen – <i>Vrouwenkamp Ravensbrück</i>	43
- §3.3. Nora Keizer – <i>Danse Macabre</i>	48
- §3.4. De weergave van Ravensbrück in memoires uit de periode 1945-1914: Terugkijken op het gevangenschap in nationale en religieuze kaders	51
4. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires 1966-1991:	
Nadruk op vriendschap en verzet	54
- §4.1. Taecke Botke – <i>Vergeet het toch maar / Het Revier</i>	56
- §4.2. Carla van Lier – <i>Schroeiplekken</i>	61
- §4.3. Tineke Wibaut-Guilonard – <i>Zo ben je daar</i>	65
- §4.4. Mieke van den Burger-Steensma – <i>Zo was het ongeveer</i>	69
- §4.5. Jenneke Romkes – <i>Cel 383, zing nog eens</i>	73
- §4.6. Madelon Verstijnen – <i>Mijn oorlogskroniek</i>	76
- §4.7. Ravensbrück in memoires uit 1966-1991: Hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de oorlog	80

5. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires 2001-2005:	
Herinneringen aan Ravensbrück als leidraad voor een levensgeschiedenis	85
- §5.1. Silvia Grohs-Martin – <i>Silvie</i>	87
- §5.2. Menachem Kallus – <i>Als jonge im KZ Ravensbrück</i>	92
- §5.3. Ravensbruck in memoires uit 2001-2005	
Verskil in inhoud, overeenkomstig in vorm	98
6. Slotbeschouwing	103
Primaire literatuur	113
Secundaire literatuur	114
Internet	117

*1. Gepubliceerde memoires als onderdeel van de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück:
Een inleiding op de thesis en theoretische achtergronden*

5 Mei 1945 is een historische datum in de Nederlandse geschiedenis. Nederland werd na vijf jaren van bezetting bevrijd van nazi-Duitsland en kon beginnen aan een periode van wederopbouw. Voor overlevenden van de concentratiekampen was een voortzetting van het vooroorlogse leven niet vanzelfsprekend. Zij hadden voor korte of langere tijd rechtstreeks te maken gehad met extreme vormen van geweld en hadden de gruwelen van het leven in een nazi-kamp moeten doorstaan.

Een klein deel van deze kampoverlevenden koos ervoor zijn ervaringen uit de kampen op schrift te stellen en publiceerde zijn herinneringen. In deze masterthesis zal ik memoires bestuderen van personen die gevangen hebben gezeten in Ravensbrück. Dit kamp, gelegen in Duitsland, zo'n tachtig kilometer ten noorden van Berlijn, was in beginsel ingericht voor vrouwen. Later werd er ook een apart mannenkamp in Ravensbrück ondergebracht. Er zaten voornamelijk politieke gevangenen opgesloten. In totaal hebben er tussen 1939 en 1945 ongeveer 132.000 vrouwen en 20.000 mannen gevangen gezeten, waaronder 866 vrouwen en ongeveer 300 mannen uit Nederland.¹

Door de jaren heen zijn er in Nederland diverse memoires verschenen waarin het leven in kamp Ravensbrück centraal stond.² De auteurs schreven hun persoonlijke herinneringen op en wilden daarna hun ervaringen delen met een groter publiek. Elk boek bevatte zijn eigen verhaal en kende een specifieke achtergrond. Hierdoor is het kamp telkens in een nieuw daglicht komen te staan. Ik ga onderzoeken hoe de dynamiek in de beeldvorming over het kamp in de memoires, zich verhoudt tot de maatschappelijk context van de tijd waarin deze op schrift zijn gesteld. Theorieën over de begrippen 'herinneringscultuur', 'collectieve herinnering' en 'narratieve identiteit' helpen mij bij de analyse van deze bronnen. De concepten laten zien dat de herinnering grotendeels sociaal is geconstrueerd en dat de hedendaagse maatschappelijke context om die reden van grote invloed is op de beeldvorming over het verleden. Ook in memoires.

1.1. Herinneringscultuur en collectieve herinnering

De gepubliceerde memoires over het kamp maken deel uit van een breder kader: de herinneringscultuur van Ravensbrück. In de jaren negentig omschreef een aantal Duitse onderzoekers van de universiteit in Giessen het concept *Erinnerungskulturen* als een proces waarin sociale en culturele componenten een wederzijdse invloed hebben op het collectieve geheugen.³ De term herinneringscultuur stelde hen zo in staat zicht te krijgen op de manier waarop een bepaalde groep

¹ Zie de officiële website van de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück: <http://www.ravensbrueck.de/mgr/english/camp/index.htm>, (29-11-2008).

² In totaal zijn de memoires van acht Nederlandse vrouwen, één Nederlandse man en één Oostenrijkse vrouw in de Nederlandse taal gepubliceerd. Daarnaast heeft de van oorsprong Nederlandse Israëliër Menachem Kallus zijn herinneringen aan Ravensbrück in het Duits opgeschreven en uitgegeven.

³ Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 34.

mensen terugkijkt op het verleden in het algemeen en het eigen verleden in het bijzonder.⁴ Historica Susan Hogervorst definieerde een herinneringscultuur als ‘zowel een bepaalde groep van mensen die zelf herinneren of zich bij het herinnerde betrokken voelen, als de articulaties en verankeringen van deze herinneringen’.⁵ Het concept herinneringscultuur kan volgens Hogervorst door onderzoekers worden gebruikt om antwoord te krijgen op drie belangrijke, met elkaar verbonden vragen: wie herinnert, wat wordt herinnerd en op welke manier wordt herinnerd?⁶ De Amerikaanse historicus Wulf Kansteiner stelde dat een herinneringscultuur bestaat uit de uitkomsten van een continue onderhandeling tussen herinneringsproducenten, herinneringsconsumenten en culturele tradities.⁷ In Kansteiners optiek zijn deze drie elementen de basis van een dynamisch herinneringsmodel. In mijn masterthesis gebruik ik de term herinneringscultuur als een concept waarin alle door de samenleving en cultuur geproduceerde en geconsumeerde aspecten, zowel materieel als immaterieel, van een bepaald historisch onderwerp samenkomen. Eén element van de herinneringscultuur van Ravensbrück wordt gevormd door de publicaties van herinneringen van overlevenden van het kamp. Memoires zijn in deze definitie het product van een herinneringsmaker, in dit geval een auteur, en worden door de lezers van de memoires, de herinneringsconsumenten, gebruikt voor hun beeldvorming van het kamp. Omgekeerd spelen de auteurs ook in op bestaande beelden van Ravensbrück in de samenleving. Er is dus sprake van een wisselwerking tussen de auteur, zijn publiek en de maatschappij.

Om mijn definitie van de term herinneringscultuur te verhelderen is het noodzakelijk eerst een ander concept te bespreken dat daarmee nauw verbonden is. De Franse socioloog Maurice Halbwachs introduceerde in 1925 het concept ‘collectieve herinnering’. Volgens hem is een collectieve herinnering de constructie van een bepaald beeld van een gebeurtenis of periode uit het verleden van een bepaalde groep. Het heeft betrekking op de verzameling van uitingen van historische beelden uit het gedeelde verleden van een collectief.⁸ Dit collectief kan alle mogelijke vormen van groepsvorming in de samenleving aannemen: van een land, een religie en een politieke partij tot een sportclub, een jongerencultuur of een familie. Een deel van de personen van zo’n collectief voelt zich met elkaar verbonden door hetgeen zij gezamenlijk hebben meegemaakt. Zij hebben de collectieve ervaring gemaakt. De groep beperkt zich echter niet alleen tot mensen die de gebeurtenis in het verleden daadwerkelijk hebben meegemaakt, maar omvat ook andere personen die zich om welke reden dan ook verbonden voelen met dat deel van de geschiedenis. Zij delen niet in de collectieve ervaring, maar

⁴ De Duitse onderzoekers van de universiteit in Giessen waren niet de eersten die de term herinneringscultuur gebruikten. De Duitse cultuurhistoricus Jan Assmann introduceerde de term ‘herinneringscultuur’ in 1994, maar lichtte zijn ideeën over het concept niet toe met een theoretische definitie. In plaats daarvan koos hij voor het gebruik van het gelijkende begrip ‘cultureel geheugen’. Hieronder verstond hij een verzameling van alle kennis die het handelen en het ervaren van de mens richting geeft en die steeds weer opnieuw van generatie op generatie wordt doorgegeven. In J. Assmann, *Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, 29-34.

⁵ Hogervorst, *Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2000*.

⁶ Hogervorst, ‘National and International memory cultures of Ravensbrück’, 2-8.

⁷ Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies’, 180.

⁸ Halbwachs, *On collective memory*, 47.

wel in de collectieve herinnering. De meeste Nederlanders bijvoorbeeld voelen zich verbonden met de vaderlandse geschiedenis. Als Brabantse voel ik mij verbonden met het oorlogsverleden van de streek waar ik vandaan kom. Ik heb slechts een zeer beperkte beleefde ervaring met de werkelijke gebeurtenissen, maar deel wel in de totstandkoming van de collectieve herinnering omdat ik een band voel met het verleden van deze collectieven en er een mening over vorm. De individuele herinnering maakt deel uit van de collectieve herinnering, maar de collectieve herinnering is dus veel meer dan een verzameling van enkel de herinneringen van zogenaamde ‘ervaringsdeskundigen’. Het is geen vaststaand feit, maar een dynamisch proces waar iedereen aan kan deel nemen en waaraan personen hun identiteit ontleen.

Halbwachs betoogde dat de individuele herinnering nauwelijks bestaat. Herinneringen komen volgens hem enkel tot stand wanneer mensen met elkaar in aanraking komen; ze worden gevormd door sociale interactie.⁹ Gedachten over het verleden worden continu gereproduceerd waarbij steeds opnieuw betekenis wordt gegeven aan dat verleden. Op den duur gaan daarmee de vorm en het uiterlijk van de gebeurtenis verloren die het in beginsel kende. Dit maakt duidelijk dat een collectieve herinnering voornamelijk een constructie is en geen vastgestelde representatie van een ervaring in het verleden. Bovendien is de constructie van tijdelijke aard; een collectieve herinnering is continu aan verandering onderhevig. Ook uit het gegeven dat herinneringen niet alleen bij een bepaalde groep horen, maar dat een groep ook een bepaalde collectieve herinnering kan creëren, blijkt dat aan de vorming van een collectieve herinnering een constructief proces ten grondslag ligt.

Uitingen van de collectieve herinnering van een bepaalde gebeurtenis of periode uit het verleden vormen elementen van de herinneringscultuur van dit onderwerp. In een herinneringscultuur komen alle ‘producten’ van een collectieve herinnering tot uiting. Het bestaat onder andere uit boeken, teksten, liederen, monumenten, tradities en feestdagen. Het bevat zowel materiële als immateriële elementen. Wanneer iemand beslist om zijn of haar memoires te publiceren, wordt een bewuste keuze gemaakt om de persoonlijke herinneringen met een breder publiek te delen. De auteur wil daarmee een bepaalde boodschap op zijn lezers overbrengen. Zijn memoires dragen vervolgens bij aan de collectieve herinnering aan een bepaald verleden en zijn daarom een onderdeel van de herinneringscultuur van dat verleden.

Zoals ik eerder al heb aangehaald, stelde Kansteiner een herinneringscultuur voor als een oneindig veranderlijk onderhandelingsproces tussen verschillende partijen en ontastbare elementen.¹⁰ Wanneer herinneringen bijvoorbeeld worden geuit door herinneringsproducenten, worden deze geïnterpreteerd door andere personen die daarmee herinneringsconsumenten worden. Kansteiner is geneigd de herinneringsmakers als manipulatief neer te zetten. Tegelijkertijd hebben de herinneringsconsumenten volgens de Amerikaanse historicus vaak te maken met verstrengelde belangen. Beide partijen maken bewust dan wel onbewust keuzes in wat op welke manier wordt

⁹ Halbwachs, *On collective memory*, 51.

¹⁰ Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies’, 179.

herinnerd. Daarnaast is het niet zo gemakkelijk een helder onderscheid te maken tussen herinneringsproducenten en -consumenten. Herinneringsproducenten geven met hun herinnering aan het verleden een bepaalde boodschap af, die door de herinneringsconsumenten weer op een bepaalde manier wordt ontvangen. De consumenten laten bewust dan wel onbewust sommige elementen van de herinnering weg of voegen eigen gedachten toe waardoor de herinnering wordt vervormd en de herinneringsconsumenten zelf een herinneringsproducent worden.¹¹ Dit is een onophoudelijk en moeilijk te ontleden proces waarvan de uitkomsten de herinneringscultuur van een bepaald onderwerp uit het verleden vormen.

Keuzes in wat wordt herinnerd, hoe wordt herinnerd en wanneer wordt herinnerd zijn bepalend voor de totstandkoming en verandering van een collectieve herinnering en bepalen daardoor mede hoe de herinneringscultuur eruit ziet. Een collectieve herinnering is daarom een uiterst belangrijk instrument in de herinneringspolitiek van een collectief. Met de term herinneringspolitiek worden de door een collectief gemaakte keuzes van elementen in de weergave van het verleden aangeduid. De herinneringspolitiek geeft namelijk de identiteit van een collectief weer. Het laat niet alleen zien hoe een groep denkt over een bepaalde episode of gebeurtenis uit het verleden, maar het zegt ook iets over de positie van het collectief in de hedendaagse maatschappij. Een herinneringscultuur verschaft de personen die zich betrokken voelen bij het thema van de herinneringscultuur een collectieve identiteit. In de volgende paragraaf zal ik hier verder op ingaan.

Hoewel met deze theoretische beschouwing over de concepten herinneringscultuur en collectieve herinnering gesteld kan worden dat aan de formulering van een herinnering een constructieproces ten grondslag ligt, moet in het licht van het onderwerp van deze thesis, de beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires, ook worden benadrukt dat de auteurs de herinnering aan hun werkelijk beleefde ervaringen hebben opgeschreven. Hun memoires verdienen een genuanceerde benadering; een al te rationele aanpak zou afbreuk doen aan de bedoeling van de auteurs: hun herinneringen delen met anderen.

1.2. De identiteitsconstructie van een collectief

De band tussen collectieve herinnering en identiteit is erg nauw, zo stelde Halbwachs. Uit de collectieve herinnering en uit de dynamiek in keuzes over wat, waar en wanneer wordt herinnerd, komen elementen van een identiteit naar voren.¹²

De mens kijkt in sociale kaders terug op het verleden.¹³ Dit sociale kader geeft betekenis aan de interpretatie van het verleden en speelt daarmee tegelijkertijd een rol in de totstandkoming van een identiteit in het heden. Een individuele herinnering kan volgens Halbwachs enkel worden begrepen wanneer deze geplaatst wordt in een collectieve context. Ik bekijk de memoires daarom vanuit een

¹¹ Idem, 180.

¹² Halbwachs, *On collective memory*, 51

¹³ Idem, 47.

breder maatschappelijk perspectief om te onderzoeken hoe de auteurs een identiteit construeren wanneer zij hun herinneringen op schrift stellen.

Binnen deze sociale kaders vindt dus de herinnering aan het verleden plaats. Verschillende gebeurtenissen worden binnen een kader in een bepaalde volgorde en context gerangschikt, waardoor een zogenaamd ‘plot’ ontstaat. De aspecten die in de verhaallijn worden opgenomen, zijn meer dan op zichzelf staande gebeurtenissen: ze vormen de synthese van een verhaal, een verhaal over de geschiedenis van een bepaald collectief.¹⁴ Omdat een gehele geschiedenis niet is weer te geven, worden bij de vorming van elk plot keuzes gemaakt. De manier waarop dit proces van *emplotment* plaatsvindt, zegt niet alleen iets over de betekenis die aan het verleden wordt gegeven, maar ook over hoe men in het heden staat. Het vormt de identiteit van een collectief. Filosoof Paul Ricoeur stelde in dit verband: ‘Through narrative we construct an identity’.¹⁵ Het proces dat Ricoeur omschreef als de creatie van een narratieve identiteit vindt zijn basis in het feit dat de mens houvast zoekt in het verleden. Om dit te begrijpen moeten de begrippen historische continuïteit en discontinuïteit uitgelegd worden.

Socioloog Eviatar Zerubavel verstond onder historische continuïteit het besef dat het verleden en het heden geen abrupt gescheiden tijdsvakken zijn, maar dat deze geleidelijk in elkaar overlopen. Door een versnelling van de sociale en technologische vooruitgang in de moderne, op de economie gerichte maatschappij is de historische continuïteit verstoord en is discontinuïteit ontstaan, zo betoogde Zerubavel.¹⁶ In navolging van de Duitse historicus Reinhart Koselleck zou je kunnen stellen dat vanaf het einde van de achttiende eeuw de ‘ervaringsruimte’ en de ‘verwachtingshorizon’ voor het eerst uiteen vallen.¹⁷ Vanaf toen was de ruimte van de ervaring niet langer gekoppeld aan de horizon van de toekomst: de toekomst kon niet meer worden voorspeld aan de hand van het verleden. Om grip te krijgen op de veranderlijkheid van de moderne maatschappij werd naar houvast gezocht in het verleden. Collectieven vormden hun identiteit aan de hand van een narratief dat ontstond uit de versmelting van verschillende afzonderlijke elementen uit het verleden tot één harmonieus geheel. Ricoeur betoogde dat de concordante discordantie van de tijd werd veranderd in een discordante concordantie van een narratief.¹⁸ Hij gaf hiermee aan dat het concept tijd waarin gebeurtenissen elkaar op een logische wijze opvolgen eigenlijk geen echte eenheid is, terwijl het concept narratief niet-logisch overeenstemmende punten tot één geheel maakt.

Ook in de huidige maatschappij construeren collectieven een identiteit aan de hand van mentale bruggen tussen het verleden en het heden. Zerubavel noemde dit de mentale integratie van niet aaneengesloten historische tijdstippen.¹⁹ Bewust dan wel onbewust gebruiken collectieven

¹⁴ Wood, *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation*, 21.

¹⁵ Idem, 30.

¹⁶ Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, 38.

¹⁷ Koselleck, *Futures past*, 280.

¹⁸ Wood, *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation*, 32.

¹⁹ Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, 40.

bepaalde herinneringsstrategieën bij de vorming van hun identiteit. Een voorbeeld van zo'n strategie is het kiezen van een bepaalde plaats die centraal komt te staan in de collectieve herinnering. De Franse historicus Pierre Nora heeft met zijn term *Lieux de mémoires*, plaatsen van herinneringen, een brede invulling aan deze herinneringsstrategie gegeven. In Nora's definitie zijn de *Lieux de mémoires*: 'any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community.'²⁰ De herinneringsplek kan elke vorm aannemen, blijft niet beperkt tot een topografische plaats en kan per toeval ontstaan of door menselijke wil worden gecreëerd. In de herinneringscultuur van Ravensbrück is de plaats waar het kamp zich bevond ten tijde van nazi-Duitsland een *Lieu de mémoire* geworden; er is een herinneringscentrum en een monument gebouwd. Het is een plek geworden waar niet alleen overlevenden, maar ook andere personen die zich verbonden voelen met de herinneringscultuur van Ravensbrück zich mee kunnen identificeren.

Wanneer het tijdstip waarop de herinnering plaatsvindt samenvalt met het tijdstip van de gebeurtenis in het verleden, is de verbondenheid met dat verleden nog sterker.²¹ Zo vierden de leden van het Comité Vrouwen van Ravensbrück elk jaar rond 23 april hun bevrijding. Op 23 april 1945 vertrok er een groot transport, georganiseerd door het Internationale Rode Kruis met onder andere veel Nederlandse vrouwelijke Ravensbrückgevangenen, op weg naar bevrijd gebied.²² Met de symboliek van het gebruik van deze herinneringsdatum wordt vorm gegeven aan de narratieve identiteit van het collectief.

De mens is een sociaal wezen; er is sprake van meervoudige identiteitsvorming. Een persoon kijkt namelijk altijd terug op het verleden in meerdere sociale kaders. In deze thesis krijg ik onder andere te maken met auteurs die bijvoorbeeld zijn opgegroeid in een christelijk milieu, sympathiseren met de linkse verzetsbeweging en zich verzetten tegen de traditionele rol van de vrouw. In de herinnering aan het verleden komen in dat geval dus gelijktijdig een godsdienstig narratief, een politiek narratief en een narratief met betrekking tot gender met elkaar in aanraking. Wanneer verschillende narratieven binnen een collectief met elkaar in conflict komen kan er een nieuw plot ontstaan, dat een afscheiding van een deel van dat collectief tot gevolg heeft. In zo'n geval kan er een nieuw herinneringscollectief en ook een nieuwe herinneringscultuur ontstaan. Daarnaast kunnen sociale kaders van vorm en inhoud veranderen. Dit betekent dat de narratieve identiteit van een collectief voortdurend aan verandering onderhevig is.

Ricoeur gaat er met zijn theorie over de vorming van een narratieve identiteit van uit dat in principe alles te vertellen is. Elke gebeurtenis kan een plaats toegewezen krijgen in een bepaald narratief. Vanuit een emotioneel perspectief valt deze stelling echter te betwijfelen. Sommige traumatische ervaringen zijn van dien aard, dat zij niet na te vertellen zijn; de herinnering wordt

²⁰ Nora, *Realms of memory*, XVII.

²¹ Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, 40-48.

²² Hogervorst, 'National and International memory cultures of Ravensbrück', 9.

verdrongen. In deze thesis is het daarom belangrijk niet alleen te kijken naar wat de auteurs in hun memoires met een breder publiek willen delen, maar ook naar wat zij níet beschrijven of voor zichzelf willen houden. Een gepubliceerde herinnering zegt iets over de identiteit van de auteur en over de identiteit van het collectief waartoe hij of zij behoort. Het zegt iets over het verleden en over het heden.

1.3. Historiografie

De Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück

Naar de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück is eerder al onderzoek gedaan door historica Susan Hogervorst. In haar scriptie over het Comité Vrouwen van Ravensbrück (CVR) heeft zij aan de hand van het archief van het comité een beeld geschetst van de herinneringspolitiek van deze groep vrouwen.

Hogervorst beschrijft de verschillende herinneringsstrategieën die het comité, opgericht in december 1945, door de jaren heen heeft toegepast en hoe op bepaalde momenten de nadruk werd gelegd op het feit dat het een *vrouwencomité* betrof. Zo werd lange tijd gezwegen over het gegeven dat er in Ravensbrück ook mannen gevangen hadden gezeten. Daarnaast stond in de stichtingsakte die in 1996 werd ondertekend vermeld dat Ravensbrück een vrouwenkamp was. Bovendien bestond het comité tot aan het jaar 2000 enkel uit vrouwen. Hogervorst: ‘Het CVR is zich dus in al die jaren blijven presenteren als *vrouwencomité*.’²³ Hoewel het CVR geen onderscheid wilde maken tussen zichzelf en andere vrouwen en dit standpunt ook werd geuit bij de onthulling van het Ravensbrückmonument in 1975 – alle vrouwen verdienden evenveel waardering, ook degenen die geen actief verzet hadden gepleegd of die niet in een kamp terecht waren gekomen – werd een identiteit gecreëerd waarin de vrouwen van Ravensbrück specifiek als *verzetsvrouwen* werden neergezet. Zo hield het CVR verschillende tentoonstellingen waarin de vrouw in het verzet centraal stond. In navolging van Kansteiner stelde Hogervorst daarom dat er een voortdurende onderhandeling over de herinnering aan Ravensbrück en de identiteit van het comité plaatsvond. Het CVR is in dit opzicht een herinneringsproducent in de herinneringscultuur van het kamp.²⁴

Met deze, veelal op gender gebaseerde opvattingen, speelde het comité een belangrijke rol in de ontwikkeling van de collectieve herinnering aan Ravensbrück. Hogervorst signaleerde naast herinneringsproducenten en -consumenten ook enkele culturele factoren die van invloed zijn geweest op de *Erinnerungsarbeit* van het CVR, waaronder de veranderende manier waarop in de Nederlandse samenleving werd omgegaan met de Tweede Wereldoorlog. Waar direct na de oorlog het ‘publiek van Ravensbrück’, de herinneringsconsumenten, zich beperkte tot voornamelijk de eigen achterban en enkele communistische organisaties, bestonden er in de jaren tachtig op diverse terreinen allerlei

²³ Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede: Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück 1945-2005*, 105.

²⁴ Idem, 106.

maatschappelijke organisaties die aandacht vroegen voor de verwerking van en/of omgang met het oorlogsverleden. Het CVR kon daardoor rekenen op maatschappelijke steun en kreeg meer bekendheid. Volgens Hogervorst leidde dit ertoe dat de comitéleden in deze tijd kozen voor een neutrale opstelling wat betreft hun opvattingen over gender. Het comité wilde namelijk te allen tijde voorkomen dat het een slachtofferrol toebedeeld zou krijgen. Toen in 1983 in de *CPN-ledenkrant* het seksuele geweld door de Russische bevrijders van Ravensbrück werd besproken, hield het CVR zich dan ook afzijdig. Uitspraken over deze kwestie zouden de neutrale positie van het comité in gevaar kunnen brengen.²⁵

Een tweede culturele factor die van invloed is geweest op de herinneringspolitiek van het CVR is de veranderende invloed van het communisme. Sociologe Jolande Withuis stelde dat het communisme vooral tot en met de jaren zeventig zijn stempel heeft gedrukt op de *Erinnerungsarbeit* van het comité.²⁶ Sympathie met het communisme werd echter nooit openlijk uitgedragen door het CVR: het stond voor een beëindiging van de Koude Oorlog en koos geen partij voor de Sovjet Unie. Dat er echter onder de overlevenden van Ravensbrück onenigheid bestond over de mate van betrokkenheid met het communisme, blijkt onder andere uit het feit dat er vanaf 1954 twee Ravensbrückcomités actief zijn geweest, die volgens Withuis een verschillende mate van afhankelijkheid van de Communistische Partij van Nederland kenden. In de jaren tachtig ebde de maatschappelijke aandacht voor het communisme weg en werd de ideologie steeds minder een probleem voor het CVR, zo betoogde Hogervorst. ‘Nadat de CPN in 1983 ophield te bestaan kreeg het CVR meer vrijheid om een eigen herinneringspolitiek te bedrijven.’²⁷

Een laatste culturele factor die de herinneringspolitiek van het comité beïnvloedde was de heropleving van het feminisme in de jaren zeventig, zo stelde Hogervorst. Door zichzelf neer te zetten als een comité van *verzetvrouwen* bood het CVR de in die tijd opkomende vrouwenorganisaties de mogelijkheid zich met hen te identificeren. Toch wilde het comité zichzelf niet als een feministische organisatie manifesteren. Het CVR wilde de politieke lading die de term ‘feminisme’ met zich meebracht vermijden, om zo haar neutrale identiteit te behouden.²⁸ Deze genderopvattingen zijn van invloed geweest op de keuzes die het comité moest maken met betrekking tot zijn herinneringsactiviteiten. Daarnaast laat dit ook zien hoe keuzes in de herinneringspolitiek de identiteit van een collectief weergeven.

In haar promotieonderzoek onderzoekt Hogervorst de nationale en internationale herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa. Door te kijken naar wanneer en hoe de verschillende nationale Ravensbrückcomités in Europa en hun overkoepelend orgaan, het Internationale Ravensbrück Comité, hun herinneringsrituelen organiseerden, ontstaan diverse beelden van wat de

²⁵ Idem, 103-110.

²⁶ Withuis, ‘Een betwiste erfenis’, 300-301.

²⁷ Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede: Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück 1945-2005*, 109.

²⁸ Idem, 209.

leden van een bepaald comité op dat moment belangrijk vinden.²⁹ Dit in navolging van Zerubavel, die stelde dat de hedendaagse visie op de samenleving van een sociale groep bestudeerd kan worden aan de hand van een tijdslijn van hun tradities en herinneringsactiviteiten.³⁰ Onderlinge verschillen tussen de nationale comités in de wijze waarop wordt herinnerd aan de gedeelde ervaringen in het kamp duiden op een diversiteit aan strategieën in de nationale herinneringspolitiek.³¹

Hogervorst stelt dat het voor het Internationale Ravensbrück Comité welhaast onmogelijk bleek om de gedeelde ervaringen te synchroniseren in een internationale collectieve herinnering. Als oorzaak hiervoor zijn conflicterende belangen van de verschillende nationale en andere sub- of supranationale herinneringsculturen van Ravensbrück aan te wijzen: ‘Actual political situations concerning the Cold War, the social position of the (communist) Ravensbrück associations and the ways in which each country looked back at its own war history have been too important to make any attempt to unify or synchronize successful.’³²

Historisch onderzoek naar memoires met als onderwerp het gevangenschap in een concentratiekamp
Eerder onderzoek naar memoires met als thema het gevangenschap in een concentratiekamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, heeft resultaten opgeleverd die voor deze thesis van belang zijn. Ik wil daarom als eerste historica Esther Captain aanhalen. In 2002 is haar proefschrift *Achter het kawat was Nederland* verschenen waarin zij de uitkomsten van haar onderzoek naar dagboeken en memoires over het gevangenschap in Japanse kampen in Nederlands-Indië heeft beschreven. Hoewel de Japanse interneringskampen niet over één kam te scheren zijn met de nazi-kampen, zijn de bronnen waarmee het leven in gevangenschap wordt onderzocht gelijk: gepubliceerde memoires. De structuur van haar onderzoek helpt mij bij de opzet van mijn scriptie in de breedte. Daarnaast is Captain tot interessante conclusies gekomen die te maken hebben met de inhoud en vorm van de geschreven herinnering. Deze informatie gebruik ik bij de analyse van mijn primaire bronnen.

Captain stelt dat er globaal twee publicatiegolven met betrekking tot memoires van geïnterneerden uit Japanse kampen in Nederlands-Indië zichtbaar zijn.³³ De eerste golf komt vlak na de capitulatie van de Japanners in 1946 op en duurt tot 1949. Daarna blijft het stil tot de jaren zeventig wanneer de tweede golf zichtbaar wordt waarin voormalig geïnterneerden langzaam maar zeker de behoefte krijgen om hun ervaringen onder de aandacht van een groter publiek te brengen. In de jaren tachtig zet deze golf pas echt door wanneer er daadwerkelijk meer publicaties plaatsvinden.

De memoires uit de eerste golf typeert Captain als ‘religieus geïnspireerd’. Het gevangenschap werd vaak gezien als een test van God om te zien of de aanval op het Christelijke geloof kon worden

²⁹ Hogervorst, ‘National and International memory cultures of Ravensbrück’, 2-8.

³⁰ Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, 11-36.

³¹ Hogervorst, ‘National and International memory cultures of Ravensbrück’, 2-8.

³² Idem, 10.

³³ Captain, *Achter het kawat was Nederland*, 133, 229.

doorstaan.³⁴ Dit centraal stellen van het geloof had een gunstig effect op de voormalig geïnterneerden. Enerzijds maakte het een bepaalde voortgang van het vooroorlogse leven mogelijk, anderzijds werd religie als hulpmiddel aangegrepen om betekenis te geven aan de oorlogservaringen. Daarnaast stelt Captain dat in de memoires uit deze periode gezwegen werd over thema's die onzegbaar waren. De gruwelijkheden en mishandelingen werden niet meegenomen in de herinnering aan het kampleven omdat ze te pijnlijk waren en omdat men zichzelf of een ander wilde beschermen.³⁵ Captain plaatst een kanttekening bij de representativiteit van de auteurs: alleen auteurs van Nederlandse afkomst konden hun memoires publiceren. De zogenaamde Indo-Europeanen hadden om welvaartsredenen die mogelijkheid niet; er bestonden flinke inkomensverschillen tussen bevolkingsgroepen van Nederlandse en Indo-Europese afkomst. De laatstgenoemde bevolkingsgroep had geen geld om te publiceren en kon er dus ook nauwelijks voor kiezen.

Een ander punt dat Captain aanhaalt in haar proefschrift is dat de scheiding tussen de publieke en de privésfeer in de jaren direct na de oorlog erg strikt was. De memoires hadden daarom voornamelijk een functie als informatievoorziening voor de samenleving. Schrijven over persoonlijke ervaringen enkel om persoonlijke gedachten te delen, was in die tijd nog geen algemeen geaccepteerd inzicht. Pas decennia later zou uit psychologische studies blijken dat het schrijven over ingrijpende ervaringen een gunstige invloed op het verwerkingsproces heeft.³⁶

De tweede publicatiegolf wordt ingezet in de jaren zeventig, wanneer zichtbaar wordt dat 'voormalig geïnterneerden langzaam maar zeker de behoefte krijgen om hun ervaringen onder de aandacht van een groot publiek te brengen.'³⁷ De ervaringsliteratuur uit de periode 1969–1979 sloot voornamelijk aan bij de interesse van lezers uit die tijd. Het feminisme had hier een rol in en was duidelijk aanwezig in de gepubliceerde herinnering. Daarnaast speelde de Indische emancipatiebeweging een rol in de toename van het Indisch besef. Dit uitte zich ook zo in de memoires uit de jaren zeventig.³⁸ Met de opkomst van een nieuwe generatie, namelijk de personen die als kind geïnterneerd waren geweest, kwam er een andere groep aan het woord en ook zij gingen hun herinneringen publiceren. Tot die tijd was er voor de vrouwen een heldinnenrol weggelegd in de memoires, maar dit veranderde. Keerpunt in deze ontwikkeling was het jaar 1980. Vanaf toen was er een spectaculaire groei zichtbaar in de publicatie van herinneringen aan de interneringskampen in Nederlands-Indië. Hier komt de tweede publicatiegolf pas echt tot uiting. De zogenaamde kampkinderen lieten een geheel ander perspectief zien en weerlegden de gedachte dat ze te klein zouden zijn geweest om zich iets van de oorlog te kunnen herinneren. De mentale schade die zij

³⁴ Idem, 138.

³⁵ Idem, 143.

³⁶ Zie onder andere Captain, *Achter het kawat was Nederland*, 258-263 en Schoutrop & Lange, 'Gestructureerd schrijven over schokkende ervaringen: resultaten en werkzame mechanismen', 77-96.

³⁷ Captain, *Achter het kawat was Nederland*, 284.

³⁸ Idem, 262.

hadden overgehouden aan hun internering op jonge leeftijd werd, binnen de ervaringsliteratuur over dit onderwerp, hét thema van de jaren tachtig en negentig.³⁹

Als laatste punt uit Captains werk wil ik aanhalen hoe volgens haar het tijdsbesef in de memoires een verdraaid beeld van de herinnering weergeeft. In de memoires domineerde vaak het laatste en zwaarste jaar. De honger, ziekte en dood van het jaar 1945 overschaduwde de herinnering aan voorgaande jaren. ‘De internering lijkt dan ook in de memoires vanaf het begin zeer zwaar te zijn, terwijl de omstandigheden tijdens het eerste jaar in de meeste kampen nog niet bijzonder slecht waren. Dit heeft de beeldvorming rond de Japanse kampen blijvend beïnvloed.’⁴⁰ Het is aannemelijk te stellen dat de uitkomsten van Captains onderzoek naar de memoires van geïnterneerden in Japanse kampen, overeenkomsten zullen vertonen met de beeldvorming over Ravensbrück in gepubliceerde memoires van kampoverlevenden.

Literatuurwetenschapster Bettine Siertsema presenteert in haar dissertatie *Uit de diepten* de uitkomsten van haar onderzoek naar alle Nederlandse egodocumenten met als onderwerp het gevangenschap in een Duits concentratiekamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Ze is voornamelijk geïnteresseerd in de levensbeschouwelijke reactie op de rechtstreekse confrontatie met het kwaad. Ze rangschikt haar bronnen naar godsdienst en gaat vervolgens op zoek naar het Godsbeeld en mensbeeld zoals dat naar voren komt uit de bronnen. Memoires hebben een groot aandeel in haar bronnencorpus.

Siertsema's boek verscheen in 2007. Op dat moment had ik de onderwerpkeuze voor mijn scriptie al gemaakt. Omdat de memoires van Ravensbrück ook binnen Siertsema's onderzoekskader vallen, heb ik te maken met een overlappend bronnencorpus. Siertsema heeft een gedeelte van de bronnen die ik gebruik dus al eens van dichtbij bekeken, maar omdat zij een andere benadering en onderzoeksvraag heeft gehanteerd dan ik, verwacht ik in deze scriptie nieuwe uitkomsten te vinden.

Siertsema stelt dat er twee publicatiegolven te zien zijn wanneer het gaat om de uitgave van egodocumenten met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. De eerste begint net zoals bij Captain direct na de oorlog en eindigt in 1947. Hierna is het, op een enkele (rooms-katholieke) uitgave na, redelijk stil tot de helft van de jaren zeventig. Vanaf 1976 nemen de publicaties aanhoudend toe en vooral vanaf 1991 is er een extra toename in de publicaties zichtbaar. De eerste golf is dus te omschrijven als kort en hevig, de tweede golf als lang en exponentieel toenemend. Daarnaast splitst zij de publicatiecijfers uit in een verdeling naar levensbeschouwelijke achtergrond waardoor er verschillende nuances ontstaan.⁴¹

Hoewel Siertsema's focus ligt op de godsdienstige elementen in haar bronnen, heeft ze ook enkele interessante conclusies getrokken met betrekking tot het tijdsverloop. Zo blijft het zelfbeeld van de auteurs constant positief. Ook wordt in de memoires die vlak na de oorlog zijn uitgebracht vooral

³⁹ Idem, 262.

⁴⁰ Idem, 135.

⁴¹ Siertsema, *Uit de diepten*, 537.

teruggekeken met een wij-perspectief, of worden de individuele gedachten niet expliciet vermeld. Daarnaast valt het beeld van de medegevangenen positiever uit, naarmate de tijd waarin gepubliceerd wordt vordert. Bij Joodse memoires treedt deze verschuiving later op dan bij de overige categorieën.⁴² Siertsema besteedt extra aandacht aan de rol van de zogenaamde ‘grijze laag’. Dit zijn gevangenen die een leidende functie hebben gekregen in het kamp, onder andere de Block- en Stubeältesten. Ook hier geldt dat de beeldvorming over de grijze laag pas later positiever wordt. Voor omstanders geldt een omgekeerd verloop. Hoe later de datum van publicatie, hoe negatiever het beeld van de omstanders wordt. Dit zijn aandachtspunten die ik mee kan nemen in mijn analyse van de bronnen.

Geschiedenis van het denken over de periode 1940-1945

De maatschappelijke context van de tijd waarin de memoires op schrift zijn gesteld, heeft een belangrijke rol in de interpretatie van de inhoud. Kennis van de geschiedenis van het denken over de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse samenleving is daarom essentieel voor een goed begrip van de bronnen.

De manier waarop in de Nederlandse samenleving werd teruggekeken op de oorlog is door de jaren heen menigmaal veranderd. Volgens historicus Frank van Vree leeft de herinnering aan de oorlog voort, maar is de manier waarop dit gebeurt aan verandering onderhevig: ‘Zelfs degenen die de oorlog persoonlijk hebben meegemaakt kijken daar nu vaak met totaal andere ogen op terug: hun beelden zijn aangevuld met de herinneringen van anderen of aangepast aan dominante of politiek correcte interpretaties van de geschiedenis, accenten zijn anders komen te liggen en verdrongen gevoelens hebben een plaats gekregen.’⁴³ Van Vree duidt met dit citaat niet alleen de veranderlijkheid van de herinnering, maar geeft hiervoor ook enkele oorzaken aan. Individuele achtergronden worden hierin gecombineerd met maatschappelijke context.

In zijn oratie ‘In de ban van goed en fout?’ kwam historicus Hans Blom in 1983 tot de conclusie dat de wetenschappelijke geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog tot dan toe voornamelijk plaatsvond binnen gesloten moralistische kaders waarin bepaald was wie in de periode 1940-1945 goed dan wel fout was geweest. Volgens Blom zou de aandacht uit moeten gaan naar het voelen en denken in bezet Nederland in plaats van het tot die tijd gangbare oordeel naar handelen of niet handelen. Om tot nieuwe inzichten te komen riep hij op van deze kaders af te wijken en meer analytisch in plaats van moralistisch te werk te gaan.⁴⁴ Hij nam daarmee afstand van de gevestigde opvatting van Lou de Jong, die in zijn meesterwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* dat in veertien delen tussen 1969 en 1991 werd uitgegeven, een helder onderscheid tussen goed en kwaad aan de dag legde, waarmee hij volgens sommigen een stempel drukte op het morele maatschappelijke oordeel over het handelen van individuen tijdens de oorlog. Verzetsmensen

⁴² Idem, 582.

⁴³ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 14.

⁴⁴ Blom, ‘In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd’, 13.

konden zich identificeren als ‘goed’, terwijl collaborateurs op één lijn werden gesteld met het kwaad en in deze hoedanigheid als ‘fout’ werden betiteld.

Deze classificatie in strikt gescheiden groepen had op soortgelijke manier vorm gekregen in het maatschappelijk denken over de bezettingsperiode. Volgens historicus Chris van der Heijden was er in de samenleving van de jaren vijftig en zestig een mythe ontstaan die het Nederlandse verzet per definitie als alomtegenwoordig en alle nationaal-socialisten als dom, onbekwaam en karakterologisch slecht beschouwde.⁴⁵

Direct na het einde van de oorlog had de Nederlandse overheid een duidelijke richting gekozen; de focus lag op de nationale wederopbouw. Individuele belangen waren daarmee ondergeschikt geworden aan het nationale belang de economie te versterken en een sociale eenheid te creëren.⁴⁶ Volgens onder anderen Jolande Withuis was er in deze periode daarom geen maatschappelijke aandacht voor de geleden oorlogsverliezen: ‘Aan de verliezen en het feit dat Nederland zijn joodse burgers niet had weten te beschermen wilde het vaderland bij zijn wederopbouw niet worden herinnerd. In het mentale klimaat van die jaren gold bovendien zwijgen als goud en ‘flink zijn’ als de beste remedie.’⁴⁷ Van Vree vulde hierop aan dat er tot 1960 in de publieke herinnering specifiek geen plaats was voor de vervolging van Joden in de vernietigingskampen. Het terugdenken aan de oorlog gebeurde hoofdzakelijk door óf een proces van ‘normalisering’ waarbij gepoogd werd het gebeurde in te passen in een bestaand wereldbeeld, zo werd in communistische kringen gesteld dat het fascisme als werktuig van het kapitalisme was misbruikt, óf men verklaarde het nationaal-socialisme vanuit een gril van de geschiedenis of een zieke geest van enkelen.⁴⁸ Verantwoordelijkheid voor de verschrikkingen werd in deze periode door niemand genomen.

Onder invloed van het Eichmann-proces, de publicatie van Jacques Presser’s *Ondergang* en de erkenning van psychische oorlogsgevolgen, kwam hierna de Jodenvervolging steeds centraler te staan in de maatschappelijke herinnering aan de oorlog. Series en films die werden uitgezonden op het nieuwe wijdverbreide televisie-medium versterkten deze ontwikkeling. Volgens historicus Ido de Haan was de periode rond het jaar 1970 hierin van cruciaal belang.⁴⁹

In de jaren tachtig signaleerde Blom een lichte afname in intensiteit, niet zo zeer in frequentie, van de maatschappelijke aandacht voor de oorlog. De centrale plaats van de Jodenvervolging in het publieke oorlogsdebat bleef ongewijzigd, maar daarnaast was er ruimte voor herinneringen aan de oorlogservaringen van andere collectieven. Met name de overlevenden van de kampen in Nederlands-Indië kwamen in dit verband in de publieke belangstelling te staan.⁵⁰ Toen in de jaren negentig vervolgens de aandacht voor de oorlog in de samenleving weer flink oplaaide, ontstond er onder

⁴⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden* 410-411.

⁴⁶ Blom, ‘De oorlog na de oorlog’, 124.

⁴⁷ Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, 7-8.

⁴⁸ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 13-17.

⁴⁹ De Haan, *Na de ondergang*, 2.

⁵⁰ Blom, ‘De oorlog na de oorlog’, 128.

verschillende bevolkingsgroepen een strijd om erkenning van aangedaan oorlogsleed, zo constateerde Withuis.⁵¹ Het begrip trauma was onlosmakelijk verbonden geworden met de oorlogstijd. Hoewel in de jaren zeventig al door psychiaters was erkend dat de geleden verschrikkingen vijftwintig jaar na dato nog steeds voor ernstige psychische klachten konden zorgen – dit werd in die tijd overigens nog als kampsyndroom of oorlogsneurose aangeduid – werd pas veel later de verwerking van het trauma massaal door collectieven gebruikt om erkenning te vragen voor de geestelijke schade die zij door de oorlog hadden opgelopen. Withuis spreekt in dit verband van een traumacultuur.⁵² De Haan constateerde dat de Joodse bevolking slechts korte tijd ‘onder de vlag van het vervolgingstrauma’ hun eigen stem had kunnen laten horen: ‘Al snel raakte hun zeggenschap over de geschiedenis al weer omstreden, doordat concurrerende groepen op dezelfde titel van het slachtofferschap om maatschappelijke aandacht en politieke erkenning vroegen.’⁵³ Overigens speelden in kringen van de ‘tweede generatie’ de oude morele kaders waarbinnen voornamelijk in de jaren vijftig en zestig werd teruggedacht aan het nationale oorlogsverleden, nog steeds een rol. Dit waren kinderen van zowel oorlogsdaders als -slachtoffers. Ook zij zochten erkenning voor het trauma dat zij aan de gevolgen van de oorlog hadden overgehouden.

Het maatschappelijk denken over de bezettingstijd heeft blijkbaar altijd plaats gevonden binnen een bepaalde ethische context. Gedurende enkele decennia waren de morele kaders zoals Lou de Jong deze beschreef een belangrijk referentiekader in de collectieve herinnering aan het verleden. In wetenschappelijke kring waren naast die van Blom nog meer stemmen opgegaan die pleitten voor een benadering met meer nuance. Ernst Kossmann maakte duidelijk dat er tussen de ‘goeden’ en de ‘fouten’ een breed veld bestond waarin zich de personen bevonden die te maken hadden gehad met een proces van ‘accommodatie’: aanpassing aan een bezet Nederland, waarbij voornamelijk uit noodzaak werd samengewerkt met de Duitse bezetter.⁵⁴ Van der Heijden sloot zich aan bij Kossmann en stelde dat er een enorme ruimte werd ingenomen door personen die niet ‘zwart’ en niet ‘wit’ waren geweest, en schetste daarmee het bestaan van een grijze massa. Geheel anders dan De Jongs duidelijke onderscheid en heldere ontwikkeling, ontwaarde Van der Heijden slechts wanorde en chaos. Hij scheen hiermee een nieuw licht op de discussie. Blijkbaar werden de keuzes en handelingen van Nederlanders ten tijde van de oorlog vooral ingegeven door omstandigheden en waren ze in die zin gebaseerd op toevalligheden.⁵⁵ Hiermee reduceerde Van der Heijden niet alleen de waarde die door velen nog steeds werd toegekend aan het Nederlandse verzet, maar zette hij het merendeel van zijn landgenoten uit de oorlogstijd ook nog eens neer als zwakkelingen, té bang om nee te zeggen tegen de bezetter; een bittere constatering.

⁵¹ Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, 77.

⁵² Idem, 98.

⁵³ De Haan, *Na de ondergang*, 229.

⁵⁴ Kossmann, *De Lage landen 1780-1980*, 157.

⁵⁵ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 15-16.

Hoe deze nuance precies heeft doorgewerkt in het publieke debat over de oorlog is lastig te bepalen. Het moge duidelijk zijn dat er tussen ‘goed’ en ‘fout’ een grote ruimte bestaat waarbinnen talloze identiteitsveranderingen mogelijk zijn. Vast staat in ieder geval dat het onmogelijk is gebleken géén moreel oordeel te verbinden aan het terugkijken op de bezettingsperiode.

1.4. Onderzoeksvraag

Er is dus al geschreven over de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück en ook over memoires van overlevenden van de Duitse concentratiekampen. Tussen deze twee onderzoeksgebieden in ligt ruimte voor mij om een nieuw onderwerp aan te snijden: de beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires. Ik maak een analyse van hoe de auteurs terugkijken op hun gevangenschap in het kamp, waar zij de nadruk op leggen en welke keuzes zij maken in hun schrijfproces. Door vervolgens de memoires met elkaar te vergelijken probeer ik na te gaan welke overeenkomsten en verschillen in de verbeelding van het kamp zichtbaar worden en welke maatschappelijke factoren hiervan een oorzaak zouden kunnen zijn. Uitgangspunt hierin vormt de veronderstelling dat de memoires niet op zichzelf staan. Mijn centrale onderzoeksvraag heb ik daarom als volgt geformuleerd: Welke beelden van kamp Ravensbrück en zijn gevangenen komen naar voren in gepubliceerde memoires van Nederlandse overlevenden in de periode 1945-2005 en hoe kunnen eventuele veranderingen daarin vanuit een maatschappelijke context worden verklaard?

Uit een dergelijke analyse ontstaat per publicatie een zeer persoonlijk gevormd beeld van het kamp. De specifieke achtergrond van de auteur heeft een grote rol in de totstandkoming van dat beeld. Context is hierin allesbepalend. Wanneer memoires worden gebruikt als bron is daarom niet alleen de achtergrond van de auteur, maar ook de tijd waarin de herinneringen opgehaald en opgeschreven worden van belang. Pijler van de geschiedwetenschap is namelijk het gegeven dat het verleden steeds weer opnieuw betekenis krijgt door interpretaties in het heden. Het verleden blijft op deze manier steeds weer actueel. Discoursen over de oorlog zijn zo gedurende de halve eeuw na de bevrijding aan verandering onderhevig geweest. De heersende opvatting over de periode 1940-1945 verschoof langzaam van onderwerp, in nadruk en detail. Ik ga na of dergelijke verschuivingen van invloed zijn op de inhoud of de vorm van de memoires en of ik verklaringen voor de beeldvorming van het kamp in de memoires kan vinden in de maatschappelijke context van de tijd waarin de herinneringen op schrift zijn gesteld.

Bij dit doel horen enkele deelvragen die mij helpen om tot een juiste analyse te komen. Zo vraag ik mezelf af of er consistente beelden gevormd kunnen worden uit de diverse memoires van één bepaalde periode en zo ja, hoe deze er dan uitzien. Zijn er verschillen af te leiden uit de beeldvormingen van het kamp tussen de publicaties uit verschillende periodes en welke maatschappelijke verklaringen zijn hiervoor aan te wijzen? Daarnaast vraag ik me af welke rol identiteitsvorming in het herinneringsproces speelt en hoe zich dit uit in de publicaties.

Mijn doel is niet om nieuwe wetenschappelijke ‘feiten’ over Ravensbrück te ontdekken of om door een analyse van de memoires een zo waarheidsgetrouw mogelijk beeld van het kamp te schetsen. Ik wil onderzoeken hoe de beeldvorming omtrent het kamp zoals blijkt uit de memoires, in verhouding staat tot de maatschappelijke ontwikkelingen in de tijd waarin de herinneringen zijn opgeschreven en de heersende oorlogsdiscoursen van dat moment. Daarnaast hoop ik een inzicht te verkrijgen in de belevingswereld van de auteurs betreffende hun herinneringen aan het kamp.

1.5. Bronnen, methode en opzet van de thesis

In navolging van Captain bestudeer ik de memoires in een periodeverdeling aan de hand van de zogenaamde publicatiegolven. Captain stelde twee publicatiegolven vast. In de publicatiehistorie van memoires van Ravensbrück lijken drie publicatiegolven naar voren te komen, al lijkt het niet geheel gepast daadwerkelijk van publicatiegolven te spreken, daar de absolute aantallen van de publicaties niet groot zijn.

Bronnen

Direct na de oorlog zijn twee publicaties verschenen. Het gaat om de memoires van de protestantse Corrie ten Boom (1945) en de vermoedelijk rooms-katholieke Anne Berendsen (1946). Bij de bespreking van de memoires die vlak na de oorlog zijn verschenen wil ik ook het werk van Nora Keizer betrekken. Haar memoires zijn in 1999 in Nederland verschenen, maar zijn al in 1946 en 1947 in Zweden, het land waar Keizer op dat moment woonachtig was, op schrift gesteld. Om onduidelijke redenen is het werk pas in 1999 uitgegeven. Vanaf dat moment is het boek onderdeel geworden van de herinneringscultuur van Ravensbrück; vanaf dat moment wordt er een boodschap aan de buitenwereld afgegeven. Bij mijn interpretatie van de publicatie moet ik echter rekening houden met het feit dat de memoires zijn geschreven in een maatschappelijke context van de jaren 1946 en 1947. Omdat ik op zoek ga naar maatschappelijke ontwikkelingen in de tijd waarin de herinneringen zijn opgeschreven, behandel ik het werk van Keizer tezamen met de direct na de oorlog verschenen publicaties.

Na de publicaties van Ten Boom en Berendsen duurt het ruim twintig jaar voordat iemand opnieuw zijn herinneringen aan het kamp met de buitenwereld wil delen. Deze trend is overigens ook te zien in het publicatieverloop van memoires over kampervaringen uit de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, zoals Siertsema in haar proefschrift stelt.⁵⁶

In 1966 verbreekt Taecke Botke de stilte wanneer hij zijn memoires publiceert onder de titel *Vergeet het toch maar*. Opvallend genoeg wordt er in 1978 een nieuwe versie uitgegeven waaraan enkele hoofdstukken zijn toegevoegd. Beide boeken zal ik in deze scriptie gebruiken omdat Botke met deze heruitgave een duidelijk *statement* maakt richting zijn publiek. Zoals uit een volgend hoofdstuk zal blijken, heeft de auteur een bedoeling met deze toevoeging en geeft hij daarmee uiting aan een

⁵⁶ Siertsema, *Uit de diepten*, 536-537.

bepaalde herinneringspolitiek. In 1978 verschijnt er nog een publicatie van memoires over het leven in verschillende nazi-kampen, waaronder Ravensbrück, namelijk die van de Joodse Carla van Lier. Er is dus niet echt sprake van een publicatiegolf in de jaren zeventig, maar de interesse voor het delen van oorlogsherinneringen is wel aangewakkerd.

In de jaren tachtig volgen meer publicaties waaronder die van Tineke Wibaut-Guilonard (1983) en Jenneke Romkes (1987). In 1984 schrijft Mieke van den Burger-Steensma haar ervaringen op in *Zo was het ongeveer*. Dit boek is in eigen beheer uitgegeven. Dat betekent dat het niet gemakkelijk toegankelijk is voor de maatschappij. Omdat ik ernaar streef alle gepubliceerde memoires van Nederlandse overlevenden te gebruiken voor deze scriptie en omdat het mij om de beeldvorming van het kamp gaat en om hoe elementen van die beeldvorming verklaard kunnen worden vanuit een maatschappelijke context, neem ik ook dit boek van Van den Burger-Steensma op in mijn bronnencorpus. Het is interessant om na te gaan of een boek dat is uitgegeven in eigen beheer een andere aard heeft dan de boeken die wél expliciet voor een groter publiek zijn geschreven. Wellicht kan ik hieruit conclusies trekken over de herinneringspolitiek van de verschillende auteurs. In 1991 verschijnt een publicatie van Madelon Verstijnen. Hoewel zij maar kort in Ravensbrück gevangen heeft gezeten, neemt ze haar ervaringen van het kamp mee in haar memoires.

Hierna blijft het weer even stil totdat in 1999 de herinneringen van Nora Keizer worden gepubliceerd. Vanaf dit moment wordt het boek onderdeel van de herinneringscultuur van Ravensbrück, maar zoals ik heb aangegeven behandel ik het boek bij de vroegste publicatieperiode, omdat de tekst eerder al tot stand is gekomen.

In 2001 verschijnt dan de Nederlandse vertaling van het in 2000 voor het eerst in het Engels uitgegeven *Silvie*, geschreven door de van oorsprong Oostenrijkse Silvia Grohs-Martin. Hoewel zij niet de Nederlandse nationaliteit bezit, neem ik haar boek toch mee in deze scriptie, omdat de memoires in het Nederlands zijn vertaald en dus onderdeel zijn geworden van de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück. Silvie heeft in de jaren voordat ze is opgepakt in Nederland gewoond en trad in die tijd op in de Hollandse Schouwburg. Ze was actief in het Amsterdamse verzet.

Mijn laatste bron is het in 2005 verschenen werk van de van oorsprong Nederlandse Menachem Kallus, die na zijn bevrijding is geëmigreerd naar Israël en daar de Israëliëse nationaliteit heeft aangenomen. Hoewel zijn boek niet in Nederland maar bijvoorbeeld wel in Duitsland is gepubliceerd, neem ik zijn werk toch op in mijn bronnencorpus omdat zijn wortels in Nederland liggen. Met het gegeven dat Kallus van nationaliteit is veranderd, wordt een bepaalde boodschap uitgedragen die mijn interesse wekt. Ik vermoed dat zijn werk ook van invloed is geweest op de Nederlandse herinneringscultuur van Ravensbrück. De memoires van Kallus zijn tot op heden de laatste Nederlandse publicatie geweest. Met zijn werk eindigt dan ook de periode waarnaar ik onderzoek wil doen: 1945-2005.

Wat opvalt in deze bronnenselectie is dat acht van de tien gepubliceerde memoires afkomstig zijn van vrouwen terwijl slechts twee werken zijn geschreven door een man. Het lijkt daarom

onvermijdelijk dat bij de uitkomsten van de analyse van deze bronnen een genderspect van belang is. Ten eerste bestaat er volgens verschillende wetenschappers een verschil tussen mannen en vrouwen wanneer het gaat om de beleving van het gevangen zijn.⁵⁷ Hoewel het aspect gender soms werd gebruikt om een handeling te rechtvaardigen, bestond er over het algemeen weinig verschil in de behandeling tussen mannen en vrouwen in de nazi-kampen, zo betoogt Pascale Bos in een artikel over vrouwen en de Holocaust. De verklaring voor het verschil in beleving moet daarom gezocht worden in het geven van een andere betekenis aan de historische ervaringen.⁵⁸ Ten tweede bestaat er een verschil tussen de beide seksen in het terugkijken op een gebeurtenis uit het verleden, doordat de herinnering wordt gevormd door sociale kaders. Gender is dus, net als andere identiteiten, een significant element in de collectieve herinnering. Het speelt een rol bij de ervaringen in het kamp en bij het herinneren van de ervaring achteraf. Daarom zal ik dit genderspect betrekken bij de analyse van de memoires.

Memoires als historische bron

Memoires bieden een bijzondere mogelijkheid om het verleden te raadplegen. Ze maken onderdeel uit van een groep bronnen die onder de naam ‘Egodocumenten’ een tegenhanger vormt voor de traditionele wetenschappelijke geschiedenisliteratuur. Jacques Presser introduceerde de term egodocument in 1958 als verzamelnaam voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven.⁵⁹ Door de veranderende oriëntatie van historici worden teksten niet meer simpelweg als leverancier van feiten gebruikt, maar veelal meer om het culturele klimaat en de mentaliteiten van de maatschappij in het verleden te onderzoeken. Hierbij wordt gepoogd de belevingswereld van de auteur te reconstrueren en op zo’n manier gegevens te vinden die in andere bronnen ontbreken. De bronnen worden dus gebruikt om informatie over het onderwerp van de memoires te verzamelen, maar kunnen ook een beeld geven van de tijd waarin de memoires op schrift zijn gesteld. Historicus Rudolf Dekker stelde in dit verband dat egodocumenten een link tussen het verleden en het heden kunnen bewerkstelligen.⁶⁰

Volgens sociologe Anna Aalten speelt representativiteit een belangrijke rol in de keuze voor het gebruik van autobiografische bronnen in wetenschappelijk onderzoek.⁶¹ Het feit dat personen aan het woord gelaten worden die anders niet gehoord zouden worden is voor mij een belangrijk argument om de inhoud van de memoires tot onderwerp van mijn studie te maken. Ook collectieven die tot dan toe buiten de geschiedschrijving vielen, krijgen op deze manier een kans hun verhaal te vertellen en dragen daarmee bij aan een completer beeld van het verleden. Een ander argument voor het gebruik van autobiografische bronnen in wetenschappelijk onderzoek komt van Astrid Erll. Zij betoogde dat

⁵⁷ Zie onder anderen Piersma, ‘Vrouwen en de Tweede Wereldoorlog’, 54.

⁵⁸ Bos, ‘Women and the Holocaust’, 33.

⁵⁹ In Baggerman & Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen: Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, 7.

⁶⁰ Idem, 9.

⁶¹ Aalten, ‘De uitzondering en de regel: het verhaal van juffrouw A.’, 67.

specifiek in bronnen zoals memoires en autobiografische teksten sociaal-culturele aspecten in de herinnering zichtbaar worden. Centraal in deze bronnen staat de narratieve enscenering van het herinneringsproces. Dit komt tot uiting in een onderscheid tussen een belevend ik en een verklarend ik, waardoor een tweedelig perspectief op de herinneringsproblematiek ontstaat.⁶² Aan de ene kant komt daarmee de sociaal ingebedde ervaring van het individu aan bod, maar aan de andere kant speelt tegelijkertijd een verklarende en zingevende functie van de auteur een rol. Door deze literaire enscenering komt een reconstructie van het verleden symbool te staan voor de toe-eigening van datzelfde verleden. Egodocumenten zijn daarom uiterst geschikte bronnen voor een onderzoek naar de relatie tussen een (collectieve) herinnering en het op schrift stellen van de ervaring.

Memoires zijn van andere aard dan de overige bronnen die onder de categorie egodocumenten vallen. Zo verschillen ze van dagboeken doordat de tijd tussen het opschrijven van de herinnering en het gebeurde bij een dagboek veel kleiner is dan bij memoires, waar vaak wordt teruggekeken op een verder verleden. De maatschappelijke context op het moment van schrijven laat zich dus goed onderzoeken door memoires als bron te gebruiken. Een autobiografie is een ander soort bron, omdat daarin vaak een reflectie op het hele leven plaatsvindt, waar bij memoires specifiek de aandacht uitgaat naar een bepaalde gebeurtenis of episode uit iemands verleden.

Methode

Door mezelf bij de analyse van de bronnen praktische vragen te stellen over de inhoud en vorm van elke publicatie, probeer ik ten eerste inzicht te verkrijgen in de beeldvorming van het kamp en kijk ik daarna of ik iets kan zeggen over hoe de auteurs op het moment van schrijven dachten over de oorlog, en hoe de maatschappelijke context van die tijd zich tot deze persoonlijke gedachten verhiel. Wie zaten er in het kamp gevangen? Hoe gingen gevangenen met elkaar om en wat had dit te maken met hun specifieke achtergrond? Welke sfeer wordt beschreven? Hoe kijkt de auteur tegen de kampleiding en de ‘grijze laag’ aan? Het ligt voor de hand dat ik verschillen zal vinden in de beeldvorming over het kamp, omdat elke auteur zijn eigen ervaringen in een persoonlijke context op schrift heeft gesteld. Toch verwacht ik ook overeenkomsten te vinden, omdat de auteurs soortgelijke ervaringen beschrijven en omdat het herinneringsproces door sociale factoren bepaald wordt. Maatschappelijke omstandigheden zullen een rol spelen in de verwoording van oorlogservaringen. Ik ben daarom op zoek naar overeenkomsten en verschillen van de beeldvorming door de jaren heen, zodat ik kan bepalen hoe sociale factoren en maatschappelijke context van invloed zijn geweest op de beschreven beeldvorming van het kamp in de memoires en welke oorlogsdiscoursen hierin zijn terug te vinden. Op het gebruik van bronnen voor mijn scriptie pas ik daarom een techniek toe die Marijke Mossink eerder beschreef als het gebruik van een spiegel: ik probeer in de memoires te ontdekken hoe in een beschrijving van het individuele leven tegelijkertijd bredere maatschappelijke processen of

⁶² Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 186.

verschijnselen zichtbaar worden.⁶³ De auteurs zijn in dit geval mijn spiegels voor een kijkje in de samenleving van het verleden. Ik ga in de bronnen op zoek naar de manier waarop de maatschappij dacht over (de verwerking van) de Tweede Wereldoorlog op een bepaald moment. Anders gezegd, ik ga op zoek naar hoe het discours over de oorlog er op verschillende momenten in naoorlogs Nederland uitzag. Memoires zijn in dit opzicht onderdeel van dat grotere geheel, van het oorlogsdiscours.

Dit brengt mij bij de rol van interpretator van de geschiedenis, en impliciet bij de rol van mijzelf als ‘vertaler’ van de memoires. Ik heb ervoor gekozen om een kwalitatief literatuuronderzoek, een discoursanalyse, uit te voeren. Ik wil onderzoeken hoe de herinneringscultuur van Ravensbrück specifiek in de memoires naar voren komt. Behalve een interview met Mieke van den Burger-Steensma – een van de weinige nog levende overlevenden van Ravensbrück in Nederland – neem ik andere bronnen die van invloed zijn op de collectieve herinnering aan het kamp niet mee in mijn beschouwing. Ik focus me op hoe de auteurs hun ervaringen verwoorden, waarom zij schrijven wat ze schrijven, wat hun bedoeling daarvan kan zijn en wat ik daaruit kan afleiden met betrekking tot hun persoonlijke omgang met het verleden enerzijds en hun gedachten over de maatschappelijke situatie op dat moment anderzijds. Mijn analyses van de memoires zijn interpretaties van de beschreven herinneringen van de auteurs. De interpretatie van de tekst door degene die het leest, kan afwijken van de bedoeling van de auteur. Het is onmogelijk exact de bedoeling van de schrijver te achterhalen, laat staan weer te geven. Bovendien wil ik benadrukken dat het niet mijn bedoeling is om een reconstructie van het werkelijke leven in het kamp te geven, maar dat ik de herinnering aan het kamp onderzoek zoals deze uit de memoires naar voren komt. Dit geeft mij een specifiek uitgangspunt in de benadering van de bronnen. Barbara Henkes sloeg de spijker op zijn kop toen ze in een artikel over het gebruik van autobiografisch werk als bron voor historische studies stelde dat ‘de nadruk dan niet zo zeer op het reconstrueren van de Ware Gebeurtenis ligt, maar eerder op de subjectieve ervaring’.⁶⁴ Gehele objectiviteit in het schrijfproces is dan ook onmogelijk, zowel van de auteur als van mezelf als interpretator. Het is mijn taak om de subjectieve ervaring in het schrijfproces van de auteurs naar voren te brengen. Ik claim daarmee niet te weten wat de auteur heeft meegemaakt, of heeft bedoeld met zijn memoires. Het is mijn eigen interpretatie van de totstandkoming van de collectieve herinnering aan het kamp en de bijdrage aan de herinneringscultuur van Ravensbrück.

Een auteur schrijft met een bepaald publiek in het achterhoofd. Dit geldt ook wanneer het gaat om het opschrijven van herinneringen, zoals bij de auteurs van de memoires in deze scriptie. Zij laten hun memoires publiceren, omdat zij hun verhaal willen delen en een bepaalde boodschap willen uitdragen. Je zou kunnen stellen dat de auteurs hun verhaal aanpassen aan hun publiek. Ook ik ben in dit werk een auteur en heb te maken met een persoonlijke achtergrond en een publiek; ook ik bevind me in binnen een maatschappelijke context die mijn interpretatie beïnvloedt. Ik ben me ervan bewust dat dit een onderdeel kan vormen van een mogelijk interpretatieconflict. Ik schrijf vanuit een

⁶³ Mossink, ‘Naar het leven: een inleiding’, 10.

⁶⁴ Henkes, ‘Als een Else Bohler in Nederland: tussen schaamte en zelfbewustzijn’, 38.

historisch wetenschappelijk perspectief; ik bestudeer de maatschappij. Dit geeft een geheel ander uitgangspunt dan wanneer iemand zijn persoonlijke ervaringen met een breder publiek wil delen. Dat wil echter niet zeggen dat het onmogelijk is om de memoires vanuit een historisch perspectief te benaderen, in tegendeel, maar bij de analyse van de bronnen zal ik wel rekening moeten houden met verschillende uitgangspunten van de beide schrijvende partijen.

Opzet

Na dit inleidende gedeelte zal ik in een volgend hoofdstuk, om tot een beter begrip van de inhoud van de memoires te komen, aandacht besteden aan de historische achtergrond van Ravensbrück door middel van een bespreking van de wetenschappelijke literatuur over het kamp. Hierna zal ik aanvangen met de analyse van de primaire bronnen. In drie hoofdstukken schets ik de dynamiek van de beeldvorming over kamp Ravensbrück door de verschillende memoires uitgebreid te bespreken.

Met een publicatieoverzicht naar jaartal zijn uit de periode 1945-2005 slechts moeilijk afgebakende periodes te bepalen. Toch is het noodzakelijk een bepaalde periodisering te hanteren, omdat zestig jaar een behoorlijk lange tijd is. Direct na de oorlog zijn de boeken van Ten Boom en Berendsen verschenen, waarna het heel lang stil is gebleven. Deze titels staan hierdoor op zich. Tezamen met deze publicaties behandel ik ook het werk van Keizer, omdat haar memoires al in 1946 en 1947 zijn opgeschreven. De herinneringen aan de oorlogservaringen van deze drie vrouwen zijn in een vroege naoorlogse context op schrift gesteld, namelijk in de periode 1945-1947. Dit gegeven onderscheidt de publicaties van de andere memoires. Vandaar dat ik ervoor kies om in hoofdstuk drie de boeken van Ten Boom, Berendsen en Keizer tezamen te behandelen.

Hierna volgt een periode waar moeilijk regelmaat in te ontdekken is. Ik heb besloten om de publicaties van de in 1966/Botke, 1978/herziene druk Botke en publicatie Van Lier, 1981/Wibaut-Guilonard, 1984/Van den Burger-Steensma, 1987/Romkes en 1991/Verstijnen verschenen memoires in één hoofdstuk, hoofdstuk vier, te behandelen. Ik wil hiermee geenszins beweren dat de periode 1978-1991 in historisch opzicht één geheel vormt. Wat ik hiermee wel wil aangeven is dat de memoires met elkaar gemeen hebben dat ze zijn uitgebracht in een periode na lange maatschappelijke stilte. Tot de jaren zeventig was het, met uitzondering van de periode direct na de bevrijding, niet gebruikelijk om over persoonlijk leed uit de oorlog te praten. De aandacht ging uit naar wederopbouw en de herinnering aan verzetshelden. Pas in de jaren zeventig werd er openlijk gepraat over het leed in de concentratiekampen. Deze maatschappelijke verschuiving heeft onder andere haar weerslag gehad op de wil van de auteur om zijn of haar memoires te publiceren en op hetgeen er met de lezer gedeeld werd. Ik vermoed dat er een consistentie bestaat in de aandachtspunten en de vorm van schrijven van de memoires uit deze periode, of dat dit in ieder geval bij bepaalde thema's het geval is. Ik laat het hoofdstuk eindigen met de publicatie van Verstijnen uit 1991, omdat het hierna weer even stil blijft. Dit maal voor ongeveer tien jaar.

In hoofdstuk zes zal ik de laatste memoires beschrijven, gepubliceerd in 2001/Grohs en 2005/Kallus. Omdat deze boeken zijn uitgegeven in wederom een andere maatschappelijke context in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig, behandel ik ze in een apart hoofdstuk. Een ander publiek en een andere context leiden tot andere keuzes in het schrijfproces.

Elk hoofdstuk zal ik afsluiten met een concluderende paragraaf. Hierin zal ik vaststellen of er een consistent beeld te vormen is over hoe het kamp beschreven wordt in de periode van het hoofdstuk. Welke overeenkomsten en verschillen tonen de memoires? En hoe kunnen deze uitkomsten worden verklaard vanuit een maatschappelijk perspectief? In het laatste hoofdstuk zal ik in een slotbeschouwing de balans opmaken over hoe in de beeldvorming over het kamp zoals blijkt uit de memoires, de herinneringscultuur van Ravensbrück zich heeft ontwikkeld.

2. Profiel van een plek des onheils: Ravensbrück in historisch opzicht

Kamp Ravensbrück is bekend geworden als het grootste vrouwenkamp van de nationaal-socialisten. Het was gelegen in Duitsland, zo'n tachtig kilometer ten noorden van Berlijn. Het kamp lag dichtbij het plaatsje Fürstenberg, aan de Schwedtsee. Omdat de plek enerzijds goed te bereiken was, daar het aan het treinspoor Berlijn – Stralsund/Rostock lag, en anderzijds toch was afgeschermd van de buitenwereld, omdat de plek omringd werd door een meer en bossen, nam Oswald Pohl, hoofd administratie van de Duitse concentratiekampen, eind november 1938 de beslissing op deze plek een groot nieuw *Konzentrationslager* (KZ) op te zetten.⁶⁵ Ongeveer driehonderd tot vijfhonderd mannelijke gevangenen uit het nabijgelegen kamp Sachsenhausen begonnen met de opbouw van het kamp. Zij bouwden eerst twee barakken voor hun eigen onderkomen, en begonnen daarna met het basiskamp: zestien woonbarakken, twee werkbarakken met daarin onder andere de keuken en een grote doucheruimte, de kampmuur, gebouwen voor de kampleiding en enkele huizen voor de SS-officieren.⁶⁶ Het kamp werd in mei 1939 door de eerste gevangenen in gebruik genomen.

2.1. Chronologisch overzicht

In eerste instantie was Ravensbrück bedoeld als een heropvoedingskamp voor vrouwen. Vanaf mei 1939 arriveerden er op regelmatige basis transporten met vrouwen die om politieke redenen door de Nazi's gevangen waren genomen. Vóór deze periode bestond er al een vrouwenkamp in Moringen, vlakbij Hannover. Het was echter gebruikelijk dat vrouwelijke gevangenen opgesloten werden in gevangnissen of tuchthuizen.⁶⁷ De nieuwe concentratie van gevangenen in Ravensbrück had tot doel de vrouwelijke gevangenen te straffen voor hun gedrag, hen de nationaalsocialistische moraal bij te brengen en hen uit te buiten als arbeidskrachten. Duitsland bereidde zich voor op de oorlog en wilde in eigen land orde op zaken hebben.⁶⁸

De eerste gevangenen van Ravensbrück waren afkomstig uit Duitsland en Oostenrijk. Met de inval van Duitsland in Polen op 1 september 1939, begon de Tweede Wereldoorlog, waarna steeds meer transporten met vrouwen afkomstig uit de door de Duitsers bezette gebieden arriveerden. Zo kwamen er onder andere ook vrouwen uit Polen, Hongarije, Rusland, Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië, Frankrijk, België, Nederland en Italië in Ravensbrück gevangen te zitten; in totaal zijn er ongeveer dertig nationaliteiten in het kamp geregistreerd geweest.⁶⁹ Het is lastig om exact te bepalen hoeveel vrouwen er in het kamp gevangen hebben gezeten, omdat in de laatste maanden van het bestaan van Ravensbrück nauwelijks administratie is bijgehouden in verband met de chaos die voortkwam uit de grote hoeveelheid transporten afkomstig uit andere kampen. Daarnaast is een deel van de

⁶⁵ Strebel, *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagercomplexes*, 44.

⁶⁶ Plewe & Köhler, *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 43-65.

⁶⁷ Fullberg-Stolberg e.a., *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen - Ravensbrück*, 7.

⁶⁸ Saidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp*, 13.

⁶⁹ Bernhard Strebel maakt melding van de aanwezigheid van vrouwen uit negentwintig landen. In Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 111-156.

kampadministratie vlak voor de bevrijding door de SS vernietigd. Schattingen over het totale aantal gevangenen lopen daarom uiteen. Het officiële aantal is door de *Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück*, het herinneringscentrum op het terrein waar het kamp eens gevestigd was, vastgesteld op 132.000 gevangenen, waarvan slechts 40.000 vrouwen hebben overleefd. Dit betekent dat er in het kamp zo'n 92.000 dodelijke slachtoffers zijn gevallen.⁷⁰

Wanneer er bouwwerkzaamheden in het kamp verricht moesten worden kwam er een groep mannelijke gevangenen uit Sachsenhausen terug naar Ravensbrück. De Nazi's haalden hiervoor speciaal mannelijke werkers uit een ander kamp omdat simpelweg werd aangenomen dat mannen meer ervaring hadden met technische, elektrische karwijken en constructiewerkzaamheden dan vrouwen. Uit aantekeningen van de SS uit 1939 blijkt dat het bouwplan van het kamp berekend was op 3000 gevangenen. Al snel bleek deze berekening echter te krap. Hierdoor waren uitbreidingen voortdurend noodzakelijk. In 1941 werd er daarom besloten tot de bouw van een permanent mannenkamp, direct gelegen naast het vrouwenkamp. Tussen 1941 en 1945 hebben hier in totaal zo'n 20.000 mannen gevangen gezeten. De meeste van hen kwamen uit Duitsland, Polen, Rusland en Frankrijk en net als in het vrouwenkamp waren dit voornamelijk politieke gevangenen.⁷¹ In beide kampen, dus zowel in het mannen- als in het vrouwenkamp, hebben ook Joodse gevangenen gezeten. Vooral in de beginfase van het kamp waren dit personen die waren opgepakt op politieke gronden, niet om hun etnische afkomst.⁷² De aanwezigheid van het permanente mannenkamp betekende echter niet dat de vrouwen geen zwaar werk in het kamp verrichtten. Ook zij moesten zware stenen sjuwen, walsen voortslepen en wegen bouwen.

Veel vrouwen werden na aankomst in het kamp opnieuw op transport gezet om te werk gesteld te worden in een subkamp, een kleiner kamp in een buitengebied, dat formeel onder leiding stond van het hoofdkamp Ravensbrück. De eerste subkampen van Ravensbrück zijn ontstaan in 1941-1942. In totaal heeft Ravensbrück over een kleine vijftig subkampen de leiding gehad.⁷³ De vrouwen moesten voornamelijk dwangarbeid verrichten in de oorlogsindustrie. Nederlandse vrouwen zijn vanuit Ravensbrück onder andere in Reichenbach, een kamp onder leiding van Gross Rosen, en München-Giesing, onder leiding van Dachau, terecht gekomen.

In 1942 werd Ravensbrück uitgebreid met een apart kamp voor jonge vrouwen, het *Jugendlager Uckermark*. Op ongeveer anderhalve kilometer van het hoofdkamp werden hier in totaal tot aan de sluiting van het kamp, eind 1944, ongeveer 1200 meisjes en jonge vrouwen geïsoleerd van de buitenwereld. Hun leeftijden liepen uiteen van 14 tot 25 jaar, maar het merendeel van de

⁷⁰ Zie de officiële website van de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück <http://www.ravensbrueck.de/mgr/english/camp/index.htm>, (29-11-2008).

⁷¹ Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp*, 253.

⁷² Strelbel, *Das KZ Ravensbrück*, 127.

⁷³ Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp*, 207-210.

gevangenen bestond uit jonge vrouwen tussen de 18 en 21 jaar.⁷⁴ Zij werden door de Nazi's gezien als *Asoziale*, dat wil zeggen dat ze niet pasten in het nationaalsocialistische idee van een homogene Arische volksgemeenschap.⁷⁵ De meisjes zouden seksueel aanstootgevend, losgeslagen of crimineel zijn. Er zaten ook dochters van politieke tegenstanders gevangen en familieleden van communisten; jonge vrouwen die om politieke redenen gevangen waren genomen. Hieruit blijkt al dat de onderverdeling van de gevangenen door de Nazi's niet heel strikt gebeurde, maar hier kom ik later op terug. De jonge vrouwen in kamp Uckermark waren in theorie opgepakt zodat ze een heropvoeding en rehabilitatie konden ondergaan, maar in werkelijkheid leefden de meisjes onder Spartaanse omstandigheden: ze moesten zware arbeid uitvoeren, er heerste een zeer strenge discipline en er was geen enkel contact met elkaar of de buitenwereld mogelijk.⁷⁶ In december 1944 werd het kamp ontruimd. De jongeren werden in het hoofdkamp ondergebracht. Het lege Uckermark werd vervolgens gebruikt om geselecteerde oudere, zieke en arbeidsongeschikte vrouwen uit het vrouwenkamp naartoe te sturen. Voor deze vrouwen betekende dit vrijwel altijd het einde. Door een gebrek aan voorzieningen stierven de meesten al snel aan honger, koude en ziekte. Anderen kregen een dodelijke injectie of werden naar de gaskamer gestuurd. Deze gaskamer werd in 1944 op het terrein van het hoofdkamp gebouwd en werd in januari 1945 in gebruik genomen. Naar schatting zijn hier vijf- tot zesduizend vrouwen vermoord.⁷⁷

Naarmate de tijd vorderde werden, vanwege het oprukken van de Geallieerden, groepen gevangenen afkomstig uit ontruimde kampen in de grensgebieden ondergebracht in Ravensbrück. Zo kwam er in september 1944 onder andere een groot transport aan met de vrouwen uit kamp Vught. Er was te weinig plek voor de nieuwe vrouwen; de barakken zaten overvol. Daarom werd er een grote tent midden op het kampterrein geplaatst om de vrouwen te herbergen. Ze moesten op de grond liggen en kregen nauwelijks dekens en eten. De tent werd een broedplaats voor epidemieën. Het kamp werd voller en voller. Door de aanhoudende overwinningen van de Russen in het oosten werd onder andere Auschwitz in januari 1945 geëvacueerd. De gevangenen uit het kamp die nog niet waren bezweken onder de altijd heersende Nazi terreur moesten velen kilometers in de koude lopen zonder dat ze eten, drinken of warme kleren kregen. Wie niet meer kon werd langs de weg achter gelaten of doodgeschoten. Dagen achtereen trokken de gevangenen op deze manier in westelijke richting. Velen lieten hierbij het leven. Deze tochten zijn later bekend geworden als 'Dodenmarsen'. Overlevenden werden ondergebracht in de concentratiekampen in Duitsland. Op deze manier kwam er via een evacuatietocht ook een grote groep vrouwen uit Auschwitz in Ravensbrück terecht.

Eind 1944 werd het kamp opnieuw uitgebreid met een aparte afdeling: het *Siemenslager*. Dit kamp werd ingericht voor vrouwelijke gevangenen die te werk waren gesteld in de Siemens & Halske

⁷⁴ Strelbel, *Das KZ Ravensbruck*, 370.

⁷⁵ Herzog & Strelbel, 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', 7.

⁷⁶ Morrison, *Ravensbruck. Every day life in a concentration camp*, 48.

⁷⁷ Zie Erpel, *Zwischen Vernichtung und Befreiung: das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase*, 88 en Strelbel, *Das KZ Ravensbruck*, 476.

fabriek. Siemens had zich in de herfst van 1942 met een fabriek op het kamp gevestigd omdat er sprake was van een tekort aan arbeidskrachten in de industrie.⁷⁸ De vrouwen werkten in de fabriek onder andere aan telefoonapparatuur, radio's en meetinstrumenten. In het speciale Siemenskamp was oplopend naar het einde van de oorlog plek voor zo'n tweeduizend vrouwen. Het kamp, dat bestond uit zes woonbarakken, kwam pal naast de fabriek te liggen.

Omdat het hoofdkamp te maken kreeg met overbevolking besloten de Nazi's ook in Ravensbrück steeds meer gevangenen direct te vermoorden. In December 1944 vonden er massa-executies plaats en eind januari 1945 werd zoals eerder al aangegeven de gaskamer in gebruik genomen. Ravensbrück kreeg steeds meer het karakter van een vernietigingskamp.⁷⁹

In het voorjaar van 1945 kwam het einde van de oorlog in zicht. Vanaf begin april werden ongeveer zeventuizend gevangenen uit voornamelijk West-Europa en Polen bevrijd door onderhandelingen tussen het Internationale Rode Kruis en enkele hoge SS-officieren. Hierin is de *Aktion Bernadotte* beroemd geworden. Na onderhandelingen tussen de Zweedse graaf Bernadotte en Heinrich Himmler mochten op 7, 23 en 25 april 1945 transporten met vrouwelijke gevangenen uit Ravensbrück naar bevrijd gebied vertrekken. Met bussen en vrachtauto's werden de vrouwen naar Zweden en Zwitserland geëvacueerd.⁸⁰ Eind april werd kamp Ravensbrück ontruimd en de SS stuurde ongeveer vijftien- tot twintigduizend gevangenen lopend in noordwestelijke richting. Het oprukkende Russische leger bereikte op 30 april 1945 het door de Nazi's verlaten kamp, waar nog ongeveer drieduizend zieke gevangenen waren achtergebleven; Ravensbrück werd officieel bevrijd.⁸¹

2.2. Wie waren de gevangenen van Ravensbrück?

Gevangenen werden in de concentratiekampen door de Nazi's onderverdeeld in verschillende categorieën. Op het kampuniform werd een driehoek genaaid, waarmee zichtbaar werd tot welke categorie de gevangene behoorde. Zo stond een rode driehoek voor een politieke gevangene, Joodse gevangenen droegen een gele driehoek. De kleur paars was voor Jehova's Getuigen, zwart voor de 'asocialen', groen voor 'criminelen' en roze voor homoseksuelen. Een combinatie van kleuren op de driehoek was ook mogelijk, bijvoorbeeld wanneer iemand van Joodse afkomst opgepakt was vanwege verzetsactiviteiten. Daarnaast werd er in de driehoek meestal een letter geschreven, waarmee de nationaliteit werd aangeduid. Zo stond de N voor Nederland en de P voor Polen, etc.⁸²

De onderverdeling van de categorieën kon nogal ruim worden opgevat. Gevangenen met een zwarte driehoek waren in de regel 'asocialen'. De Nazi's verstonden hier de personen, vaak vrouwen, onder die niet in het morele kader van hun *Volksgemeinschaft* pasten. Een eenduidige, juridische definitie voor de classificatie als 'asociale' was er echter niet. Dit had tot gevolg dat er een grote

⁷⁸ Strelbel, *Das KZ Ravensbruck*, 390.

⁷⁹ Idem, 509.

⁸⁰ Idem, 499-500.

⁸¹ Erpel, 'Kriegsende und Befreiung' 1.

⁸² Saidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp*, 26.

diversiteit onder de gevangenen met een zwarte driehoek bestond. Als ‘asociaal’ golden niet alleen prostituees, daklozen, alcoholisten en bedelaars, maar ook vrouwen die hadden gekozen voor een abortus of vrouwen die meerdere seksuele partners hadden. Ook Roma en Sinti vrouwen, vervolgd vanwege hun etnische afkomst, droegen een zwarte driehoek op hun kampuniform.⁸³ De categorie van de politieke gevangenen was ook behoorlijk breed. Hierin werden gevangenen geplaatst die Joden hadden geholpen, verzet tegen de nationaalsocialistische ideologie hadden gepleegd, communistisch waren, familie in de politieke oppositie hadden of andere vormen van individueel verzet hadden geuit.⁸⁴ Een speciale groep politieke gevangenen waren de *Nacht- und Nebel* gevangenen waarvan het moest lijken alsof ze van de aardbodem verdwenen waren. Deze personen mochten geen brieven schrijven, post ontvangen en het thuisfront werd niet op de hoogte gesteld van hun situatie. Op bevel van Hitler werden verzetsmensen uit West-Europa vanaf december 1941 onder deze noemer gevangen genomen.⁸⁵ Opvallend feit in de categorisering van de gevangenen was dat de roze driehoek uitsluitend aan homoseksuele mannen werd gegeven. Lesbische vrouwen kregen de zwarte driehoek en vielen dus onder de categorie ‘asocialen’. De onderverdeling van de gevangenen in de verschillende categorieën werd vaak niet consequent doorgevoerd en was ook niet altijd logisch.

In Ravensbrück waren de politieke en de ‘asociale’ categorieën gevangenen vrij groot. In het eerste jaar van het bestaan van het vrouwenkamp vormden de ‘asocialen’ meer dan vijftig procent van het totale gevangenaantal, waarvan de helft Roma en Sinti vrouwen. Toen Duitsland Polen binnenviel en de Tweede Wereldoorlog begon kwamen er steeds meer buitenlandse vrouwen in het kamp terecht. Dit waren vaak politieke gevangenen. Hun aandeel in het kamp steeg tot vijftien procent, waarvan Poolse, Oekraïense vrouwen en Russinnen een groot deel uitmaakten.

Het aandeel Duitse politieke gevangenen is gedurende het bestaan van Ravensbrück redelijk constant, rond de vijftien procent, gebleven.⁸⁶ In de beginjaren van het kamp zaten er ook Joodse vrouwen in Ravensbrück gevangen, maar met de aanvang van de systematische Jodenvervolging in het begin van 1942, nam dit aantal sterk af. In 1945 kwamen er weer meer Joodse vrouwen in Ravensbrück terecht, door de evacuatie vanuit de kampen in het oosten. In totaal wordt het percentage Joodse gevangenen door historicus Bernhard Strebel op dertien procent geschat.⁸⁷

Vanaf 1943 kwamen er steeds meer kinderen in het kamp gevangen te zitten. Historicus Jack Morrison stelt dat er in de vroege kampjaren slechts weinig kinderen in de kampen aanwezig waren. Dit aantal steeg vanaf 1943 toen de Nazi’s begonnen met het ontruimen van ghetto’s in Oost-Europa. Vooral in 1944 nam hun aantal relatief snel toe. Hoewel uiteindelijk net als bij de vrouwelijke gevangenen vrijwel elk land in Europa door de kinderen vertegenwoordigd was, waren de meeste en

⁸³ Schikorra, *Kontinuitäten der Ausgrenzung: “asoziale” Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück*, 10

⁸⁴ Saidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp*, 26-40.

⁸⁵ Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 166-167.

⁸⁶ Idem, 107-110.

⁸⁷ Herzog & Strebel, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück’, 6.

de eerste kinderen van Zigeuner- of Oost-Europese afkomst. Ze kwamen soms met hun moeder het kamp in, soms waren ze wees.⁸⁸

Er werden ook kinderen in het kamp geboren. In de vroege oorlogsjaren mochten vrouwen hun kind nog in een lokaal ziekenhuis ter wereld brengen, maar vanaf 1943 werden de vrouwen onder druk gezet om een abortus te laten uitvoeren. Met het snel groeiende aantal gevangenen in 1944 werd een beleidswijziging doorgevoerd en werd het de vrouwen toegestaan om te bevallen in het kamp. De baby's stierven echter vaak binnen enkele dagen door ondervoeding en slechte hygiëne, of werden direct na geboorte vermoord.⁸⁹ In totaal zijn er ongeveer 900 kinderen geregistreerd geweest in Ravensbrück, waarvan er hoogstwaarschijnlijk slechts dertig het kamp hebben overleefd.⁹⁰

Het mannenkamp was ontstaan uit een door de Nazi's gevoelde noodzaak tot uitbreiding van het vrouwenkamp. De mannelijke arbeiders moesten geherbergd worden. Al snel kregen de eerste gevangenen afkomstig uit Sachsenhausen gezelschap van een driehonderd man tellende strafexpeditie uit Dachau. Later kwamen meer mannelijke gevangenen uit onder andere Sachsenhausen, Dachau, Buchenwald en Auschwitz over naar Ravensbrück. Er zijn in totaal ongeveer 19.600 gevangenen in het mannenkamp geregistreerd. De meeste van hen kwamen uit Polen. Zij vormden zo'n dertig procent van het totale aantal gevangenen. Ook mannen uit de Sovjet-Unie (drieëntwintig procent), Duitsers en Oostenrijkers (negentien procent) en Fransen (twaalf procent) zaten in grote getale in het mannenkamp gevangen. Daarnaast waren er minderheden afkomstig uit Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Italië, België en Nederland.⁹¹

Veruit de meeste mannelijke gevangenen, zo'n 17.000 droegen de rode driehoek op hun kampuniform, hoewel zij niet allemaal waren benoemd als politieke gevangene. Onder hen waren 6300 mannen die geen aantekening over hun arrestatiegrond hadden. Buitenlandse gevangenen kregen sowieso een rode driehoek toegewezen, wat hun aard ook was. Om en nabij tien procent van de gevangenen van het mannenkamp was gearresteerd vanwege hun Joodse afkomst. Zij droegen de gele driehoek op hun uniform. Ongeveer zeven procent van de gevangenen kreeg een groene driehoek toegewezen. Dit waren voornamelijk mannen die preventief in hechtenis waren genomen. In het kamp kregen zij het 'criminele' label toebedeeld. Zo'n zevenhonderd gevangenen (vier procent) vielen in de 'asociale' categorie. Het waren vooral Roma en Sinti mannen die de zwarte driehoek moesten dragen. Daarnaast zaten er nog enkele Jehova's Getuigen (paars), homoseksuelen (roze) en krijgsgevangenen in het mannenkamp gevangen. Hun aandelen waren klein. De mannen waren over het algemeen van jonge of middelbare leeftijd. Zesentachtig procent van de gevangenen van het mannenkamp was tussen de zestien en vijfenveertig jaar oud. Er waren ook wat kinderen terecht gekomen vanuit het vrouwenkamp van Ravensbrück.⁹²

⁸⁸ Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp*, 262.

⁸⁹ Pawelke, 'Als Häftling geboren - Kinder in Ravensbrück', 160.

⁹⁰ Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp*, 270-273.

⁹¹ Strebel, 'Das Männerlager im KZ Ravensbrück 1941-1945', 147-148.

⁹² Idem, 148-154.

Nederlandse gevangenen in Ravensbrück

Volgens Dunya Breur, dochter van Ravensbrückoverlevende Aat Breur, hebben zo'n achthonderd à negenhonderd Nederlandse vrouwen gevangen gezeten in Ravensbrück.⁹³ In de beginjaren van het kamp was het aandeel van de Nederlandse gevangenen gering. Achtereenvolgens kwamen er in 1941, dertig Nederlandse vrouwen in het kamp aan, in 1942 ongeveer honderdvijftig vrouwen, waaronder negentig Joodse vrouwen en in 1943 nog ongeveer honderd vrouwen. Van deze vrouwen zijn er zesenzeventig vrijgelaten. Vijfentwintig vrouwen stierven in Ravensbrück, waarvan acht in de gaskamer. De Nederlandse Joodse vrouwen, aangekomen vóór 1944, zijn naar Auschwitz gedeporteerd en daar vergast.⁹⁴ Met de ontruiming van *KZ Herzogenbusch* (kamp Vught) komt er op 9 september een nieuw transport met 653 Nederlandse vrouwen in Ravensbrück aan. Het officiële aantal Nederlandse vrouwelijke gevangenen in Ravensbrück is door het *Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück* vastgesteld op 866.⁹⁵ Volgens Breur zijn er in totaal tussen de tweehonderd en driehonderd Nederlandse vrouwen in het kamp omgekomen.⁹⁶

Dat er ook Nederlandse mannen in het *Männerlager* gevangen hebben gezeten weten we onder andere door de publicaties van de memoires van Ravensbrückoverlevenden Taecke Botke en Menachem Kallus. In de wetenschappelijke literatuur over het kamp wordt weinig aandacht besteed aan het mannenkamp. Het boek van Jack Morrison en de publicaties van Bernhard Strebel zijn hierop uitzonderingen. Morrison maakt echter geen melding van de aanwezigheid van Nederlandse mannen in het kamp.⁹⁷ Strebel stelt dat het aantal Italianen, Belgen en Nederlanders voor ieder land driehonderd bedroeg.⁹⁸

De meeste Nederlandse vrouwelijke gevangenen zijn door het Rode Kruis bevrijd en in Zweden of Zwitserland terecht gekomen. Zo ook Nora Keizer, Jenneke Romkes (Zweden) en Carla van Lier (Zwitserland). Een enkeling bleef tot de bevrijding achter in het kamp om de zieken te verzorgen. Aat Breur was één van hen. Wat er aan het einde van de oorlog precies met de Nederlandse mannelijke gevangenen is gebeurd wordt niet duidelijk uit de wetenschappelijke literatuur. Vermoedelijk zijn zij op looptransport gestuurd of tot de bevrijding in het kamp achtergebleven. Wat wel vaststaat is dat zij niet door de Rode Kruis transporten zijn bevrijd, zoals de Nederlandse vrouwen.⁹⁹

⁹³ Breur, *Een verborgen herinnering*, 198.

⁹⁴ Strebel, *Das KZ Ravensbruck*, 148.

⁹⁵ Zie de officiële website van de Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück: <http://www.ravensbrueck.de/mgr/english/camp/index.htm> (29-11-2008).

⁹⁶ Breur, *Een verborgen herinnering*, 169.

⁹⁷ Morrison, *Ravensbruck. Every day life in a concentration camp*, 252-260.

⁹⁸ Strebel, 'Das Männerlager im KZ Ravensbrück 1941-1945', 148.

⁹⁹ Strebel, *Das KZ Ravensbruck*, 499-500.

2.3. Het dagelijkse kampleven

De gevangenen in de kampen kregen te maken met terreur. Het strak georganiseerde leven dat zo kenmerkend was voor de nationaalsocialistische ideologie, kwam hier ten volste tot uiting. Het hier volgende overzicht van het gruwelijke leven in dit kamp bespreek ik vanuit het perspectief van het vrouwenkamp. Het leven in het *Männerlager* komt daarmee in organisatie grotendeels overeen. Waar het voor deze thesis in relevantie afwijkt, zal ik dit voor zover dat mogelijk is kenbaar maken.

Het hoofdkamp kende een strakke dagplanning. De vrouwen werden 's ochtends voor dag en dauw, om 04.00, gewekt en kregen meestal een half uur om zich te wassen. Dit was een hele klus, want er waren veel te weinig wasbakken voor het grote aantal vrouwen. In dat half uur moesten ze ook hun slaapplek, dat nauwelijks een bed te noemen was, tot in de puntjes verzorgd opmaken. Dit werd met name in de beginjaren van het kamp streng gecontroleerd. De vrouwen sliepen in houten stellages, drie hoog en drie naast elkaar opgesteld. Vaak sliepen er dan zeven vrouwen op een verdieping, waar plek was voor drie. De vrouwen kregen 's ochtends een beker 'koffie', een warme zwartkleurige drank, en hun broodrantsoen voor die dag.

Een vast onderdeel van het ochtendritueel was het eerste appèl. De vrouwen moesten meerdere malen per dag geteld worden. Omdat er altijd wel iets was dat niet klopte en omdat de kampleiding de vrouwen wilde uitputten, duurden deze appèls vaak enkele uren.

Na het ochtendappèl gingen de vrouwen met hun commando's naar hun werkplaats. Voor alle mogelijke activiteiten waren commando's ingesteld, zowel binnen als buiten de kampmuren. De vrouwen werden als dwangarbeiders ingezet en moesten zes dagen per week zo'n acht tot tien uur per dag zwaar werk verrichten in onder andere fabrieken en de wegenbouw, dit was de zogenaamde *Arbeitseinsatz*.¹⁰⁰ De vrouwen werden daarnaast ook gebruikt voor administratief werk, in de schoonmaak, keuken en op het platteland. Als zij na een lange zware dag terugkwamen bij hun barak kregen ze een kleine portie kampsoep: een weinig vullende waterige substantie, met wat koolrapen en aardappelschillen erin. Soms hadden ze deze soep al voor de lunch gekregen. Hun eetgerei, dat meestal bestond uit een klein pannetje en een beker, bonden ze met touwtjes rond hun middel, zodat dit niet gestolen kon worden door andere gevangenen. Omdat het werk zwaar was en de hoeveelheid eten zeer gering, verzwakten de vrouwen snel.¹⁰¹

De nijpende hygiënische omstandigheden zorgden ervoor dat de gezondheid van de gevangenen nog sneller achteruit ging. Er waren nauwelijks toiletten, door de gevangenen aangeduid als latrines, en deze zaten vaak verstopt. Toiletpapier was er al helemaal niet. De wasruimtes waren overvol en vanaf eind 1944 werd deze plek gebruikt om de lichamen van overleden vrouwen op te bergen. Douchen was slechts één maal per maand mogelijk. Men mocht dan met vijf vrouwen, drie minuten een douche nemen.¹⁰² Dit zorgde ervoor dat ziektes als tuberculose en tyfus zich snel konden

¹⁰⁰ Brandes e.a. 'Arbeit im KZ Ravensbruck', 1.

¹⁰¹ Idem, 4.

¹⁰² Breur, *Een verborgen herinnering*, 181.

verspreiden. Luizen en vlooiën vormden een ware plaag in het kamp. Vaak werd vrije tijd aangewend om elkaar te helpen met ontluisen. Dit was lastig omdat de vrouwen slechts één kledingstel en één deken hadden gekregen bij aankomst, de beestjes bleven vaak in hun kleren achter. De kampkleding bestond uit een grijs gestreepte jurk, een blauw schort, een witte hoofddoek en een stel ondergoed.¹⁰³

Uit memoires van kampoverlevenden is bekend geworden dat de sociale interactie tussen de vrouwen het kampleed enigszins deed verzachten waar mogelijk. Het idee niet alleen te zijn, een vriendschapsband te kunnen opbouwen en af en toe ook eens met elkaar te lachen, gaf de vrouwen de bevestiging die zij nodig hadden om door te zetten: ze waren nog steeds mens.¹⁰⁴

De gevangenen werden dagelijks opgeschrikt door de wreedheid van hun kampleiding. Gevangenen werden geslagen, mishandeld en er werd tegen hen geschreeuwd. Hoewel er aanvankelijk nog vrouwelijke opzichters in het kamp werkten die zich vrijwillig hadden aangemeld, kwamen er richting het einde van 1942 door de invoering van de dienstplicht ook veel vrouwelijke SS'ers het kamp binnen die nog moesten worden opgeleid. Ravensbrück werd een opleidingscentrum voor jonge vrouwelijke opzichters die na hun training naar andere kampen werden uitgezonden.¹⁰⁵

Naast de SS'ers die het kamp officieel bestuurden, werden er ook gevangenen op leidinggevende posities gezet. Dit waren de *Funktionhäftlinge*. Bettine Siertsema noemt deze groep gevangenen 'de grijze laag'. Zij bevonden zich ergens tussen de gevangenen en de leidinggevendenden in.¹⁰⁶ Zo had elke barak naast een opzichteres, die in dienst was van de SS, ook per Block een *Blockälteste*, en elke *Stube* een *Stubeälteste*. De *Ältesten* waren zelf gevangenen en werden regelmatig gewisseld. In het vrouwenkamp werden de ältesten verdeeld over de verschillende bevolkings- en gevangengroepen, maar in de praktijk waren het voornamelijk Duitse, Poolse en Russische vrouwen die het baantje als 'oudsten' kregen, omdat zij in de absolute meerderheid waren. Door hun baantjes als *Funktionhäftling* hadden de 'oudsten' de macht in handen. In het mannenkamp werden bijna altijd gevangenen uit de criminele categorie aangewezen als älteste, terwijl zij in de minderheid waren. De Nazi's zetten hun verdeel- en heerspolitiek in het mannenkamp nog eens extra kracht bij door met opzet 'criminele' gevangenen op deze posities te plaatsen.¹⁰⁷

Ältesten hadden een moeilijke taak. Ze moesten een middenweg proberen te vinden tussen het helpen van hun medegevangenen en het uitvoeren van de leidinggevende taak.¹⁰⁸ Een harmonieuze relatie tussen de älteste en de overige gevangenen bleek vrijwel onmogelijk. De rolverdeling had tot resultaat dat de ältesten zich vaak gingen gedragen als echte opzichters. De individuele overlevingsdrang bleek sterker dan het groepsbesef; men was uit op eigengewin.

¹⁰³ Pflock, '“Lebens”-bedingungen im Konzentrationslager', 2.

¹⁰⁴ Onder andere Tineke Wibaut Guilonard en Nora Keizer spreken in hun memoires over het belang van de vriendschapsbanden in het kamp. Zie Wibaut Guilonard, *Zo ben je daar* en Nora Keizer, *Danse Macabre*.

¹⁰⁵ Heike, 'Da es sich ja lediglich um die Bewachung der Häftlinge handelt. Lagerverwaltung und Bewachungspersonal', 10.

¹⁰⁶ Siertsema, *Uit de diepten*.

¹⁰⁷ Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 230-231.

¹⁰⁸ Siertsema, *Uit de diepten*.

De kampcommandant, tot de herfst van 1942 Max Kugel, daarna opgevolgd door Fritz Suhren, was eindverantwoordelijke voor het reilen en zeilen in Ravensbrück en moest zich verantwoorden aan Heinrich Himmler, hoofd van de SS.¹⁰⁹

2.4. De verschrikkingen

Het dagelijkse leven in Ravensbrück was in deze nijpende omstandigheden al vreselijk genoeg, maar door specifieke gebeurtenissen en eigenschappen van het kamp werd het leven voor de gevangenen een ware nachtmerrie. Strebel stelt dat er in de laatste twee jaar van de oorlog in Ravensbrück sprake was van ‘die Holle der Frauen’, de vrouwenhel.¹¹⁰

Ravensbrück is na de oorlog bekend geworden als het concentratiekamp waar medische experimenten op vrouwelijke gevangenen werden uitgevoerd. Tegen hun wil in werden vrouwen onder strikt geheime omstandigheden geopereerd als proefkonijnen voor dubieus medisch onderzoek.¹¹¹ Allerlei soorten operaties zijn uitgevoerd: bloedvergiftiging, sterilisatie, operaties op botten, spieren en zenuwen enzovoorts. Het doel van sommige operaties is tot op de dag van vandaag nog niet bekend geworden. Bij de selectie van de vrouwen werd speciaal rekening gehouden met een goede fysieke conditie. Als de vrouwen niet gezond genoeg waren, dan werden zij ingewisseld voor anderen. Strebel stelt dat de medische experimenten tussen juli 1942 en augustus 1943 hebben plaatsgevonden. Prof. Dr. Karl Gebhardt had de leiding over de operaties. Naast Gebhardt waren de ss-dokter Schiedlausky, zijn assistent Fischer en de kampartsen Rosenthal en Oberheuser betrokken. Volgens Strebel bestonden de operaties voornamelijk uit amputaties en het testen van de werking van Sulfonamide, een soort chemotherapie.¹¹²

Het kampziekenhuis, vaak aangeduid als het Revier, werd gezien als een plek die vermeden diende te worden. Naast het feit dat de verpleging te wensen over liet, werden er regelmatig dodelijke injecties gegeven aan zieke vrouwen. Wanneer de vrouwen echt niet anders konden en zij zich moesten melden bij het wekelijkse ‘spreekuur’ in de ziekenboeg moesten zij vaak uren naakt en in de tocht wachten totdat ze, meestal zonder behandeling, weer werden weggestuurd. Soms kreeg een gevangene een ‘rode kaart’ waarmee een vrijstelling van het werk verkregen werd. De zieke mocht dan een paar dagen overdag in de slaapzaal blijven liggen, zodat ze weer wat kon opknappen.¹¹³

Seksueel geweld tegen vrouwelijke gevangenen is een thema dat in de geschiedenis van vele concentratiekampen terugkomt, ook in Ravensbrück. Wanneer de vrouwen gekeurd moesten worden werden zij, vaak volstrekt nutteloos, verplicht hun kleren uit te trekken. De vrouwen moesten vervolgens naakt langs een groep opzichters paraderen waarna een selectie werd gemaakt voor een

¹⁰⁹ Strebel, *Das KZ Ravensbruck*, 48.

¹¹⁰ Idem, 13.

¹¹¹ Kiedrzynska, ‘Introduction’, 14-27, in Ronowicz, *Beyond human endurance. The Ravensbruck women tell their stories*.

¹¹² Strebel, *Das KZ Ravensbruck*, 257.

¹¹³ Martin, ‘Menschenversuche im Krankenrevier des KZ Ravensbrück’ 3.

volgend transport.¹¹⁴ Op dezelfde wijze werden in totaal ongeveer honderd vrouwen gerekruteerd om in een bordeel van de *Werhmacht* of de SS te werken.¹¹⁵ Ook werden vrouwen gedwongen zich te prostitueren voor mannelijke gevangenen uit andere kampen. Bij wijze van beloning voor de mannelijke gevangenen moesten deze vrouwen zich aan hen ‘voorstellen’.¹¹⁶ Door de vrouwelijke gevangenen voor te spiegelen dat ze meer eten, betere levensomstandigheden en zelfs hun vrijheid weer terug zouden krijgen na enkele maanden werk, probeerde de kampleiding vrijwilligers voor de bordelen te werven. De beloften bleken loos te zijn. Vele vrouwen kwamen compleet gebroken terug uit de bordelen en werden opnieuw in hechtenis genomen in Ravensbrück. Een ander voorbeeld van het geweld dat vrouwen is aangedaan, is de al eerder genoemde dwang voor zwangere vrouwen tot het ondergaan van een abortus of een sterilisatie. Vrouwen die niet voldeden aan het profiel van dat ene ware Arische ras, mochten geen kinderen krijgen.¹¹⁷

Straffen voor ongewenst gedrag waren hard. Kleine vergrijpen werden vaak gestraft met stokslagen, appèl staan en een vermindering van de hoeveelheid eten. Bij meerdere ‘vergrepen’ werden gevangenen verplaatst naar het Strafblok. De toestand was hier nog nijpender dan in de andere barakken. De vrouwen moesten enkel zware arbeid verrichten en er was hier weinig mogelijkheid tot het onderhouden van sociale contacten. Écht gevreesd was een verplaatsing naar de Bunker. Hier kwamen voornamelijk vrouwen terecht die de SS wilde verhoren; politieke gevangenen die wel eens belangrijke informatie achter konden houden. Deze kampgevangenis bestond uit kleine isoleercellen, er waren geen bedden of dekens, de gevangenen werden gefolterd en doodslag was er aan orde van de dag.¹¹⁸

De angst voor de dood was continu aanwezig in het kamp. Elke dag stierven er gevangenen van honger, uitputting en ziekte. Naarmate de tijd vorderde, werden dit er steeds meer. In de volgende hoofdstukken ga ik kijken hoe deze vreselijke omstandigheden in het kamp worden beschreven in de memoires van de overlevenden. Waarop leggen de auteurs de nadruk? Wat herinneren ze zich van het leven in het kamp: welke ervaringen willen ze met een groter publiek delen en welke juist niet? En was er naast al het kampleed ook nog ruimte voor het ontstaan van vriendschappen?

¹¹⁴ Anschutz e.a., ‘Dieses leere Gefühl, und die Blicke der anderen. Sexuelle Gewalt gegen Frauen’, 8.

¹¹⁵ Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 211.

¹¹⁶ Schulz, ‘Weibliche Häftlinge aus Ravensbrück in Bordellen der Männerkonzentrationslager’, 4.

¹¹⁷ Anschutz e.a. ‘...dieses leere Gefühl...Sexuelle Gewalt gegen Frauen’, 9-11.

¹¹⁸ Strebel, *Das KZ Ravensbrück*, 281.

3. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in memoires geschreven in 1945-1947:

Memoires als informatiebron voor de maatschappij

De oorlog had grote delen van Nederland flink beschadigd. Huizen, fabrieken en wegen waren verwoest. De Nederlandse economie zat in het slop. Er was niet alleen materiële schade, ook in mentaal opzicht had Nederland een groot verlies geleden. De Duitse bezetting had zijn sporen in de samenleving achtergelaten. Ongeveer 210.000 Nederlanders waren een direct slachtoffer van de oorlog: zij verloren hun leven.¹¹⁹ Vele anderen waren psychisch aangedaan door hetgeen zij hadden meegemaakt, zij het in een concentratiekamp, zij het in bezet Nederland.

Maar, het leven ging door. De Nederlandse overheid keek in deze vroeg naoorlogse periode hoofdzakelijk vooruit. In het door koningin Wilhelmina aangestelde noodkabinet onder leiding van minister-president Schermerhorn lag de nadruk op de toekomst; hoe kon men zo snel mogelijk weer het ‘normale’ vooroorlogse leven oppakken? Het kabinet, dat voornamelijk uit rooms-katholieke en socialistische ministers was samengesteld, kreeg onder andere als taak de berechting van collaborateurs door bijzondere rechtbanken en tribunalen te organiseren, maar dit proces kwam slechts moeizaam op gang. Het economische herstel kende de hoogste prioriteit. Van afrekening met het oorlogsverleden was geen sprake.¹²⁰

Ook aan oorlogsslachtoffers werd weinig aandacht besteed. Nederland moest zich verenigen als één volk. Voor extra zorg aan minderheidsgroepen als oorlogsslachtoffers in het algemeen en overlevenden van de concentratiekampen in het bijzonder, was geen plek. De algemene opvatting was dat iedereen onder de oorlog had geleden, niet alleen de mensen die in een kamp terecht waren gekomen. Door gezamenlijk hard te werken zou Nederland weer één geheel moeten vormen en de oorlogstijd achter zich moeten laten. De overheid wilde met haar beleid de vooroorlogse maatschappelijke verdeeldheid van het sociaal-culturele leven in de vier zuilen doorbreken en streefde naar meer eenheid. Dit motto bleek bij de eerste verkiezingen na de oorlog in 1946 geen steun bij de bevolking te hebben gevonden. Kiezers stemden massaal op hun oude vertrouwde partij en de verzuiling keerde terug in de Nederlandse samenleving. Vanaf 1946 had een Rooms-rode coalitie tussen de KVP en de PvdA, ook wel ‘het nieuwe bestand’ genoemd, het voor het zeggen in de Nederlandse politiek. Deze politieke samenwerking tussen de katholieken en de socialisten zou stand houden tot 1958.

Tegen deze maatschappelijke achtergrond zijn de memoires van Ten Boom, Berendsen en Keizer op schrift gesteld. Het waren de eerste memoires over Ravensbrück die in Nederland

¹¹⁹ Dit aantal komt uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Zie <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/1FA7DF00-F612-4F46-8539-E04DCFEC7BA/0/2007k4b15p53art.pdf>, (03-01-2009).

¹²⁰ Historicus Joggli Meihuizen stelt dat een snelle berechting van collaborateurs die de regering in Londen beloofd had uitbleef, omdat was gebleken dat vele collaborateurs een belangrijke positie hadden in de Nederlandse economie. Dit zou de wederopbouw niet ten goede komen. In Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, 255-283.

verschenen (met uitzondering van de memoires van Keizer, zij werden pas in 1999 gepubliceerd, maar zijn al in 1946 en 1947 geschreven). Ook over het leven in de andere Duitse concentratiekampen werd in de jaren 1945 en 1946 veel gepubliceerd door kampoverlevenden. Blijkbaar bestond bij vele ex-gevangenen de behoefte hun ervaringen te delen met een groter publiek. Het is zeer wel mogelijk dat zij hiermee de samenleving wilden informeren over wat er zich precies in de kampen had afgespeeld. Verschillende strafprocessen kwamen op gang en ook de berichtgeving in de kranten bracht wat informatie naar voren, maar over het algemeen was er nog niet veel bekend over het leven in de Duitse straf- en werkkampen. Hoewel hun motieven voor publicatie moeilijk te achterhalen zijn, was het wellicht de bedoeling van de auteurs hier verandering in te brengen en lieten zij om deze reden hun stem horen.

3.1. Corrie ten Boom - *Gevangene en toch...Herinneringen aan Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam: 1945, 181 p. Met illustraties van Atie Siegenbeek van Heukelom)

In 1945 zijn de memoires van de Haarlemse Corrie ten Boom uitgegeven. Zij heeft haar herinneringen aan de oorlog vrij snel na de Bevrijding opgeschreven en laten publiceren. Ten Boom was net als haar vader horlogemaker van beroep. Ze was niet getrouwd en had geen kinderen. Ze woonde samen met haar vader en haar oudere zus Betsie. Daarnaast heeft zij nog een broer en zus, maar zij spelen geen belangrijke rol in haar memoires. Ten Boom is van protestantse komaf en zeer gelovig. Later zou zij bekend worden als evangeliste.

Het huis van de familie Ten Boom is tijdens de oorlog een onderduikadres voor Joden. Al snel na het uitbreken van de oorlog besluiten zij Joden te helpen, zo schrijft Ten Boom: 'Al van vorige geslachten is er liefde voor 't volk Israël in onze familie.' (p. 10). Corrie regelt het reilen en zeilen in huis; ze blijkt een heel netwerk in het verzetscircuit te hebben en bepaalt wie van de onderduikers mag blijven en wie niet. Wanneer er op 28 februari 1944 een Duitse inval in hun huis plaatsvindt, worden de verscholen onderduikers niet gevonden. Corrie, Betsie en vader worden echter gearresteerd. Vanuit de gevangenis in Haarlem worden ze al spoedig overgebracht naar de gevangenis in Scheveningen. Vader Ten Boom sterft hier al snel na aankomst. Corrie en Betsie worden na enkele weken op transport gezet naar Vught. Daar worden ze na een kort verblijf in de 'Scheveningse barak' (apart deel van het kamp waarin de Scheveningse gevangenen in afwachting van hun vonnis verbleven) in het reguliere kamp geplaatst. De zussen worden te werk gesteld in de Philips fabriek. Wanneer het gehele kamp in september 1944 wordt ontruimd vertrekken de zusjes op transport naar Ravensbrück. Zij worden kort in één van de Siemensfabrieken geplaatst, maar komen al snel in het breicommando terecht. Betsie haalt het einde van de oorlog niet en overlijdt begin december 1944 aan ziekte en uitputting. Corrie wordt uiteindelijk aan het einde van dat jaar onverwacht vrijgelaten. Via een driedaagse treinreis komt ze in een Gronings ziekenhuis terecht, waarna ze naar Haarlem kan terugkeren.

Ten Boom geeft nauwelijks data in haar memoires. De datum van de inval in hun woning in Haarlem is hierop een uitzondering. In het verdere verloop van haar boek gebruikt ze nauwelijks tijdsindicatoren. Ook vermeldt ze haar eigen leeftijd nergens. Ten Boom is in 1983 op 91-jarige leeftijd overleden. Dat betekent dat zij in 1892 is geboren en 52 jaar oud was op het moment van arrestatie.¹²¹ Uit haar beschrijvingen kun je wel afleiden dat Ten Boom al een behoorlijk middelbare leeftijd bezit. Dit blijkt onder andere uit het verantwoordelijkheidsgevoel dat ze jegens haar medemensen uit, uit de leeftijd van haar vader (hij was 84 jaar toen de familie werd opgepakt) en later uit de onvrede die zij koestert jegens ‘de Duitsers’ vanwege hun hatelijke houding ten opzichte van ouderdom. Dit plaatst Ten Boom in tegenstelling tot het respect voor ouderen, dat Nederlandse kinderen van jongs af aan in hun opvoeding krijgen aangeleerd. Zoals uit haar beschrijving blijkt richt deze Duitse agressie zich ook tot haar persoonlijk vanwege haar leeftijd.

Ten Boom is in haar werk weinig expliciet. Ze geeft geen uitgebreide beschrijving van het dagelijkse leven in het kamp of van de zware omstandigheden. De tekeningen van Atie Siegenbeek van Heukelom, ook overlevende van Ravensbrück, die Ten Boom tussen haar memoires in heeft geplaatst ondersteunen deze gedachte. Deze afbeeldingen geven een algemene kijk op hoe het kamp er ongeveer uit heeft gezien. Ze tonen geen persoonlijke situaties of expliciete gewelddadigheid. De afgebeelde gevangenen zijn ook niet individueel te onderscheiden; ze zijn getekend als identiteitsloze objecten, als onderdeel van de massa.

Centraal in Ten Booms memoires staat het geloof in God en in Jezus, die zij ‘de Heiland’ noemt. Ten Boom roept de Heer vaak aan en lijkt dan letterlijk tot en met hem te spreken. Zij richt zich tot Hem zowel wanneer haar iets positiefs overkomt als wanneer zij getroffen wordt door de Nazi terreur. Al wat op haar pad komt aanvaardt ze als voorbestemd. Zelf schrijft ze over haar geloofsrichting: ‘Ik ben den Gereformeerden te licht, den Vrijzinnigen te zwaar, maar Gods geest geeft zegen die daar overheen en misschien doorheen werkt.’ (p. 70) In voornamelijk Ravensbrück, maar ook in Vught lijkt zij de taak op zich te hebben genomen om andere gelovigen te begeleiden en ongelovigen te bekeren. Ze organiseert regelmatig gebedsbijeenkomsten waarop zij zelf preekt. De ontwikkeling van haar Christelijke missie lijkt het thema van haar boek te zijn, meer nog dan de herinneringen aan haar kampervaringen.

De gevangenen van Ravensbrück: Nederlandse geloofsgenoten in een Duivelse omgeving

Over het algemeen is Ten Booms houding ten opzichte van haar medegevangenen positief. Haar denkkader is hoofdzakelijk gebaseerd op Nederland. Ze gaat voornamelijk om met ‘Hollandse’ vrouwen en geeft weinig blijk van intensief contact met vrouwen uit andere landen. Haar positieve benadering geldt dan ook voornamelijk voor de Nederlandse vrouwen. Het geestelijke kampeven vormt hierop enigszins een uitzondering. Zo schrijft Ten Boom dat het talenverschil in dit geval niet

¹²¹ Zie de website www.corrietenboom.com (03-01-2009), en Siertsema, *Uit de diepten*, 376.

voor problemen zorgt; het uitspreken van de naam *Jesoes Christoes* lijkt allen onmiddellijk samen te brengen. (p. 135) Toch valt te betwijfelen of Ten Boom in Ravensbrück veel omging met vrouwen met een andere nationaliteit. Ze laat zich niet veel uit over buitenlandse vrouwen, maar wát zij erover schrijft is voornamelijk negatief. Zo betitelt zij enkele Franse, Hongaarse en Poolse vrouwen respectievelijk als gemeen, vuil en vijandig. Duitse medegevangenen komen er zonder uitzondering niet goed vanaf. Onder de Hollandse en ook de Belgische vrouwen heerst een vriendelijke stemming: ‘Ze zijn dankbaar voor een dak boven hun hoofd.’ (p. 94) Ze geven een ander af en toe wat cadeau, ze troosten elkaar en bidden samen. Ze blijven positief en doen niet onderdanig naar de opzichters. Bovendien schrijft Ten Boom dat de ‘Vughtse’ vrouwen iets ‘stoers’ in de houding hebben. Andere gevangenen zijn bijvoorbeeld fier op de manier waarop zij het kamp binnen komen lopen. De contacten die Ten Boom met de Nederlandse vrouwen onderhoudt zijn echter niet goed te omschrijven als vriendschap. Zelf neemt zij dit woord in ieder geval niet in de mond. Ten Boom beschrijft haar medegevangenen meer als geloofs- en lotgenoten. Dit zou kunnen komen door het gegeven dat het sociale leven van Ten Boom in Haarlem voornamelijk was geconcentreerd rondom haar familie. Vrienden speelden hierin nog niet zo’n grote rol; een patroon dat voor de maatschappij van die tijd niet zo vreemd was.¹²² Toch was, zoals we later in andere memoires zullen zien, vriendschap voor veel vrouwen een mogelijkheid om het kampleven wat minder zwaar te maken. Het ligt daarom misschien meer voor de hand dat Ten Boom haar medegevangenen bewust als geloofsgenoten heeft willen zien. Op deze manier kon ze betekenis geven aan haar gevangenschap. Ze zag het begeleiden van medegevangenen in hun geloof als een dankbare taak van God; het gaf haar aanwezigheid in het kamp een heilig doel.

Ten Booms focus op haar omgang met Nederlandse gevangenen zou verklaard kunnen worden vanuit haar levenssituatie. Aangezien zij de vijftig jaar reeds was gepasseerd toen ze in het kamp terecht kwam en altijd in een beschermde thuissituatie heeft geleefd is het mogelijk dat Ten Boom tot haar komst in Ravensbrück weinig in contact is gekomen met niet-Nederlanders. Dat ze ook in haar memoires voornamelijk reflecteert op de Nederlandse gevangenen is daarom niet vreemd. Daarnaast speelt ook mee dat Ten Boom samen met haar zus in een transport met meer dan zeshonderd Nederlandse vrouwen in Ravensbrück terecht kwam. Zij werden veelal bij elkaar in een barak geplaatst. In een naoorlogse context is haar nationale referentiekader mogelijk om deze reden nauwelijks veranderd.

Pas relatief laat in haar memoires laat Ten Boom zich uit over wie er precies in Ravensbrück gevangen zaten. ‘De meeste zijn politieke gevangenen, maar er zijn ook vele onder, die wegens moord, diefstal of andere misdrijven veroordeeld zijn.’ (p. 147) Volgens haar zijn vrouwen uit alle Europese landen en van alle rangen, standen en leeftijden vertegenwoordigd. Ze gaat verder niet

¹²² Socioloog E. Hofstee stelde in 1946 dat Nederland een maatschappij was waarin familie- en dorpsrelaties de fundamenten van de samenleving vormden. Nederland bevond zich op dat moment in een overgangsfase van ‘traditioneel-ambachtelijk’ naar ‘modern-industrieel’. In E. Karel, ‘De maakbaarheid van boer en gezin’, 161-184.

dieper in op de arrestatiegrond of de classificerende driehoek op de kleding van de gevangenen; het lijkt voor haar niet uit te maken hoe of waarom de vrouwen in het kamp terecht zijn gekomen. Wél maakt ze onder de gevangenen een redelijk strikt onderscheid tussen goed en kwaad. Zo schrijft zij: ‘Wij politieke gevangenen zijn allen in het strafkamp omdat wij goede dingen hebben gedaan. Wij worden onschuldig verdrukt.’ (p. 149) Zondaars daarentegen beschouwt zij als moreel verwerpelijk. Zo worden vrouwen die in het kamp worden geprostitueerd door haar benoemd als ‘stootploeg’ en ‘losgeslagen’. Ook zwangere vrouwen benoemt Ten Boom als hoeren. Ze vindt het echter fijn om contact met deze vrouwen te hebben. Door met hen te bidden probeert ze hen op het rechte pad te krijgen. Met deze kwalificaties geeft Ten Boom een duidelijk *statement* af. Vanuit religieus perspectief en vanuit de zeer gelovige samenleving die Nederland in 1945 was, lijkt het aannemelijk dat Ten Boom zich hier richt tot de lezer en dat zij deze wil behoeden voor een verkeerde levenswijze. Haar zelfbeeld is in deze kwestie uitermate positief. Door een goed voorbeeld te geven probeert zij haar lezers duidelijk te maken dat God het antwoord heeft op alle levensvragen.

Ten Boom over leiders en Het Lijden

Over de kampleiding bericht Ten Boom eenduidig. Alle kamphoofden, opzichters en kamppolitie zijn zonder uitzondering wreed. ‘Duits’ en ‘wreed’ lijken hier aan elkaar gelijk te staan. Zowel Duitse opzichters en *ältesten* als Duitse voorvrouwen (gevangenen met de leiding over een werkcommando) en ‘normale’ Duitse gevangenen worden wreed bevonden. Ook het land als geheel wordt door Ten Boom veracht: ‘We zijn ver, diep in het slechte Duitsland.’ Deze negatieve classificatie, opgeschreven na de Bevrijding, kan behalve met haar persoonlijke ervaringen te maken hebben met de anti-Duitse sfeer die er na de oorlog in Nederland heerste. Het is niet onlogisch te veronderstellen dat Nederlanders na vijf jaren van bezetting een hekel hadden gekregen aan het vijandelijke volk. Het kan zijn dat Ten Booms herinnering aan de Duitsers in Ravensbrück hierdoor is gekleurd en dat zij hen allen over de ene spreekwoordelijke kam heeft geschoren. Dit hoeft echter niet per se zo te zijn. De negatieve houding ten opzichte van alle Duitsers geldt namelijk niet buiten de kampgrenzen. Wanneer zij vrijgelaten, wordt ontmoet zij op haar terugreis bijvoorbeeld een aardige Duitse officier die haar aan eten helpt. Ook de Duitse omstanders beschrijft zij niet als negatief maar eerder als passief. Wanneer de vrouwelijke gevangenen uit Vught na hun transport op het station in Fürstenberg aankomen, zien zij enkele dorpsbewoners voorbijkomen. Zij doen niets, zeggen niets en laten hen met rust. Een volgende passage over een extra arbeidsinzet op zondag, waardoor zij buiten het kamp komt, geeft eenzelfde beeld weer: ‘Door de straten lopen kinderen met nette jurkjes aan op hun zondagse wandeling. Wat is er vlak bij ons een heerlijk vrij, normaal leven. Het doet mij goed ernaar te kijken. Het doet me weldadig aan.’ (p. 120) De omstanders zelf zijn passief, maar hun aanblik doet Ten Boom goed. Er is dus een duidelijk verschil zichtbaar tussen haar beoordeling van Duitsers binnen en buiten het kamp.

Over de gevangenen in functie, de *ältesten*, is Ten Boom soms positief, soms negatief. De meesten zijn net zo erg als de opzichteressen, maar af en toe lijken ook zij menselijk te zijn. Zo schrijft ze over ‘de Slang’, een *Stubeälteste* die zo genoemd wordt vanwege haar valse karakter en haar japon die op een slangen huid lijkt, wanneer deze een zwangere vrouw in bescherming neemt: ‘Is er in de slang nog iets van bezorgdheid?’ (p. 112)

Het waarom van haar eigen lijden is voor Ten Boom duidelijk. Haar geloof in God is sterker geworden door haar verblijf in Ravensbrück. Ze begrijpt nu het lijden van Jezus beter en ziet hoe groot zijn liefde werkelijk is. Ze identificeert zich op sommige momenten zelfs met de lijdende Jezus aan het kruis. Ten Boom worstelt in haar memoires echter met de vraag waarom het overige lijden bestaat. In deze passages lijkt het er meer op dat zij reflecteert op haar eigen geloofsbelijdenis na de oorlog, dan dat ze specifiek terugdenkt aan haar ervaringen in het kamp. Op zulke momenten is zij al bezig met haar gevoelde roeping voor de toekomst: ze wil ten eerste haar geloof verspreiden en ten tweede spreekt zij de hoop uit een tehuis voor zwakzinnigen te zullen stichten wanneer zij vrijkomt. Aan het einde van het boek blijkt dat Ten Boom na de oorlog inderdaad een dergelijke stichting heeft opgezet.

Over de verschrikkingen in het kamp is Ten Boom weinig expliciet. Nu en dan geeft ze aan dat de behandeling van de gevangenen wreed is. Er wordt geslagen, geknuppeld en gescholden, maar Ten Boom schrikt meer van de boosheid waarmee dit gebeurt, dan van het feitelijke geweld. Het ontkleden en de naaktparades worden door haar het meest vernederend en beschamend bevonden. De nadruk ligt niet op de ontberingen, maar meer op de omgang met dit leed. Van het bestaan van een gaskamer in Ravensbrück lijkt Ten Boom niets te weten, ze schrijft er in elk geval niet over. Daar zij aan het einde van december 1944 is vrijgelaten en de gaskamer in Ravensbrück vermoedelijk pas in januari 1945 in gebruik is genomen, is het logisch te veronderstellen dat Ten Boom er in het kamp zelf niets over heeft gehoord en het om deze reden niet in haar memoires opneemt. Wel schrijft zij over de dreiging die de vrouwen voelen elke keer als een transport wordt aangekondigd. Zij vermoeden wel dat de personen op de transportlijst vergast zullen worden. Ten Boom noemt echter nergens dat deze vergassing in Ravensbrück zou zijn. Ook over de medische experimenten laat Ten Boom weinig los. Wát zij erover schrijft suggereert echter wel dat ze van de experimenten afwist. Wanneer ze aankomt in de ziekenbarak denkt ze dat in de hel terecht is gekomen. Overal liggen ernstig zieken, maar er is geen verpleging. Iemand wordt op een tafel behandeld. Ze heeft gehoord dat de handschoenen die in het kampziekenhuis worden gebruikt bij een inwendig onderzoek niet worden gereinigd en na afloop zo weer worden gebruikt bij een nieuwe patiënt. Ze noemt ‘het Revier’: ‘het wrede centrum van de medische schurken streken.’ (p. 140) Ook schrijft ze over de zogenaamde *Kanienchen* (proefkonijnen). Deze groep vrouwen, vaak *Nacht und Nebel* gevangenen, zijn volgens Ten Boom ten dode opgeschreven, omdat ze voor vivisectie gebruikt zouden worden. (p. 113) Aan de hand van deze uitingen lijkt het aannemelijk dat Ten Boom wist dat er in het kampziekenhuis medische proeven op vrouwelijke gevangenen werden genomen, maar dat zij ervoor kiest hier niet expliciet op in te gaan. Wat er zich precies heeft afgespeeld wordt namelijk niet omschreven. Ten Boom benadrukt een

positieve instelling ten aanzien van het lijden in het kamp en een overgave aan God. Een uitgebreide beschrijving van het aangedane leed paste niet in de boodschap die het boek na de oorlog moest uitdragen.

Parallellen met de samenleving van 1945: Ten Booms herinneringskeuzes

Dat het geloof van Ten Boom centraal staat in haar memoires heb ik al enkele keren aangehaald. Haar beschrijvingen van het kamp lijken in dit opzicht in het tijdsbeeld van de periode direct volgend op de Bevrijding te passen. Ten Boom draagt een sobere protestantse levensstijl uit, die zich voornamelijk richt op de toekomst en die niet te veel wil terugkijken op het aangedane leed.

Over de katholieke gevangenen in Ravensbrück schrijft zij het volgende: ‘Ook de katholieken houden regelmatig hun godsdienstoefeningen, die door velen worden bijgewoond. Zij brengen dan God lof en bidden met elkaar om kracht voor een ieder in de strijd. Ondanks de uiteenlopende geloofsovertuiging, wisselen wij veel van gedachten met elkaar, zoeken overeenkomsten, bespreken de verschillen, maar voelen ons één als kinderen van één Vader.’ Ten Boom geeft hier aan dat hoewel de katholieken verschillen van de protestanten, zij goed met elkaar verenigbaar zijn. Zij lijkt zich hier aan te sluiten bij het beleid van de naoorlogse overheid, dat streeft naar een Nederland zonder verzuiling of zinspeelt in ieder geval op een mogelijkheid tot samenwerking tussen de beide christelijke bevolkingsgroepen.

Expliciete opvattingen over gender komen niet in Ten Booms memoires voor. Naar het einde van haar memoires toe noemt zij wel dat de behandeling van de Nederlandse mannen ten goede is veranderd, maar over het waarom van deze uitspraak tast de lezer in het duister. Dit is de eerste keer dat ze blijk geeft van de aanwezigheid van mannelijke gevangenen in Ravensbrück, maar ze gaat hier in zijn geheel niet op in. Ze laat de mannen niet weg uit haar beschrijving, maar tegelijkertijd komen ze er ook niet echt in voor. Blijkbaar doen de mannelijke gevangenen er voor de beleving van haar kampervaringen nauwelijks toe. Dat wil niet zeggen dat ze Ravensbrück in haar memoires als een specifiek vrouwenkamp neerzet. Noties van vrouwelijkheid blijken enkel uit haar beschrijving van de creatieve omgang met voedsel door de vrouwen. Genderopvattingen hebben simpelweg weinig te maken met haar doel van schrijven: het uitdragen van haar geloofsovertuiging.

Ten Booms nationale referentiekader dat ik in paragraaf 3.1.1. heb besproken verdient nog een kanttekening. Nadat Ten Boom te horen heeft gekregen dat ze zal worden vrijgelaten, gaat het gerucht door het kamp dat alle Hollanders die na het toetreden van de Verenigde Staten tot de oorlog als politieke gevangenen in het kamp gebracht zijn, het ereburgerschap van de VS hebben gekregen. (p. 161) Ten Boom schrijft hierover zeer enthousiast te zijn. Ze uit hiermee een pro-Amerikaanse houding. Hoewel Ten Boom nergens politieke opvattingen meeneemt in haar memoires (het woord communisme komt zelfs niet in haar boek voor), mijmert ze in Ravensbrück wel over het maken van verre (missie)reizen naar de Verenigde Staten. Wanneer zij haar herinneringen op schrift stelt,

beginnen de nieuwe politieke verhoudingen zich af te tekenen.¹²³ Langzaamaan ontstaan er twee grote politieke machtsblokken waarin ‘oost’ tegenover ‘west’ komt te staan. Het is goed mogelijk dat Ten Boom hier haar vreugde over de Geallieerde bevrijders en haar politieke voorkeur in de naoorlogse wereldorde laat blijken.

Later zou Ten Boom een bekend en gerespecteerd schrijfster worden in de Verenigde Staten door de vele speeches die ze er heeft gegeven en door de christelijke vergevingsgezinde boodschap die ze met dit werk uitdroeg. Je zou zelfs kunnen stellen dat de herinneringen aan haar kampervaringen en specifiek haar geloofsuitingen hierover zijn toegeëigend door Amerikaanse evangelisten. Haar memoires zijn vertaald en in vele landen uitgebracht. Daarnaast heeft zij nog vele andere werken geschreven en uitgebracht. De op haar ervaringen gebaseerde roman *The hiding place* is in 1975 verfilmd. Ten Boom is op latere leeftijd naar de Verenigde Staten verhuisd waar ze in 1983 is overleden.

3.2. Anne Berendsen - *Vrouwenkamp Ravensbrück* (Utrecht: 1946, 208 p.)

Een jaar na de oorlog worden de memoires van de in 1911 geboren kunsthistorica Anne Berendsen uitgegeven. Als politieke *Nacht und Nebel* gevangene wordt ze in 1942 naar Ravensbrück getransporteerd. Hoe ze daar terecht is gekomen wordt uit haar beschrijvingen niet duidelijk. Welke arrestatiegrond zij heeft wordt ook niet met de lezer gedeeld, maar de indruk wordt gewekt dat ze betrokken is geweest bij verzetsactiviteiten. Berendsen is Christen, al wordt uit haar werk niet goed duidelijk of zij katholiek dan wel protestants is. Siertsema stelt aan de hand van enkele kleine aanwijzingen in de invulling van de geloofsleer vast dat zij rooms-katholiek was.¹²⁴ Berendsen laat weinig los over haar persoonlijke leven. Omdat zij steeds in een je-vorm schrijft, is soms niet duidelijk wat háár is overkomen, of wat ze over anderen schrijft. Ze wil een algemeen beeld van haar herinneringen aan het kamp neerzetten, waar ze tot begin maart 1945 gevangen heeft gezeten. Hierna gaat ze op looptransport naar Mauthausen, waar ze op 27 april wordt bevrijd door medewerkers van het Internationale Rode Kruis en enkele Canadezen en Zwitsers, die haar naar St. Gallen in Zwitserland brengen.

Met de publicatie van haar memoires lijkt Berendsen een bijdrage te willen leveren aan het voorkomen van een herhaling van de geschiedenis. Ze uit kritiek op de moderne Verlichte samenleving en betoogt in enkele beschouwende hoofdstukken waarom dit ten grondslag ligt aan het absurdisme van het nationaal-socialisme. Deze beschouwende hoofdstukken worden afgewisseld met beschrijvende hoofdstukken. Hierin geeft zij zeer gedetailleerd het dagelijkse leven in het kamp weer.

¹²³ Ik ga ervan uit dat Ten Boom haar herinneringen op schrift stelt na de Bevrijding. Haar memoires zijn gepubliceerd in december 1945. Omdat zij begin januari van dat jaar, dus voor de Bevrijding, weer terug naar Nederland is gekeerd, is het mogelijk dat Ten Boom al eerder is begonnen met het schrijven van haar memoires. Dit blijkt echter nergens uit. Voor mijn interpretaties ga ik daarom uit van een naoorlogse maatschappelijke context.

¹²⁴ Siertsema leidt dit af uit het noemen van ‘de heilige Franciscus’ en de afkeuringen van de afname van het geloof in de hel en de abstractie van het lege kruis. Zie Siertsema, *Uit de diepten*, 404.

Doordat Berendsen telkens in de tegenwoordige tijd schrijft en vanuit een later moment van haar verblijf in Ravensbrück terugkijkt op het 'vroegere' kampleven, wordt de indruk gewekt dat haar memoires gebaseerd zijn op een dagboek of op aantekeningen die ze in het kamp heeft gemaakt. De laatste twee beschrijvende hoofdstukken zijn van data voorzien, wat dit vermoeden versterkt. Waarschijnlijk heeft Berendsen de beschrijvende hoofdstukken in Ravensbrück geschreven en later de beschouwende stukken ertussen gevoegd.

Berendsen is zich bewust van de subjectiviteit van de herinnering. Zo schrijft zij aan het begin van haar boek: 'De herinnering is een wankel vermogen. Ik weet, dat ik ermee op mijn hoede moet zijn. Zij is zoo subjectief, zoo onvast; zij wordt zoo gekleurd en vervormd door den afstand en door de ervaringen, die tusschen het toen en nu zijn geschoven. Of is die afstand juist nodig? Wordt de waarheid van onze ervaringen eerst openbaar in onze herinnering?' (p. 7) Deze reflectie op haar eigen schrijven is opmerkelijk. Berendsen is de enige auteur van de drie onderzochte memoires uit deze periode die met de vervorming van de herinnering rekening houdt. Ook wanneer de afstand tussen de ervaring en het opschrijven ervan relatief niet zo groot is, is het terugkijken op dit verleden volgens de auteur een subjectieve bezigheid. Berendsen reflecteert op twee momenten op haar kampervaringen. Ten eerste wanneer zij nog in het kamp vastzit en ten tweede wanneer zij weer terug in Nederland is. Hoewel het vaak lijkt alsof zij een kampdagboek heeft bijgehouden, kijkt Berendsen wel degelijk op beide momenten terug op gebeurtenissen die eerder hebben plaatsgevonden en kun je dus in beide gevallen spreken van de totstandkoming van memoires.

Gevangen met Oost-Europese vrouwen: 'Een broeinest van kleinzieligheid'

Opvallend in de beschrijving van haar medegevangenen is Berendsens uiterst negatieve houding ten opzichte van Duitse vrouwen, vrouwen uit Oost-Europese landen, Roma en Sinti vrouwen en Jehova's getuigen. Zo noemt zij bijvoorbeeld Poolse vrouwen dierlijk en ongemanierd, Russinnen 'aap-menschen', Oekraïners idioot en dom, 'Zigeuners' lui, Tsjechische vrouwen onbekwaam en sarcastisch en Jehova's getuigen en Duitse vrouwen zelfvoldaan. Over Noorse vrouwen en Françaises is Berendsen juist zeer positief. De Noren noemt zij een prettige groep met een aangeboren beschaving en de Françaises gedragen zich het beste. Ze hebben een groot doorzettingsvermogen en blijven onder de slechte omstandigheden opgewekt. (p. 83-84) Hieruit spreekt een sterk westers superioriteitsgevoel.¹²⁵ Dit wordt versterkt door een uitspraak die zij doet over de verdeling van belangrijke posities in het kamp: 'Er is een tijd geweest, dat alle belangrijke ambten van het kamp door Polen bezet werden – dat spreekt vanzelf, want zij waren zeker de intelligentsten en best geschoolden voor de intocht der politieke gevangenen uit West-Europa kwam.' (p. 81) Hierbij deelt ze Europa in tweeën. 'Menschen van den rechteroever van den Rijn' laten zich leiden door emotie, terwijl

¹²⁵ Haar oordeel over de Belgische vrouwen in Ravensbrück vormt hierop enigszins een uitzondering. Zo schrijft Berendsen: 'Er zijn vrij veel Belgen, vaak niet fraai van uiterlijk en van taal, dikwijls onhebbelijk en grof, maar ook enkelen alleraardigst.' (p. 84).

mensen aan de West-Europese kant van de Rijn zich laten leiden door hun geest. West-Europeanen zouden in deze vergelijking meer ontwikkeld zijn. Een opmerkelijke uitspraak van Berendsen, juist omdat ze zo tegen de rationaliteit en individualisering van de maatschappij betoogt. Overigens laat Berendsen zich weinig uit over de ‘arrestatieaard’ van haar medegevangenen. Gedrag dat zij afkeurt geeft ze soms een ‘crimineel’ label, positieve handelingen worden vaak door de politieke gevangenen gedaan. Berendsen baseert haar oordeel voornamelijk op de nationaliteit van de gevangene.

Over haar eigen landgenoten is Berendsen wisselend positief. Enerzijds prijst ze de onderlinge kameraadschap en is zij trots op alle Nederlandse vrouwen die straffen moedig doorstaan: ‘zij vertegenwoordigen ons land goed!’ (p. 137) Anderzijds oordeelt ze over het transport van Nederlandse vrouwen uit Vught: ‘Maar het convoi uit Vught is misschien, wij weten dat niet, voor een deel zelf schuldig. Zij hebben, behoudens de vele uitzonderingen, bij ons geen goede naam. Zij hadden een te groot air bij hun aankomst en te weinig kern.’ (p. 146) De trotse houding waar Ten Boom bij dit transport over sprak wordt hier door Berendsen niet als positief en zelfs als enigszins arrogant beoordeeld.

De medegevangen maken het leven in Ravensbrück volgens Berendsen tot een hel. De gedwongen samenstelling van de barakken, het naar eigen zeggen leven met vrouwen zonder fatsoen, opvoeding en ontwikkeling lijkt haar ernstig dwars te zitten: ‘(...) Nu lijden de mensen er nog meer door de medegevangenen dan door de SS, die wel ervaren heeft, dat zij veel over kunnen laten aan de schurkentroep, die dit kamp over het algemeen bevolkt.’ (p. 74) Toch is vriendschap met (voornamelijk Nederlandse) medegevangenen volgens Berendsen een belangrijke voorwaarde om het leven in Ravensbrück enigszins dragelijk te maken. Vriendinnen geven elkaar kracht en maken het mogelijk een geestelijke leven te onderhouden. Berendsen ziet hierin een kans te ontkomen aan het depersonalisatiestreven van de Nazi’s.

Berendsen oordeelt dus niet zo zeer vanuit een geheel positief nationaal denkkader, maar meer vanuit een negatieve uitgangspositie ten aanzien van Oost-Europa. Dit gaat bij haar samen met een aversie tegen de communistische gevangenen. Naast een opdeling in nationaliteiten ziet Berendsen namelijk ook een verdeling in communistische en niet-communistische gevangenen. Ze beschuldigt de communisten ervan hun ideologie nooit in praktijk te brengen en noemt een Duits blok met communistes ‘een broeinest van kleinzieligheid’. (p. 90) Uit de opvattingen van Berendsen blijkt een duidelijk westers superioriteitsgevoel. Het is niet zozeer de angst voor het communisme, maar meer de in haar ogen onderontwikkeldheid van de Oost-Europeanen dat haar tot dit standpunt brengt.

Berendsen ondertekende haar werk met ‘herfst 1945’. In deze periode waarin zij haar herinneringen op schrift stelde, waren er diverse ontwikkelingen in zowel de nationale- als de wereldpolitiek. Na de Duitse nederlaag werd in de zomer van 1945 op de conferentie van Potsdam door Truman, Churchill (later vervangen door zijn opvolger Attlee) en Stalin opnieuw gesproken over de toekomst van Duitsland en de voormalig bezette gebieden, nadat de Geallieerden eerder op de conferentie van Jalta niet tot een overeenkomst waren gekomen. Eén van de problemen werd gevormd

door de verdeling van Duitsland en de afbakening van de Poolse grenzen. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië vreesden een grote communistische invloed van de Sovjet Unie op Oost-Europa. In Nederland was de Communistische Partij van Nederland in de jaren direct na de oorlog populair geworden onder bepaalde lagen van de bevolking. Dit kwam onder andere door het heroïsche karakter dat sommige CPN-leden hadden gekregen door hun verzetsdaden ten tijde van de bezetting. Bij de verkiezingen in 1946 haalde de partij tien zetels in de Tweede Kamer.¹²⁶ Hun toenemende populariteit stuitte echter op weerstand van voornamelijk de liberalen, die zich identificeerden met de westerse kapitalistische wereld en zich angstig opstelden ten opzichte van het communisme. Toch begon de Koude Oorlog in Nederland pas echt een rol te spelen met de toetreding van Nederland tot de NAVO in 1949 en de daarop volgende nucleaire wedloop in de jaren vijftig.¹²⁷

Vrouwenkamp Ravensbrück: een expliciete beschrijving van de dagelijkse verschrikkingen

Berendsen geeft in haar memoires een gedetailleerde beschrijving van het alledaagse leven in Ravensbrück. Ook van de gruwelijkheden, waar ze vooral de nadruk op legt. Een greep uit de voorbeelden die Berendsen beschrijft: het kaalscheren, straf staan, stokslagen, Bunkerisolement, getrainde honden, gedwongen abortus en executies. Daarnaast beschrijft ze wat ze weet over de medische experimenten. Volgens Berendsen werden er voornamelijk op ‘Poolschen die dikwijls slechts geringe overtredingen begaan hebben (lichte vergrijpen zoals het lezen van een pamflet vielen hier ook onder) medische proeven gedaan, dat wil zeggen er werden, door specialisten, die daarvoor overkwamen, operaties op hen verricht, gewoonlijk aan de beenen, waarbij of stukken spier weggenomen, of eenige infectie ingebracht werd, het juiste wist niemand.’ (p. 64) Berendsen geeft later in haar boek aan dat het vaak een slachtpartij was. Eén van de artsen was Dr. Rosenthal, een sadistische man die vaak dronken was wanneer hij operaties verrichtte. Over de toestanden in het kampziekenhuis is zij treurig en geschokt tegelijk. De lijken worden er op elkaar gestapeld, de hygiëne is vreselijk slecht en de verpleging onbekwaam. Wie ziek dreigt te worden doet er alles aan zich beter te voelen om maar niet in de ziekenbarak terecht te komen. Berendsen schrijft over de vreselijke behandeling van patiënten en zwangere vrouwen: ‘(...)het is maar beter er niet aan te denken, dat je thuis juist bij geboorte en sterven met zooveel liefde omringd wordt. Dat maakt je maar week.’ (p. 69) Uit dit citaat zou je kunnen concluderen dat Berendsen zich in het kamp heeft afgesloten voor bepaalde verschrikkingen: een overlevingsstrategie. In haar memoires kiest zij er bewust voor alle verschrikkingen wél gedetailleerd te beschrijven. Door aan de buitenwereld te laten zien wat zich allemaal in het kamp heeft afgespeeld, probeert Berendsen naar eigen zeggen een herhaling van de geschiedenis te voorkomen. Zoals ik eerder al heb aangegeven was er in 1946 naast de informatie van enkele kranten en strafprocessen nog niet veel bekend over de kampen. De oorlog was pas een jaar voorbij en de focus lag op de wederopbouw. Dit kan een reden zijn geweest voor Berendsen om haar

¹²⁶ Zie <http://www.parlement.com/9291000/modules/g0kh17jn> (22-01-2009).

¹²⁷ De Graaff, Hellema, en Van der Zwan (eds.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw*, 23.

ervaringen op deze gedetailleerde wijze met een groter publiek te delen. Wellicht wilde zij de samenleving informeren over wat er zich precies in Ravensbrück had afgespeeld in aanvulling op de informatie die via de pers in de samenleving terecht kwam.

Over de SS'ers en de kampleiding bericht Berendsen zonder uitzondering negatief. Op enkele artsen na worden zij niet individueel benoemd. Ze zijn allen wreed en net zoals bij Ten Boom lijken de classificaties 'wreed' en 'Duits' hier aan elkaar gelijk te staan. Ook de *ältesten* worden over het algemeen als slecht beoordeeld. Er zaten enkele uitzonderingen bij. Zo wisten de *Stubeältesten* Rose Jochmann en Käthe Peters vaak situaties te redden. Ook twee Poolse verpleegsters in het Revier deden hun best de situatie zo ordelijk mogelijk te laten verlopen.

Overigens maakt Berendsen geen melding van de aanwezigheid van een gaskamer. Aangezien zij het gehele kampleven en voornamelijk de terreur en het geweld zeer gedetailleerd beschrijft, lijkt het aannemelijk dat ze van het bestaan van de gaskamer in Ravensbrück niets afwist.

Geloof en noties van gender

Anne Berendsen was een gelovige vrouw. Dit blijkt voornamelijk uit de beschouwende hoofdstukken. De beschrijvende hoofdstukken waarin zij de herinneringen aan haar kampervaringen weergeeft lijken echter geen bewijs te leveren voor een overtuigd christelijke levenswijze in het kamp zelf. De katholieke noot die het boek wel degelijk bezit is door de auteur dus bewust later toegevoegd. Berendsen wil hiermee laten zien dat de steeds individualistisch wordende samenleving de mens geen goeds heeft gebracht en dit ook niet zal doen. Ze benadrukt liever de eenheid van de samenleving en de eenheid van lichaam en ziel en verzet zich tegen de scheiding van het praktische en het theoretische. (p. 23) Haar boek is hiermee een reactie op de moderne samenleving zoals deze er tijdens en na de oorlog uitzag.

Noties van gender komen in het werk van Berendsen nauwelijks voor. Ze benadrukt slechts op één plek dat Ravensbrück een vrouwenkamp is. Opvallend genoeg is dat de titel. Over de gevangenen wordt meestal gesproken als mensen of personen en niet specifiek als vrouwen. Berendsen weet van het bestaan van het mannenkamp af, maar noemt dit slechts één keer kort. 'Wij zien hier af en toe mannen uit het kamp dat naast het onze ligt (...).' (p. 100) Het gegeven dat Ravensbrück een vrouwenkamp is wordt door Berendsen in één fragment als bijzonder negatief ervaren: 'Het is en blijft miserabel met een troep vrouwen opgesloten te zijn. De kleinzieligheid tiert, met jaloezie, geniepigheidjes, hebzucht. Vermoedelijk hebben de mannen het in hun kampen in dit opzicht beter.' (p. 139) Hieruit lijkt voornamelijk ergernis te spreken.

Relaties tussen vrouwen onderling worden ten zeerste door Berendsen afgekeurd. Zo classificeert zij de lesbische liefde als een seksuele afdwaling. Wanneer zij twee vrouwen ziet vrijen voelt ze dit als een openbaring van de hel. Niet alleen haar katholieke achtergrond, maar waarschijnlijk ook de maatschappelijke opschudding die homoseksuele relaties veroorzaakten in de tijd waarin de memoires op schrift zijn gesteld, spreekt in deze beoordeling door.

Berendsen bericht in haar boek hoe vrouwen werden uitgekozen om in een bordeel in een mannenkamp (de zogenaamde puffs) te gaan werken en hoe ze na een half jaar stralend terugkwamen met een koffer vol chocolade. Het waren volgens Berendsen voornamelijk Duitse politieke gevangenen die belangstelling hadden om naar de puffs te gaan. Hoewel Berendsen zich niet expliciet afkeurend uitlaat over deze vrouwen, kun je in de ondertoon van het fragment ontdekken dat ze deze vrouwen niet hoog aanslaat. Berendsen gaat hier echter voorbij aan het feit dat sommige vrouwen er niet voor konden kiezen zichzelf te prostitueren, maar dat ze werden gedwongen.¹²⁸ Misschien wist Berendsen niets van deze dwang, maar het zou ook kunnen dat ze hiermee een *statement* wil maken. In haar ogen zijn niet vrouwen als zodanig slachtoffer geworden van het nazi regime, maar is de samenleving in zijn geheel op gruwelijke wijze ontleed. De visie dat iedereen onder de bezetting had geleden werd gedeeld door de Nederlandse overheid.

3.3. Nora Keizer - *Danse Macabre* (Den Haag: 1999, 376 p.)

De Joodse Dora Heger schreef onder het pseudoniem Nora Keizer in 1946 en 1947 haar herinneringen aan de oorlog op in Zweden, het land waar ze sinds haar bevrijding woonachtig is geweest. In 1999 worden deze voor het eerst gepubliceerd. De Haagse schrijver, tekenaar en auteur van het voorwoord Karel Wagemans, wiens moeder een vriendin van Keizer was, heeft enkele voetnoten toegevoegd, 'die met name bedoeld zijn om bepaalde situaties van toen voor de jongere lezer van nu te verduidelijken.' (p.5) De oorspronkelijke tekst van Keizer is niet veranderd. Ik behandel haar memoires dan ook in dit hoofdstuk, omdat Keizer haar herinneringen tegen een vroeg naoorlogse achtergrond heeft opgeschreven. Waarom Keizer haar herinneringen heeft opgeschreven of waarom haar memoires pas zo laat zijn gepubliceerd, wordt uit dit boek niet duidelijk.

Op 18 augustus 1942 moet Keizer zich in Den Haag melden en wordt zij naar Westerbork getransporteerd. Vanwege haar Joodse identiteit wordt zij door de Nazi's opgeroepen om in een Duits kamp te gaan werken. Keizer is dan 24 jaar. Haar verloofde Ben was eerder al voor de *Arbeitseinsatz* opgeroepen. Hij stierf na een half jaar in Mauthausen. Na drie á vier weken trouwt Keizer in Westerbork met de Duitse Ernst, die tot een van de eerste groepen gevangenen behoort. Omdat Ernst een baantje heeft in Westerbork wordt verder transport voor beiden uitgesteld. Samen leven zij ruim een jaar in redelijke omstandigheden, onder andere in een kamertje voor hen tweeën. Uiteindelijk blijkt een transport onafwendbaar en in september 1943 komen beiden in Auschwitz terecht. Ze worden van elkaar gescheiden en zien elkaar niet meer terug. Keizer komt in het experimentenblok terecht, waar ze enkele prikken krijgt. Nadat ze een poosje haar zwangerschap heeft verzwegen wordt haar de keuze tot abortus gegeven. Na lang wikken en wegen besluit ze geheel tegen haar principes in de abortus te laten uitvoeren, omdat anders zowel het kind als zichzelf vermoord zouden worden. Met

¹²⁸ Historica Christa Schulz heeft de gedwongen prostitutie van vrouwelijke gevangenen uit Ravensbrück onderzocht. In Schulz, 'Weibliche Häftlinge aus Ravensbrück in den Bordellen der Männerkonzentrationslager', 4.

het oprukken van het Rode Leger wordt in januari 1945 Auschwitz ontruimd. Keizer gaat gedwongen op Dodenmars en komt uiteindelijk in Ravensbrück terecht. Bij aankomst in Ravensbrück is zij positief gestemd: ‘Het woord Ravensbrück heeft de stemming zienderogen verbeterd. Over dit kamp hebben we reeds in Auschwitz veel horen spreken. Het moet er betrekkelijk goed zijn wat behuizing, voedsel en behandeling betreft. Het is een kamp dat eigenlijk voor niet-Joden ingericht is. Dus vermoeden wij dat er geen gaskamer zal zijn. We worden er zelfs tamelijk opgewekt van.’ (p. 312) Ravensbrück heeft op dat moment nog een goede naam bij Keizer. Hier komt echter snel verandering in.

Keizers verblijf in het Revier

In Keizers memoires ligt net als in het werk van Anne Berendsen de nadruk op de beschrijving van het dagelijkse leven in het kamp. Berendsen berichtte nadrukkelijk over de verschrikkingen, Keizer is in al haar beschrijvingen nauwkeurig. Wanneer ze na lang wachten een plekje in een overvol blok krijgt toebedeeld, komt ze er achter dat haar voeten zijn bevroren. Op advies van een andere Nederlandse gevangene meldt zij zich op 27 januari bij het Revier. Hier zal ze ongeveer twee maanden blijven. Ze wordt geopereerd waarbij in totaal zes van haar tenen worden geamputeerd. Over de vreselijk slechte hygiënische omstandigheden in het kampziekenhuis wijdt Keizer meerdere malen uit. Zo beschrijft ze onder andere uitgebreid hoe meestal de po aan zieken die niet meer kunnen lopen wordt geweigerd en spreekt ze op cynische wijze haar twijfels uit over het steriel zijn van de operatie-instrumenten.

Het patiëntenverloop in het kampziekenhuis is groot. Keizer schrijft dat er bijna elke dag hele en halve bedden vrijkomen van vrouwen die ’s nachts zijn overleden. Zij worden pas de volgende ochtend weggehaald. Het geluid van de lijdende vrouwen houdt iedereen wakker. ‘De lugubere kar’, waarmee de lijken worden opgehaald, rijdt dagelijks voor.

Keizer hoort geruchten van de medische experimenten. Over een Russisch meisje dat een been mist schrijft zij: ‘Er is gefluisterd dat het een gezond been was en dat het is afgezet om er mee te ‘experimenteren’. Of het waar is weet ik niet, maar is iets hier onmogelijk?’ (p. 329) Haar eigen operatie is dan al geweest. Ze ziet haar amputaties, en de meeste andere operaties, dus niet als onderdeel van de medische experimenten. Dit is opvallend te noemen, omdat Keizer ook in het experimentenblok van Auschwitz heeft gezeten. Het lijkt daarom aannemelijk dat ze van de medische experimenten afwist. Misschien waren de experimenten waarmee ze in aanraking is geweest in Auschwitz van andere aard dan die in Ravensbrück en refereert Keizer er om die reden niet aan. Ze legt er in ieder geval geen nadruk op en neemt in dit alles allerminst een slachtofferrol aan. Ze schrijft dat ze zichzelf vaak moed heeft ingesproken om door te zetten en om te overleven.

Het gedrag van verschillende verpleegsters draagt bij aan de erbarmelijke omstandigheden in het kampziekenhuis. Keizer beschrijft hen als gemeen, lui en niet meelevend. Ze schelden vaak op de patiënten en doen hun taken niet tot nauwelijks. Alleen Mila, de hoofdzuster is vriendelijk en behulpzaam. Volgens Keizer zijn er zowel kundige en menselijke artsen, als onhandige en wrede,

maar de negatieve eigenschappen van de doktoren overheersen. Ditzelfde geldt voor de opzichteressen en de ältesten waar zij later mee te maken krijgt. Opvallend in haar beschrijving van de leiders in het kamp is dat zij ze vaak bij naam noemt. De nationaliteit blijft meestal achterwege. Keizer classificeert nauwelijks in ‘goede’ en ‘kwade’ collectieven. Goed en kwaad loopt in het gehele kampleven door elkaar. In Ravensbrück overheerst echter in bijna alles het kwade.

Ravensbrück: Keizers morele en individuele beoordeling van de gevangenen

Ook als het om haar medegevangenen gaat oordeelt Keizer weinig over collectieven. Ze beoordeelt de personen die in haar memoires voorkomen individueel op hun gedrag. Hun nationaliteit staat hier los van. Uitzondering hierop vormen de Russische en Poolse vrouwen, zij worden als collectief negatief beoordeeld. Zo noemt Keizer hen ruw, lomp en meedogenloos. (p.304) Over de omgang tussen de nationaliteiten is zij positief: ‘Het is me opgevallen dat hier, in tegenstelling tot Auschwitz, een goede verstandhouding tussen de verschillende nationaliteiten heerst.’ (p. 342)

De Nederlanders lijken elkaar veel op te zoeken: ‘De kleine Hollandse kolonie slaat er zich over het algemeen vrij goed doorheen.’ (p. 331) Hoewel dit niet zeer expliciet wordt geuit, is vriendschap erg belangrijk voor Keizer. Ze heeft steeds enkele vriendinnen om haar heen, met wie ze een vast groepje vormt. De vriendelijke woorden doen haar goed wanneer ze weinig optimistisch is over haar toekomst. Toch is ze ook over de Nederlandse vrouwen in het kamp niet geheel positief. Wanneer zij ontslagen wordt uit het Revier en aan een Nederlandse medegevangene iets wil vragen wordt ze onvriendelijk beantwoord. Ook wordt haar de doorgang naar de slaapzaal versperd. Volgens Keizer voelen deze vrouwen zich verheven boven de rest. Het zijn de vrouwen van hooggeplaatste ambtenaren. Zij zouden de beschaafde en intelligente klasse vertegenwoordigen. In Keizers beschrijving van het voorval kijken zij op haar neer omdat zij er ‘sjofel’ uit zou zien. Blijkbaar zijn de sociale status en welvaart die iemand voor de oorlog bezat van belang in de keuze met wie men in het kamp omging. En blijkbaar heerst er bij de auteur na de oorlog nog steeds verontwaardiging over dit voorval, daar zij dit opneemt in haar memoires. Uit andere fragmenten blijkt dat het hebben van fatsoen en manieren voor Keizer erg belangrijk is. Ook Anne Berendsen beschreef in haar memoires dat het hoewel moeilijk, erg belangrijk voor haar was om nog een beetje fatsoen te bewaren. Het is aannemelijk dat dit in de naoorlogse maatschappij nog steeds zo gold, aangezien zowel Keizer als Berendsen hier zo expliciet melding van maken.

Over de diverse categorieën gevangenen in Ravensbrück laat Keizer zich niet uit. Ze lijkt zich enkel bewust van het feit dat het kamp niet was bedoeld voor Joden. Hoewel hieruit een tweedeling lijkt te spreken van Joodse en niet-Joodse gevangenen, maakt Keizer nergens een specifiek onderscheid. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het gegeven dat zij het Joodse geloof niet praktiseert; nergens geeft Keizer blijk van een religieuze levenswijze. Op de Tweede Wereldoorlog of de nazistische haat jegens de Joden reflecteert zij niet. Ook over politieke zaken laat de auteur zich niet uit. Een kleine uitzondering hierop vormt haar reactie op het gerucht van het overlijden van

president Roosevelt: ‘Als dat zo is, is het een groot verlies voor de wereld.’ (p. 356) Hieruit spreekt een pro-Amerikaanse houding, die in de tijd waarin haar memoires op schrift zijn gezet veelzeggend zou zijn. Het zou echter kunnen dat Keizer enkel zo heeft gereageerd omdat de Amerikanen aan Geallieerde zijde stonden. Dit wordt uit haar memoires niet echt duidelijk.

Expliciete ideeën over vrouwen en vrouwelijkheid komen in Keizers memoires niet voor. Ze benadrukt niet dat Ravensbrück een vrouwenkamp is en ze wil de vrouw als zodanig ook niet neerzetten als slachtoffer. De auteur is niet te spreken over liefdesrelaties tussen vrouwelijke gevangenen onderling, maar zij is niet zo hard in haar oordeel als Berendsen dat was. Ze beschrijft deze vrouwen wel als lomp en mannelijk. Keizer lijkt gedurende haar verblijf in Ravensbrück niet op de hoogte te zijn geweest van het nabijgelegen mannenkamp. Ze schrijft dat pas wanneer de Nederlandse vrouwen, samen met de Belgische en Luxemburgse, worden verzameld om te worden opgehaald en bevrijd door het Rode Kruis en zij een juist opgebroken naastgelegen kamp binnenwandelen, ze te weten komen van het bestaan van het mannenkamp. Dit is het enige dat zij hierover aan de lezer meedeelt. Overigens lijkt Keizer ook niet op de hoogte te zijn geweest van het bestaan van een gaskamer in Ravensbrück. Bij de aankondiging van een transport werd wel de angst voor vergassing uitgesproken, maar nergens in de memoires wordt aannemelijk gemaakt dat deze gaskamer zich op het terrein van Ravensbrück bevond.

Keizer zet zichzelf in haar memoires neer als iemand die lang de moed erin heeft gehouden. Om kleine incidenten kon ze soms verdrietig worden, maar met grote tegenslagen kon ze goed omgaan. Ze had een sterke wil om te overleven. Daar legt ze regelmatig de nadruk op. Doorzetten en overleven lijken het thema van haar werk te vormen.

3.4. De weergave van Ravensbrück in memoires uit de periode 1945-1947: Terugkijken op het gevangenschap in nationale en religieuze kaders

In de memoires die in de jaren direct na de oorlog zijn opgeschreven zijn overeenkomsten te ontdekken, waarvan enkele elementen zijn te koppelen aan de maatschappelijke context van die tijd. Een belangrijke terugkerende factor is de hoofdzakelijk positieve beoordeling van de Hollandse medegevangenen. Hoewel elke auteur hier haar eigen nuances in aanbrengt, uiten zij over het algemeen een trotsheid op het gedrag van de Nederlandse gevangenen. Hier wordt vaak een anti-Duitse houding tegenover gezet. Vooral in de boeken van Ten Boom en Berendsen wordt een haat jegens alles in het kamp dat Duits is zichtbaar. In de periode direct volgend op de Bevrijding werd er in de Nederlandse samenleving een strikt onderscheid gemaakt tussen wie goed en wie fout was geweest. Iedereen die in het verzet had gezeten werd als ‘goed’ bestempeld, en iedereen die met de vijand had geheuld was in dit opzicht ‘fout’. Hiermee werd een gegeneraliseerd beeld van zowel het Duitse, als het Nederlandse volk gecreëerd, waarin geen aandacht werd geschonken aan de nuances

tussen daders, slachtoffers en omstanders.¹²⁹ Deze opvatting is in de memoires van Ten Boom en Berendsen terug te vinden. Bij beide auteurs worden de Duitse SS'ers, kampleiding en opzichteressen, maar ook de Duitse gevangenen zonder uitzondering zeer negatief beoordeeld. In de memoires van Nora Keizer is dit veel minder het geval, maar dat komt voornamelijk omdat zij niet zo zeer naar collectieven oordeelt. Uitzondering hierop vormen de Russische en Poolse vrouwen in haar boek, die zij neerzet als grof en onderontwikkeld. In dit opzicht komen de memoires van de drie vrouwen overeen: elke auteur bezit in meer of mindere mate een westers superioriteitsgevoel wanneer het op het gedrag van de gevangenen aankomt. Ook is in elke publicatie óf een pro-Amerikaanse (Ten Boom en Keizer) óf een anticommunistische houding (Berendsen) zichtbaar.

Wat voornamelijk opvalt is het beschrijvende karakter van de dagelijkse omstandigheden in het kamp, met de nadruk op de gruweldaden van de Nazi's. Vooral de werken van Berendsen en Keizer passen in dit profiel. Het lijkt alsof zij met hun publicaties aan de samenleving duidelijk wilden maken hoe het er in een concentratiekamp aan toeging, omdat de bevolking hier nauwelijks een voorstelling bij kon maken. Het overleven van de dagelijkse verschrikkingen stond hierin centraal. Esther Captain schrijft over de memoires van geïnterneerden in Japanse kampen in Nederlands-Indië, dat zij in de periode direct na de oorlog voornamelijk werden gebruikt als informatievoorziening voor de in het duister tastende samenleving.¹³⁰ Deze constatering lijkt ook te gelden voor de memoires van kamp Ravensbrück die in de periode 1945-1947 op schrift zijn gesteld. Hierbij wordt de nadruk gelegd op een weergave van de ervaringen als bron van informatie. De publicatie van Corrie Ten Boom is hierop een uitzondering. Zij draagt voornamelijk een Christelijke in plaats van een informerende boodschap uit. Wat in dit verband wel voor alle drie de publicaties geldt, is de nadruk op het overleven. De auteurs willen de gevangenen niet zo zeer neerzetten als slachtoffers, maar geven meer aandacht aan de diverse overlevingsstrategieën. Voor elke auteur lijkt te gelden dat er in het kamp zelf maar niet te veel moet worden nagedacht over de verschrikkingen en het leed. Zo wordt er nauwelijks gereflecteerd op de later bekend geworden medische experimenten. Er gaat een collectieve mentaliteit van deze drie werken uit; niet achterom kijken, maar manieren vinden om jezelf mens te blijven voelen, om de kou te trotseren, om de pijn te verzachten, om te overleven. Op deze manier wordt er door de auteurs een bepaalde identiteit gecreëerd die gebaseerd is op doorzettingsvermogen en wilskracht. Een mentaliteit die lijkt aan te sluiten bij de op de toekomst gerichte maatschappij van die tijd. Ook in de Nederlandse samenleving werd weinig gereflecteerd op de oorlogswonden; de focus lag op het herstel. Daarnaast geeft geen enkele auteur wetenschap van de aanwezigheid van een gaskamer op het kampterrein. Dit lijkt echter, in tegenstelling tot het niet benadrukken van de medische experimenten, geen bewuste keuze van de auteurs te zijn geweest. Ten Boom is namelijk vrijgelaten uit het kamp voordat de gaskamer in Ravensbrück in gebruik werd genomen en het is daarom logisch te veronderstellen dat zij niet van het bestaan ervan afwist. Aangezien Berendsen en

¹²⁹ Blom, *In de ban van goed en fout*, 12.

¹³⁰ Captain, *Achter het kawat was Nederland*, 135-139.

Keizer beiden een zeer nauwkeurige beschrijving van hun herinneringen geven en zij beiden niet naar de aanwezigheid van een gaskamer op het kampterrein verwijzen lijkt voor hen hetzelfde te gelden.

Het geloof is een andere factor die in de maatschappij van toen erg belangrijk was. Het merendeel van de Nederlandse samenleving was katholiek of protestants en hun sociale levens speelden zich voornamelijk af in een sterk verzuilde maatschappij. Zowel Ten Boom als Berendsen zijn belijdend christen en laten zich in hun memoires sterk leiden door hun geloof. Voor Nora Keizer geldt dit niet. Zij komt uit een Joodse familie, maar geeft nergens in haar werk blijk van een religieuze levenswijze. Hoogstwaarschijnlijk praktiseerde Keizer het Joodse geloof niet, zoals dat voor de meeste Nederlandse Joden gold. Het is echter ook mogelijk dat zij heeft gereageerd op de maatschappelijke stilte over de Joodse vervolging die vlak na de oorlog in de Nederlandse maatschappij ontstond. Zoals onder andere Van Vree betoogde, was er tot de jaren zeventig geen aandacht voor Joodse opvattingen over het leven in een concentratiekamp.¹³¹

Het behouden van fatsoen en waardigheid is iets dat in alle geschreven werken uit deze periode terugkomt. Zo beschrijven de vrouwen dat men er alles aan deed niet te vervuilen, netjes te eten en er enigszins toonbaar uit te zien. Dit werd geassocieerd met een bepaalde sociale status die men wilde verkrijgen of behouden. Vooral Berendsen was hier stellig in en onderscheidde een westerse geciviliseerdheid van een oosters aandoend barbarisme. Ook over seksuele relaties tussen vrouwelijke gevangenen onderling zijn de drie schrijfsters het eens: dit was onacceptabel. In de tijd waarin de memoires op schrift werden gesteld was homoseksualiteit nog helemaal niet algemeen geaccepteerd. Geen van de auteurs heeft de intentie Ravensbrück in haar memoires specifiek als vrouwenkamp neer te zetten. Hoewel er geen noemenswaardige aandacht wordt besteed aan het mannenkamp, wordt het bestaan ervan ook niet weggelaten. Het lijkt erop dat de vrouwen weinig in contact zijn gekomen met de mannelijke Ravensbrückgevangenen en dat daarom in verband met het doel van publicatie, de samenleving informeren over de dagelijkse gang van zaken in het kamp, het mannenkamp als zodanig niet aan bod komt.

Concluderend kan gesteld worden dat er een redelijk consistent beeld van kamp Ravensbrück wordt gegeven in de memoires uit de periode 1945-1947, waarbij de nadruk ligt op een precieze beschrijving van het gebeurde en op het overleven van het gevangenschap. Een positief Nederlands denkkader vormt het uitgangspunt. De verschillen in beeldvorming hebben voornamelijk te maken met de persoonlijke (geloofs-)achtergrond van de auteurs.

¹³¹ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 17.

4. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires 1966-1991:

Nadruk op vriendschap en verzet

De periode die in dit hoofdstuk centraal staat beslaat vijftientig jaar; een lange tijd waarin zich allerlei sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen hebben voorgedaan. Ook het maatschappelijk perspectief op de oorlog is in deze periode aan verandering onderhevig geweest. De tijd tussen 1966 en 1991 vormt in dit opzicht allerminst een geheel. De reden voor de gekozen periodisering heeft daarom, zoals ik in hoofdstuk 1 al aangaf, te maken met de publicatiedatum van de memoires van Taecke Botke, die in 1966 na twintig jaar ‘publicatiestilte’ zijn werk *Vergeet het toch maar* op de markt brengt.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Nederlandse samenleving te maken met ingrijpende veranderingen. De verzuiling werd onder andere onder invloed van economische factoren, een proces van ontkerkelijking en de opkomst van een nieuwe generatie geleidelijk aan doorbroken. Sociale verhoudingen werden zowel in de publieke- als in de privésfeer minder hiërarchisch. De Koude Oorlog, die sinds de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog het internationale klimaat had bepaald, kreeg een steeds minder prominente plek in het Nederlandse politiek-maatschappelijke veld.

In de jaren zestig ontstond er meer maatschappelijke aandacht voor het Nederlandse oorlogsverleden.¹³² Van Vree stelde dat onder andere door het proces tegen Adolf Eichmann in Israel, het verschijnen van Jacques Pressers *Ondergang* – een wetenschappelijke studie over de vervolging van Nederlandse Joden – en de tussen 1960 en 1965 op televisie uitgezonden serie *De Bezetting*, deze aandacht zich steeds meer was gaan concentreren op de Jodenvervolging. De periode van wederopbouw was voorbij en had plaatsgemaakt voor een tijd waarin zich een bepaald ‘bewustwordingsproces’ van de maatschappij meester had gemaakt.¹³³ De oorlog werd niet langer verzwegen en langzaam maar zeker drong tot de bevolking door welke massale omvang de nazistische vervolgingen hadden gehad.

Deze analyse van de maatschappelijke situatie veronderstelde de aanwezigheid van een maatschappelijke psyche waarin de herinnering aan de oorlog jarenlang was verdrongen. Vanuit wetenschappelijke kring kwam echter ook kritiek op deze redenatie. Zo twijfelde De Haan aan de maatschappelijke toepasbaarheid van het begrip collectief geheugen, maar stelde hij in ieder geval dat waar het de Jodenvervolging in Nederland betrof, ‘de samenleving niet één van geest was’.¹³⁴ Ook Withuis zette vraagtekens bij het bestaan van een collectieve psyche.¹³⁵

In het jaar 1966 verscheen het in termen van Withuis ‘baanbrekende’ artikel van de psychoanalyticus en Auschwitz overlevende Eddy de Wind, waarin gesteld werd dat er in stilte nog

¹³² Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 97-103.

¹³³ Idem, 98.

¹³⁴ De Haan, *Na de ondergang*, 3.

¹³⁵ Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, 238-246.

veel onder de oorlog werd geleden.¹³⁶ Volgens De Wind had er een kentering in het geheugen van de oorlogsslachtoffers plaatsgevonden. Hun pijn en herinneringen bleken niet te slijten, maar konden ‘na een langere latente periode van betrekkelijk geslaagde aanpassing’ soms juist weer heviger terugkomen dan voorheen.¹³⁷ Dat de oorlog ernstige psychische gevolgen voor haar slachtoffers tot gevolg kon hebben, was echter kort na de oorlog ook al door psychologen vastgesteld, zo betoogden onder anderen Mooij en Withuis.¹³⁸ Psychologe en historisch onderzoekster Annet Mooij stelde dat de naoorlogse belangstelling voor de psychische gevolgen ‘na verloop van tijd begon te zinken’, omdat de maatschappelijke omgeving van de jaren vijftig er nog niet ontvankelijk voor was: ‘Psychotherapeutische hulpverlening was nog geen vanzelfsprekende methode om levensmoeilijkheden te lijf te gaan.’¹³⁹ Pas met de hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de bezettingsperiode, steeg ook de wetenschappelijke belangstelling voor de psychische oorlogsgevolgen.¹⁴⁰ Deze ontwikkeling, waarin de schade van de oorlog als het ware herontdekt werd, zette door in de jaren zeventig. Het kampsyndroom, dat later bekend werd als oorlogstrauma, verkreeg algemene bekendheid en vanuit allerlei hoeken in de samenleving werden belangenorganisaties opgericht om oorlogsgetroffenen te verenigen en te helpen. Ook vanuit overheidswege werd een nieuwe koers gevaren die erop gericht was oorlogsslachtoffers tegemoet te komen. Behalve de hernieuwde belangstelling voor de oorlog en de ontwikkelingen in de geestelijke gezondheidszorg, waren ook sociaal-economische, sociaal-culturele en politieke veranderingen oorzaken voor een toename in overheidssteun.¹⁴¹ De hulp varieerde van persoonlijke financiële uitkeringen via de in 1973 ingestelde Wet op Uitkeringen Vervolgingslachtoffers, tot subsidies aan de diverse belangenorganisaties.

Vooraf na de politieke ophef die was ontstaan omtrent de affaire van *De drie van Breda* was de overheid bereid zich in te zetten voor de erkenning van morele en materiële schade bij oorlogsslachtoffers.¹⁴² In 1972 beleefde de discussie omtrent de door toenmalig minister van Justitie Van Agt geïnitieerde gratieverlening van de drie Duitse oorlogsmisdadigers uit de Bredase gevangenis een hoogtepunt. Maar waar politieke verschillen voorheen resulteerden in verdeeldheid onder organisaties van vervolgden en voormalige verzetsgroepen, zorgde het ministeriële voorstel tot gratieverlening voor een ‘effectieve bundeling van krachten’.¹⁴³ Uit de grote maatschappelijke verontwaardiging over deze kwestie bleek dat morele kwalificaties van ‘goed’ en ‘fout’ de samenleving nog steeds scheidde in twee helder definieerbare groepen.

¹³⁶ Idem, 37.

¹³⁷ E. De Wind, geciteerd in Withuis, *Erkenning*, 37.

¹³⁸ Zie Mooij, ‘De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen’, 261-271 en Withuis, *Erkenning*, 19.

¹³⁹ Mooij, ‘De langste schaduw’, 270-271.

¹⁴⁰ Idem, 275.

¹⁴¹ Bossenbroek, *De meelstreep*, 427-429.

¹⁴² Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*, 318.

¹⁴³ Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlands gevangenschap 1945-1989*, 123.

In de jaren zeventig kwamen onder invloed van progressieve linkse bewegingen ook diverse emancipatie-initiatieven op gang, waaronder die van de vrouwenbeweging. De tweede feministische golf, die haar oorsprong al in de jaren zestig vond, richtte zich op arbeid, onderwijs en politiek; onderwerpen die in de eerste feministische golf rond de eeuwwisseling ook al van belang waren. Daarnaast vroeg zij aandacht voor de doorbreking van de huiselijke rolverdeling en de vernieuwing van de seksuele moraal. 1975 werd door de Verenigde Naties uitgeroepen tot ‘Internationaal jaar van de vrouw’, een initiatief dat ook in Nederland navolging kreeg. In dit jaar werd door het Comité Vrouwen van Ravensbrück een monument opgericht ter nagedachtenis aan hen ‘die tot het uiterste neen bleven zeggen tegen het fascisme’. Ook organiseerde het comité in 1975 een reis naar de *Mahn- und Gedenkstätte* Ravensbrück, een reis die negatief in de publiciteit kwam omdat sommige deelnemers de reis als een communistische manifestatie hadden ervaren.¹⁴⁴ Hoewel de dooi in de Koude Oorlog ervoor had gezorgd dat de Communistische Partij van Nederland minder op verzet stuitte in de Nederlandse samenleving en daarmee ook voor minder onrust zorgde binnen het CVR, bleek onder andere uit dit voorval dat de leden van het comité en hun achterban nog wel meningsverschillen hielden over het communistische gehalte van hun herinneringspolitiek.

De jaren tachtig werden gekenmerkt door een terugkerende rechtse, meer conservatieve politiek in Nederland onder leiding van Ruud Lubbers en door de economische wereldcrisis tussen 1979 en 1986. Het communisme van de Sovjet-Unie ging met het aantreden van president Gorbatsjov een nieuwe richting op en voerde de perestroika en glasnost politiek door. Tegelijkertijd nam de intensiteit waarmee werd teruggedacht aan de oorlog volgens Blom in de jaren tachtig af, maar er bleef aanhoudend maatschappelijke belangstelling voor de periode 1940-1945.¹⁴⁵ Er verschenen ook steeds meer memoires over het leven in de diverse concentratiekampen.¹⁴⁶

Het aantal publicaties van Ravensbrückoverlevenden bleef in de periode 1966-1991 redelijk constant. Het werk van Botke uit 1966 waarmee ik dit hoofdstuk begin vormt hierop een uitzondering. Na zijn publicatie duurde het zo’n twaalf jaar voordat er, vanaf 1978, met regelmaat door overlevenden van Ravensbrück werd gepubliceerd (Van Lier/1978, Wibaut-Guilonard/1981, Van den Burger-Steensma/1984, Romkes/1987). In dit hoofdstuk komen de publicaties in volgorde van uitgave aan bod. Ik eindig met de bespreking van de memoires van Verstijnen, die in 1991 werden uitgegeven.

4.1. Taecke Botke - *Vergeet het toch maar* (Maastricht:1966, 144 p.) en *Het Revier* (Baarn:1978, 98p.)

In 1966 worden de memoires van de Maastrichtenaar Taecke Botke voor de eerste keer uitgegeven. Voor het eerst sinds twintig jaar deelt een overlevende zijn herinneringen aan kamp Ravensbrück weer met de samenleving. De memoires van Taecke Botke zijn het eerste product van de tweede publicatiegolf, die naar aanleiding van de hernieuwde oorlogsinteresse op gang is gekomen.

¹⁴⁴ Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede*. 70.

¹⁴⁵ Blom, ‘De oorlog na de oorlog’, 128.

¹⁴⁶ Siertsema, *Uit de diepten*, 537.

Botke is tandarts van beroep en wordt in die hoedanigheid ook als *Funktionhäftling* in achtereenvolgens Vught, een buitenkamp van Sachsenhausen, Ravensbrück en wederom Sachsenhausen te werk gesteld. Botkes memoires bestaan naast een voorwoord uit twintig korte fragmenten die elk een beschrijving geven van een bijzonder voorval. De meeste fragmenten spelen in kamp Sachsenhausen, maar de gebeurtenissen worden niet duidelijk in een bepaald kamp gesitueerd waardoor een diffuus geheel ontstaat. Waarom en wanneer hij is opgepakt wordt in het boek niet duidelijk. Tijdsindicaties evenals details over Botkes persoonlijke leven worden nauwelijks gegeven. Zeker is dat zijn verhaal in juni 1944 begint als hij vanuit een Limburgse gevangenis naar Vught wordt getransporteerd. Over de dagelijkse gang van zaken wordt nauwelijks uitgewijd; Botke beschrijft karakteristieke situaties die hem zijn bijgebleven op een luchtige en humoristische manier. Zijn ‘galgenhumor’ wordt zowel in het voorwoord van de Limburgse journalist en schrijver Frans Brunklaus in de eerste versie, als in de openingsspreuk van Botkes studievriend, jurist en Antilliaans politicus Cola Debrot in de versie uit 1978 genoemd. In zijn eigen voorwoord schrijft Botke dat hij lang heeft gewacht met het opschrijven van zijn herinneringen ‘omdat het immers niet paste in het patroon der concentratiekamp belevenissen’. (p. 7) Hij was bang dat zijn manier van vertellen de ernst en de tragiek van het thema zou ondermijnen. Botke stelt dat hij nooit een dergelijk besef van kameraadschap heeft gekend als in de tijd dat hij in de kampen zat opgesloten en dat wanneer de kampgenoten elkaar weerzien de macabere episoden zelden ter sprake komen. (p. 7-8) Het kampleven was overzichtelijk en helder, met een duidelijk onderscheid tussen goed en kwaad, vriend en vijand. Botke beschrijft deze wetenschap als een bevrijdend gevoel. Daarnaast geeft hij aan dat hij zijn persoonlijke ervaringen niet wil verdunnen tot algemene theorieën: ‘Meer dan “dit heb ik meegemaakt” heb ik niet willen vertellen.’ (p.8) Hiermee geeft hij aan geen specifiek schrijf- of publicatiedoel te hebben gehad, anders dan het delen van zijn ervaringen. Het tijdstip waarop zijn werk is uitgegeven en voornamelijk de inhoud van de herziene versie uit 1978 laten echter zien dat er achter de memoires van Botke wel degelijk een bepaalde boodschap schuil gaat.

De gevangenen in de Duitse kampen: een individuele benadering

Door zijn fragmentarische schrijfwijze ligt de nadruk in Botkes werk vaak op een bepaald personage of op een specifieke karaktertrek van een opmerkelijk persoon. Hij oordeelt niet naar collectieven, maar probeert juist individuele eigenschappen uit te lichten, zowel in positieve als in negatieve zin. Wellicht wilde de auteur hiermee aangeven dat het in het kampleven mogelijk was om mens, om individu te blijven. Als voorbeeld hiervan geeft hij onder andere de standvastigheid van een Poolse gevangene, die weigert zijn lichaam te verkopen voor extra voedsel. Botke laat zijn waardering voor deze Pool duidelijk merken. Hoewel hij zich niet expliciet negatief uitlaat over seksuele handelingen tussen de mannelijke gevangenen, en hij het geoorloofd vindt dat ieder het zijne doet om te overleven, geeft hij hiermee wel aan dat er wat hem betreft bepaalde grenzen zijn wanneer het om zelfbehoud gaat.

Nationaliteit wordt nauwelijks gebruikt wanneer het gaat om het beoordelen van de medegevangenen; het lijkt enkel te bepalen in welke barak zij terecht komen. In Botkes beschrijving lijkt het daarom alsof de verschillende nationaliteiten niet veel met elkaar in aanraking komen, maar dit valt niet met zekerheid te bepalen. Botke brengt zelf namelijk de meeste tijd door in het kampziekenhuis waar hij wel zeer regelmatig in aanraking komt met zijn Poolse en Duitse ‘collega’s’. Deze gevangenen in functie worden samen met het ‘sadistische’ hoofd van de keuken vooral neergezet als grof en gemeen, bijna nog erger dan de SS’ers. Door zijn baantje als arts en tandarts krijgt Botke regelmatig de mogelijkheid andere Nederlanders te helpen met bijvoorbeeld extra voedsel. In dit opzicht speelt nationaliteit dus wel een rol; het lijkt ieder land voor zich te zijn: ‘Elke nationaliteit bezat namelijk haar eigen geheime organisatie, die vooral tot doel had de eigen mensen te bevoordelen.’ (p. 79) Overigens prijst Botke het fatsoen en de goede moraal van de Nederlandse gevangenen.

Hoewel er uit zijn memoires vaak anti-Duitse sentimenten spreken, zoals zijn afkeer van nazi-idealisme en de als belachelijk bestempelde Duitse taal, koestert hij geen wrok jegens ‘de Duitsers’. Enkele positieve ervaringen met Duitse individuen zijn hiervan de oorzaak. Wel stelt Botke dat het hem onmogelijk lijkt dat de Duitse bevolking niets heeft geweten van de gruwelijkheden in de kampen. Zo beschrijft hij dat gevangenen onder escorte door de straten liepen en dat transporten veelal in personentreinen plaatsvonden waarin zich op dat moment ook burgers bevonden. Het werd de omstanders verboden te kijken; wanneer zij zich hier niet aan hielden, werden er schoten gelost door de SS. (p. 41)

Over de categorisering van de gevangenen in de Duitse kampen schrijft Botke het volgende. Sachsenhausen bood voornamelijk onderdak aan ‘rode’, politieke gevangenen. Voor het mannenkamp in Ravensbrück gold het tegenovergestelde: er zaten gevangenen van allerlei categorieën, maar nauwelijks politieke gevangenen. ‘Groen, dat de misdadigers sierde en veel rose, de zachte tint der homoseksuelen.’ (p. 70) De laatsten hadden volgens Botke in Ravensbrück de leiding in handen.¹⁴⁷ Hij gaat verder weinig in op de arrestatiegrond van zijn medegevangenen, met uitzondering van de beschrijving van het gewelddadige verleden van een Duitse *Funktionhäftling*; volgens de auteur illustratief voor de achtergrond van de ‘criminele’ gevangencategorie. (p. 71) Botke besteedt wél veel aandacht aan het seksuele misbruik dat in zowel Ravensbrück als Sachsenhausen aan de orde van de dag is. *Kapo*’s verleidden gevangenen tot het plegen van seksuele handelingen in ruil voor eten, kleding of een betere slaapplek. Omdat Botke als arts in Ravensbrück tot de ‘prominenten’ behoort, krijgt hij zelf ook een ‘schandknaap’ toegewezen, die hij weigert. (p. 71) Hij heeft medelijden met de

¹⁴⁷ Botke stelt dat de gevangenen uit de ‘homoseksuele categorie’ de leiding in handen hadden. Deze constatering is in tegenspraak met de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek naar het mannenkamp. Zo stelden Morrison en Strelbel dat de gevangenen uit de ‘criminele categorie’, de ‘groenen’, de leidinggevende posities hielden, waardoor het leefklimaat in het kamp zo’n ruw karakter kreeg en waardoor de overlevingskansen zo klein waren. In Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp* en Strelbel, *Das KZ Ravensbruck. Geschichte eines Lagercomplexes*.

veelal jonge jongens die de driften van de kamprominenten moeten ondergaan. Dat Botke bang is zelf ook slachtoffer te worden van seksueel geweld blijkt nergens uit. Het is denkbaar dat hij door zijn functie minder gevaar liep, maar het zou ook kunnen dat de auteur zichzelf niet expliciet wilde neerzetten als slachtoffer; zeker niet als slachtoffer van seksueel geweld.

1966 en 1978: 'Een wereld van verschil?'

In 1978 worden de memoires van Botke voor de tweede keer uitgebracht. De titel *Vergeet het toch maar* heeft plaatsgemaakt voor *Het Revier*. Blijkbaar moeten zijn herinneringen niet vergeten worden, iets dat de titel van zijn eerste publicatie, overigens geheel onterecht, wel doet vermoeden; liever wenst de auteur ze nogmaals te delen met de samenleving. Het voorwoord van Frans Brunklaus dat zinspeelt op een wenselijk vergeten van de oorlogsperiode, 'behalve dan wat betreft die schijnbaar kleine dingen die bewijzen dat we ten goede en ten kwade altijd mens blijven, zelfs als het leven een verschrikking wordt' (p. 9), wordt vervangen door een openingspreuk van Cola Debrot waarin de 'moedige vrolijkheid' van de auteur als reden voor zijn overleven wordt geopperd. Ook het opschrift van de uitgever op de achterkant van het boek in 1966, waarin Botke wordt geschetst als een zeer humoristische man van de kunsten waarbij het woord concentratiekamp nergens valt, is weggelaten. Dit wijst erop dat Botke een nuance wil aanbrengen in zijn luchtige en vaak grappige benadering van het leven in de kampen. De extra inhoud van de herziene versie uit 1978 laat zien dat de auteur in zijn periode van gevangenneming wel degelijk ooggetuige geweest is van verschrikkelijk leed.

Botke heeft vijf fragmenten toegevoegd aan zijn script uit 1966. 'De Friese jongen' en 'Ravensbrück' zijn beide hoofdstukken waarin de donkere kanten van het gedwongen leven in de kampen naar voren komt. In het eerste fragment doet Botke verslag van een uiterst gewelddadig voorval, waarbij een Friese tiener het slachtoffer wordt van de agressie van medegevangenen. Het hoofdstuk met de titel 'Ravensbrück' begint met de uiterst macabere binnenkomst in het gelijknamige kamp. Vijfhonderd mannen worden in een loods geperst waar zij een nacht zonder ventilatie moeten doorbrengen. Velen halen de morgen niet. Ook beschrijft Botke in dit hoofdstuk de perverse uitspattingen van de kampleiding en het seksuele misbruik dat van de gevangenen wordt gemaakt. In zijn hoedanigheid als tandarts wordt hem bevolen het goud uit de monden van lijken te breken. Met een smoes redt hij zich uit deze opdracht, maar hij beschrijft wel de gruwelijke aanblik van de opgestapelde lijken. Met deze twee aangrijpende fragmenten heeft Botke een bepaalde sfeer aan zijn memoires toegevoegd die de dagelijkse verschrikkingen in het kampleven meer omvat. Dit is een bewuste aanpassing geweest. In de twaalf jaren tussen zijn beide publicaties is er aanzienlijk meer maatschappelijke aandacht gekomen voor oorlogsslachtoffers. In de jaren zeventig wordt bekend dat het kampsyndroom juist vele jaren na de traumatische ervaringen naar boven komt. In 1966 was Botke een van de eersten die zijn herinneringen aan de oorlog publiceerde en stond hij aan het begin van een tweede publicatiegolf. Ondertussen hebben in 1978 veel meer overlevenden hun memoires gepubliceerd. Wellicht heeft Botke zijn té luchtige benadering willen veranderen om recht te doen aan

het leed dat velen in de oorlog is aangedaan. De stoere houding die Botke in zijn eerste versie aan de dag legde wordt echter niet ondermijnd. Door de beschrijving van het leed en de positieve manier waarop Botke hiermee omgaat, krijgen zijn herinneringen in de herziene versie mogelijk een nog moediger karakter dan in zijn werk uit 1966.

De toevoeging van het fragment met de titel 'Ravensbrück' is ook om een andere reden opvallend. De meeste situaties spelen in Sachsenhausen. Dit hoofdstuk bevat echter een samenvatting van de hem opgevallen gruwelijkheden in Ravensbrück. Waar de overige fragmenten twee of drie pagina's in beslag nemen, vormt 'Ravensbrück' een hoofdstuk op zich waar hij in 1978 de ruimte voor neemt. Dit in tegenstelling tot zijn eerste boek waarin kamp Ravensbrück nauwelijks voorkomt. Het kan haast niet anders dan dat de auteur hier een expliciete keuze heeft gemaakt. Hoewel er in de tussentijd al wel nieuwe memoires over andere kampen zijn verschenen, is er door Ravensbrückoverlevenden niets meer gepubliceerd. Dit terwijl er wel maatschappelijke aandacht voor het kamp is geweest getuige de oprichting van het Ravensbrückmonument op het Museumplein in 1975. Dit monument, opgericht door het CVR, heeft de inscriptie 'Vrouwen van Ravensbrück 1940-1945'. Mogelijk heeft Botke willen inspelen op deze maatschappelijke aandacht voor het kamp, door dit hoofdstuk aan zijn herziene versie toe te voegen. Wellicht wilde hij hiermee ook aangeven dat er niet enkel vrouwen in het kamp gevangen hebben gezeten. Overigens blijkt nergens uit dat Botke van de aanwezigheid van het vrouwenkamp in Ravensbrück afwist.

Een ander fragment dat aan de herziene uitgave is toegevoegd is 'Baudelaire'. Hierin beschrijft Botke dat hij samen met een kampvriend verzen van de Franse dichter Baudelaire uit het hoofd leerde en deze tijdens langdurige appels repeteerde. Ze konden zich met de dichter identificeren omdat hij niet in de vooruitgang geloofde en enkel het kwaad zag in de wereld; iets dat nergens zo duidelijk zichtbaar werd als in het nazi-kamp. Omdat Baudelaire dit besef combineerde met een aanschouwing van de schoonheid der natuur, boden zijn gedichten Botke een mogelijkheid om even aan de verschrikkingen van de dag te ontsnappen. De geest kon zich dan losmaken van het vermoeide lichaam. Waarschijnlijk wilde Botke ook hiermee aangeven dat ondanks zijn luchtige manier van schrijven het leven in het kamp wel degelijk zeer zwaar was en dat het geestelijk ontkomen aan het gevangen zijn voor hem van belang was om te overleven.

De laatste twee fragmenten die Botke heeft toegevoegd zijn 'De kolonelle' en 'Ontwikkelingshulp'. Beide passages betreffen de situatie in het kamp na de bevrijding. Hierin roemt hij de Russische bevrijders, terwijl hij daar in 1966 niet uitgesproken positief of negatief over oordeelde. Hij vond het vooral een absurde gedachte dat 'de soldaten met de wilde, angstaanjagende gezichten en de kleine spleetvormige ogen van de toendra's en de steppen achter in het Grote Rusland' hen, Europeanen, van mede-Europeanen moesten verlossen. (p. 81-82) In zijn werk uit 1978 zijn de Russen vooral vriendelijk en vrijgevig; een interessante verandering van gedachten die mogelijk met het minder koud worden van de Koude Oorlog te maken heeft gehad.

In 'De kolonelle' beschrijft Botke dat er onder de Russische bevrijders ook vrouwelijke soldaten en leidinggevendenden waren. Een vrouwelijke kolonel ('de kolonelle') was tot Botkes verbazing zwanger. De auteur schrijft nog tot de generatie te behoren die 'het niet vanzelfsprekend acht dat vrouwen bij voorkeur mannenrollen willen spelen.' Mogelijk reageert Botke hier indirect op de in de jaren zeventig opgekomen vrouwelijke emancipatiebeweging. Botke voelt zich blijkbaar te oud voor deze progressieve ideeën over de rolverdeling van de man en vrouw wanneer hij terugdenkt aan deze vrouwelijke Russische soldaten.¹⁴⁸ Overigens praat hij heel openlijk zijn seksuele ervaringen met een Joods-Hongaars meisje na de bevrijding. Dit stond in 1966 al in zijn memoires. Wat dat betreft toont Botke zich dus bepaald niet conservatief.

Concluderend kan ik stellen dat Taecke Botke met de heruitgave van zijn memoires een duidelijk *statement* heeft gemaakt. Hij wil niet alleen zijn aanvankelijk luchtige kijk op het kampleven corrigeren door enkele passages met gruwelijke situaties te beschrijven, ook zet hij de Russische bevrijder in een positiever daglicht. Zijn humoristische vertelwijze blijft aanwezig, evenals zijn nadruk op het kameraadschap tussen de gevangenen onderling. Botke is de eerste overlevende in de tweede publicatiegolf én de eerste mannelijke overlevende die zijn herinneringen aan kamp Ravensbrück heeft gepubliceerd.

4.2. Carla van Lier - *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (Amsterdam: 1978, 87 p.)

In hetzelfde jaar dat Botkes werk voor de tweede keer wordt uitgegeven, verschijnen de memoires van de Joodse Cathrien Lierens onder het pseudoniem Carla van Lier. Een jaar eerder, in 1977, schreef zij haar herinneringen op aan de kampen Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow, waar zij in die volgorde in totaal meer dan twee jaar gevangen heeft gezeten. Op 16 maart 1943 wordt de in Amsterdam opgegroeide Van Lier, geboren in 1918, samen met haar kersverse echtgenoot Mourits door de Nazi's uit huis gehaald en vanuit de Hollandsche Schouwburg (gedurende de bezettingstijd door de Duitsers omgedoopt tot Joodsche Schouwburg) naar Vught gedeporteerd. Nadat zij in april 1945 door het Rode Kruis uit het bevrijde Malchow is gehaald, keert ze via revalidatieziekenhuizen in Schwerin, Lüneburg, Etterbeek en Breda op 16 juli 1945 van dat jaar als enige van haar familie terug naar Amsterdam. Haar ouders, zus en echtgenoot zijn vermoord in de gaskamers of zijn onderweg ernaartoe bezweken aan de nazi-terreur.

¹⁴⁸ Wanneer Taecke Botke is geboren en hoe oud hij was ten tijde van de oorlog en zijn publicaties is niet bekend. Vermoedelijk is hij rond het jaar 1910 geboren. Dit veronderstel ik omdat hij tandheelkunde heeft gestudeerd en al tandarts is, dus waarschijnlijk niet na 1915 geboren kan zijn. Daarnaast komt hij in zijn beschrijvingen van het kamp redelijk jong en fris over en stelt hij nergens een vrouw of kinderen te hebben. Hierdoor wordt het vermoeden gewekt dat hij ten tijde van zijn gevangenneming nog niet op middelbare leeftijd is. Bovendien is hij in 1978 nog in leven, wat dit vermoeden lijkt te bevestigen.

De Joodse achtergrond van Van Lier

Uit de memoires van Van Lier komt duidelijk naar voren dat familie erg belangrijk was voor haar. Zowel in haar beschrijvingen van de bezettingstijd als in haar herinneringen aan het leven in de kampen, neemt het samenzijn met haar familie en later de zoektocht naar en het gemis van haar bloedverwanten een centrale plaats in. Hun Joods-zijn wordt daarin niet zozeer benadrukt, maar lijkt wel Van Liers sociale leven te bepalen. Zij trouwt met een Joodse man, zoals ook de rest van haar familie in Joodse kringen naar een partner zoekt, en ook het overgebleven deel van haar muziek- en vriendenclub is Joods. Hoewel Van Lier er geen blijk van geeft het Joodse geloof aan te hangen, hecht zij wel waarde aan de Joodse tradities en doet de nazi-haat jegens het Joodse volk haar pijn. De Joodse gemeenschap in Nederland wordt in dit boek als hecht omschreven. Zo helpen de ‘Joodse broeders’ elkaar gedurende de bezettingstijd te Amsterdam ‘het hoofd boven water te houden’. (p. 23) Ook wanneer Van Lier in Nederland terugkeert, krijgt zij al snel bezoek van een lid van het Joods comité uit Breda, dat zijn hulp aanbiedt. Opvallend genoeg lijkt haar Joodse achtergrond in de beschrijvingen van het kamp nauwelijks meer een rol te spelen. Wel blijft haar omgang met familie en andere bekenden terugkomen. Hierop ligt in haar kampmemoires voornamelijk de nadruk, veel meer dan op de dagelijkse gang van zaken. Van Lier lijkt niet zo gemakkelijk aansluiting te vinden bij onbekenden of bij gevangenen met een andere nationaliteit; over hen oordeelt ze ook nauwelijks. Ze heeft een Nederlands referentiekader.

Van Lier hanteert in haar werk een benadering van de situatie in de kampen die te omschrijven is als luchtig, op sommige momenten zelfs zakelijk en, hoewel op een andere manier dan Botke, als cynisch humoristisch. Vooral wanneer het gaat om de verschrikkingen die ze ziet in Auschwitz en het gruwelijke lot dat haar familie ten deel is gevallen, wordt een vertelwijze gehanteerd die weinig emotie laat zien. Ze benoemt deze verschrikkingen wel, maar gaat er verder niet op in. Een voorbeeld hiervan is de beschrijving van Van Liers reactie wanneer ze in Auschwitz vraagt of iemand haar zus Reina kent: ‘Neen, die (Reina) was hier niet, ze kenden haar wel. Hier waren alleen maar getrouwde vrouwen. Reina was met de vrachtwagen mee, nou die gingen regelrecht naar de oven. Pats, dat kwam aan. Even slikken. Verder luisteren maar.’ (p. 44) De korte zinnen vormen een puntsgewijze beschrijving van het gebeurde. Het lijkt alsof het voor de auteur te pijnlijk is om deze werkelijkheid met de lezer te delen. Mogelijk laat dit een overlevingsstrategie zien die Van Lier tijdens haar verblijf in Auschwitz hanteerde. Om te overleven moest ze doorgaan met de dagelijkse bezigheden in het kamp en niet te veel stilstaan bij het leed en het onrecht dat haar werd aangedaan. Deze ‘strategie’ wordt richting het einde van het boek bevestigd wanneer Van Lier in de verschillende ziekenhuizen op fysiek vlak stukje bij beetje opknapt, maar mentaal een grote klap krijgt te verwerken. Iemand had in het kampleven eens tegen haar gezegd: ‘Het is niet ’t ergste, om hier dood te gaan. Het is veel erger, om er levend, maar alleen uit te komen!’ (p. 92) Van Lier beaamt deze constatering; ze schrijft dat ze dan pas beseft dat ze haar hele familie heeft verloren.

Van Liers zakelijke schrijfstijl verraadt wellicht dat het tijdens het schrijven van haar herinneringen in 1977 nog steeds moeilijk voor haar is om aan het verdriet om haar vermoorde familie toe te geven. Deze constatering legt mogelijk een fenomeen bloot dat vanaf de jaren zeventig langzaam in de publieke belangstelling kwam te staan. Inmiddels was duidelijk geworden dat de mentale schade van kampoverlevenden veel groter was dan tot dan toe werd gedacht en dat die schade pas op latere leeftijd tot uiting kon komen. Vooral voor de psychische schade van Joodse oorlogsslachtoffers, die vanwege hun raciale afkomst stelselmatig werden vermoord en in dat opzicht essentieel verschilden van bijvoorbeeld politieke gevangenen, kwam in de jaren zeventig veel aandacht. Sommige van hen hadden dingen meegemaakt die té pijnlijk waren om over te praten. Het maakte duidelijk dat niet alles uit de geschiedenis te vertellen is. Van Liers zwijgen over haar verdriet zou op dit fenomeen kunnen duiden, maar omdat zij zich nergens in haar memoires manifesteert als slachtoffer, is dit niet met zekerheid vast te stellen.

Ravensbrück: enkel negatieve herinneringen

Wanneer kamp Auschwitz in januari 1945 wordt opgebroken komt Van Lier na een loop- en treintransport op 24 januari in Ravensbrück aan, waar ze tweeënhalve week zal blijven. Het kamp wordt uitermate negatief beoordeeld, vooral de enorme drukte en de bedwelmende hitte in de barakken zijn Van Lier bijgebleven. Ze beschrijft geen enkele positieve ervaring in dit kamp.

Nieuwelingen zijn in Ravensbrück niet welkom. Wanneer je je plek in de barak verlaat, neemt iemand anders deze direct in. De gevangenen hebben volgens de auteur niets voor elkaar over; hulp wordt niet geboden. Een extra eetrantsoen dat zij heeft gekregen in verband met een aanstaand transport, wordt van haar gestolen terwijl ze slaapt. Spottende gezichten willen een reactie bij haar uitlokken, maar Van Lier maakt zich er uiterlijk niet druk om. Hoewel ze eigenlijk ‘die hoonsmoelen in elkaar wil slaan’, is ze vooral verbaasd dat ze niets heeft gemerkt. (p. 74) Onderlinge saamhorigheid is in Van Liers beschrijving van Ravensbrück ver te zoeken. Over nationaliteit wordt überhaupt niet gesproken. Ook op de kampleiding in Ravensbrück wordt nauwelijks gereflecteerd. Hun Duitse nationaliteit wordt in ieder geval niet benadrukt.

Van Lier laat haar vorstwonden en ettervoeten behandelen in het kampziekenhuis van Ravensbrück. ‘Er werd wat aan geknoeid, maar het hielp niet veel. Er was niets beters’. (p. 73) Blijkbaar bestond bij de dienstdoende verpleging wel de wil om te helpen, maar hadden zij de middelen niet. Wie de behandeling bij Van Lier uitvoert, wordt niet vermeld. Ook de wantoestanden in het Revier noemt zij niet, evenals de medische experimenten. Aangezien zij in Auschwitz zelf in het experimentenblok zat, en hier in haar beschrijvingen ook op reflecteert, is het aannemelijk te stellen dat zij ten tijde van haar verblijf in Ravensbrück niets heeft meegekregen van de medische proeven die ook in dit kamp op vrouwen werden uitgevoerd en dit daarom niet heeft meegenomen in haar memoires.

Pas na een tweede oproep tot geneeskundige hulp ging Van Lier naar het Revier toe: ‘Het kon een valstrik zijn om meteen te worden afgevoerd.’ (p. 73) Hieruit blijkt dat de angst voor de dood in Ravensbrück continu aanwezig was. Van Liers uitgedrukte alertheid staat in schrill contrast met de manier waarop in het algemeen op de korte periode van gevangenschap in Ravensbrück wordt teruggekeken: een tweeënhalve week durende doffe waas van chaos en negativiteit. Blijkbaar blijft de wil om te overleven onder alle omstandigheden bij Van Lier bestaan. Zonder dit expliciet te benadrukken, toont ze een doorzettersmentaliteit. Dit geldt voor het hele boek.

Roestvlekken

In het jaar 2000 worden Van Liers memoires opnieuw uitgegeven. Dit maal zijn zesentwintig dagboekbrieven, gericht aan de dochter van een bevriend Engels echtpaar, aan haar eerder gepubliceerde herinneringen toegevoegd. De brieven, waarschijnlijk geschreven rondom het uitkomen van haar eerste boek, beschrijven hoe Van Lier haar terugkomst in naoorlogs Nederland heeft ervaren.¹⁴⁹ Op initiatief van haar neef Joop Gobes zijn de brieven na Van Liers overlijden in 1995 toegankelijk gemaakt, gebundeld onder de titel *Roestvlekken* en tezamen met het eerdere *Schroeiplekken* gepubliceerd. In navolging van Kansteiner zou je in dit opzicht kunnen stellen dat de eigenaars van de brieven – in eerste instantie herinneringsconsumenten – met de heruitgave een vernieuwd beeld van Ravensbrück publiekelijk hebben willen maken, waardoor zij ook herinneringsproducenten zijn geworden. Het voorwoord van deze editie is geschreven door de directeur van het Centrum Informatie en Documentatie Israel (CIDI), Ronny Naftaniel. Hij benadrukt de problematische maatschappelijke situatie die na de oorlog voor de Joodse overlevenden ontstond, waarin de overheid enkel de wederopbouw van de samenleving voor ogen had en de meeste Nederlanders niet beseften, of niet wilden beseffen, dat de Joodse Nederlanders extra zwaar waren getroffen door de nazi-terreur.

Van Liers brieven lijken eenzelfde strekking te hebben, zij het in minder rigoureuze bewoordingen. Ze beschrijft voornamelijk haar mentale gesteldheid: aan de hand van voorbeelden uit het dagelijkse leven maakt zij duidelijk dat haar ‘mens-zijn’ sinds de ervaringen in de kampen verdwenen is. Handelingen die voorheen heel normaal waren, blijken nu onneembare stappen te zijn geworden. De nadruk in haar brieven ligt op de fysieke en psychische problemen die haar kampervaringen tot gevolg hebben gehad. Waar dit in de memoires slechts impliciet naar voren kwam, voert het in de brieven duidelijk de boventoon. De brieven zijn veel persoonlijker van aard en waren niet bedoeld voor publicatie. Van Lier laat hier, anders dan in de gepubliceerde memoires, veel meer haar verdriet zien. Het lijkt er daarom op dat ze zichzelf naar de buitenwereld toe bewust niet heeft willen neerzetten als slachtoffer. Zo sluit zij haar memoires als volgt af: ‘Ondanks alles was het zo klaar als een klontje, dat het leven niet alleen maar doelloos is, ook al heeft het de schijn ervan. Door

¹⁴⁹ Het vermoeden dat de brieven zijn geschreven rondom het jaartal 1978 komt voort uit enkele tijdsindicaties die de auteur in haar de brieven heeft gezet.

alles wat ik heb meegemaakt, heb ik leren beseffen, dat er veel goede momenten in ieder leven zijn, dat er veel geluk kan liggen in de ogenschijnlijke kleinigheden. Zou ik juist daarom nog leven?' (p. 105) Het lijkt alsof Van Lier hier probeert zin te geven aan haar verleden, aan de reden van haar bestaan. Ze uit een positief standpunt ten opzichte van het leven in het algemeen en haar eigen overleven in het bijzonder. Hoewel ze haar hele familie heeft verloren, ziet ze toch positieve aanknopingspunten in een voortbestaan.

4.3. Tineke Wibaut-Guilonard - *Zo ben je daar: kampervaringen* (Amsterdam: 1981, 176 p.)

(Met tekeningen van Atie Siegenbeek van Heukelom, aangevuld met documenten van vele anderen.)

De Amsterdamse Tineke Wibaut-Guilonard laat in 1983 haar opgeschreven herinneringen aan haar gevangenschap in de nazi-concentratiekampen publiceren. Wibaut was lid van de bekende Amsterdamse, overwegend communistische, verzetsgroep CS-6. Ze was voornamelijk betrokken bij het vervalsen van persoonsbewijzen. Wanneer de *SicherheitsDienst* de verzetsgroep in de zomer van 1943 op het spoor komt, duikt Wibaut onder in Zeist, maar door verraad wordt zij op 17 september 1943 uiteindelijk toch gevonden en gearresteerd. Na enkele maanden in de beruchte Amsterdamse gevangenis aan de Amstelveenseweg te hebben gezeten, wordt zij op transport gezet naar Vught, waar ze onder andere aan de knijpkattenband en in de radiobuizenfabriek van Philips werkt. Op donnesdag, 5 september 1944, wordt kamp Vught opgebroken in verband met de oprukkende Geallieerden. Alle mannen worden op transport naar Duitsland gezet. Een dag later volgen de vrouwelijke gevangenen, waaronder Wibaut. Ze komt in Ravensbrück terecht, waar ze drie weken zal blijven. Hierna wordt zij samen met vijftig andere Nederlandse vrouwen uit Vught verder getransporteerd naar Reichenbach, een buitencommando van Gross-Rosen in Silezië, een provincie gelegen in het zuidwesten van Polen, alwaar zij in de *Telefunken*-fabriek te werk worden gesteld. Hier blijven zij bijna een half jaar totdat alle gevangenen op looptransport en in open treinwagons naar achtereenvolgens Porta Westfalica, Fallersleben en uiteindelijk Salzwedel gaan. Hier wordt Wibaut op 14 april 1945 door Amerikaanse legers bevrijd.

Vriendschap en trauma: twee uiterste producten van het kampleven

In haar boek geeft Wibaut een chronologische beschrijving van haar herinneringen aan de periode vanaf haar arrestatie tot aan haar thuiskomst in juni 1945. Op elke pagina wordt aandacht besteed aan een bepaalde gebeurtenis of persoon. Vriendschap is een belangrijk thema in haar memoires.

In de inleiding duidt Wibaut de morele lading van haar herinneringen al. Ze stelt dat de vriendinnen die ze gemaakt heeft in het kamp niet alleen een grote rol spelen in de herinneringen zelf, maar ook in het proces waarin de herinneringen tot stand zijn gekomen: 'De dingen waarover en vooral de manier waarop we nog altijd met elkaar praten, hebben veel van de inhoud bepaald.' (p. 7) Wibaut schrijft hier dat zij voor de inhoud van haar boek een selectie heeft gemaakt in de veelheid van haar herinneringen; ze vertelt een verhaal over 'de solidariteit van vele geweldige vrouwen, over de

moed en over de warmte die ze daar in die bitter koude en harde wereld naar elkaar wisten uit te stralen.’ (p. 7) Elementen die niet in deze hommage pasten, zoals kwalijk gedrag van vijandige personen, heeft zij niet in haar boek opgenomen. Het is duidelijk dat Wibaut hiermee expliciet de onderlinge saamhorigheid en de vriendschappen die in het kamp tot stand kwamen benadrukt. De negatieve sociale ervaringen en de grillen van de kampleiding passen niet bij de boodschap die zij met het boek wil uitdragen – wellicht ook niet bij hetgeen zij zich wil herinneren – en krijgen daarom nauwelijks aandacht in haar memoires.

Deze saamhorigheid tussen de vrouwelijke gevangenen komt vervolgens regelmatig terug in de omschrijving van haar kampervaringen. Als voorbeelden geeft ze onder andere het fabriceren en geven van cadeautjes bij verjaardagen en het elkaar helpen in moeilijke tijden. Ook besteedt ze veelvuldig aandacht aan het fenomeen ‘kampmoeders’: vrouwen van middelbare leeftijd die in het kamp extra aandacht schenken aan de jongere meiden en op deze manier voor hen een moederrol vervullen. Het wij-gevoel dat hieruit spreekt wordt versterkt door de tekeningen en brieven van andere kampoverlevenden die afgedrukt zijn tussen de teksten: ‘Het maakt van mijn herinneringen toch ook ‘ons verhaal’.’ (p. 7) Dit citaat van Wibaut laat goed zien dat een herinnering niet op zichzelf staat. Haar memoires lijken nu symbool te zijn geworden voor een bepaalde groep van kampoverlevenden: de vrouwen die deze documenten hebben afgestaan. Hierdoor is mogelijk een collectieve herinnering kunnen ontstaan. Een ander voorbeeld van de saamhorigheid tussen de gevangenen onderling is de getoonde solidariteit van eenennegentig vrouwen met één in hun ogen onterecht gestraft persoon. Wibaut verwijst hier naar het Bunkerdrama in Vught, waarbij vierenzeventig vrouwen als straf voor hun solidariteit een nacht lang in een kleine cel met weinig zuurstof werden opgesloten. In de cel naast hen zaten nog eens twaalf vrouwen. Elf vrouwen overleefden de nacht niet. Een verschrikkelijke gebeurtenis die Wibaut als zeer traumatisch heeft ervaren. De angst die deze nacht ontstond, heeft zij lange tijd bij zich gedragen. Wibaut schrijft dat zij de innerlijke paniek die ze sinds die nacht voelde, pas in september 1967 gedeeltelijk heeft kunnen kwijtraken na een bezoek aan het voormalig kampterrein en na het zien van de cel waarin het drama zich bijna vijftwintig jaar daarvoor afspeelde. Helemaal kwijtraken zou ze het nooit. (p. 43)

Uit deze omschrijving blijkt dat Wibaut stelt getraumatiseerd te zijn door haar ervaringen in de concentratiekampen, het Bunkerdrama in het bijzonder. Dit wordt later in het boek nog eens bevestigd wanneer de auteur schrijft dat ze pas in 1948 iets over het leven in de kampen kon vertellen. ‘Niet over het feitelijk afschuwelijk gebeuren, dat zou nog tientallen jaren duren, (maar) meer duidingen hierover.’ (p. 170) Wibaut deelde haar herinneringen enkel met familie en goede vrienden. In haar memoires worden nog meer voorbeelden gegeven die duiden op een ontstaan trauma. Zo heeft ze pas in 1981 de kracht gevonden om de fusilladeplek en het graf van de vermoordde CS-6 leden te bezoeken. (p. 24) Ook beschrijft Wibaut de vele nachtmerries die ze jarenlang heeft gehad. Na haar bezoek aan de bunker hielden deze vreselijke dromen op. Dit bezoek heeft duidelijk bijgedragen aan de verwerking van haar negatieve oorlogservaringen.

Op verschillende plekken in haar boek geeft Wibaut aan de ‘diepvriestactiek’ te hebben toegepast. Het in het kamp toegeven aan verdriet vergrootte de kans verslagen te worden. Het was daarom maar beter niet te veel stil te staan bij de verschrikkingen die ze in de kampen meemaakte. Ook in het naoorlogs Nederland heeft zij lange tijd de pijn niet willen, niet kúnnen toelaten. Wibaut vond het bijvoorbeeld heel moeilijk om andermans kampmemoires te lezen. ‘Uit zelfbehoud zette ik dan de diepvriezer aan.’ (p.9) Door deze verwijzingen naar het niet kunnen praten, het niet kunnen denken aan de gruwelijke ervaringen, komt ook het begrip trauma centraal te staan in de memoires van Wibaut. Dat haar herinneringen haar psychisch altijd parten zijn blijven spelen, lijkt daarmee vast te staan.

Verzet versus overleven

Een derde thema dat als een rode draad door de gepubliceerde herinneringen van Wibaut loopt is ‘verzet’. Dit begint al in haar beschrijving van de bezettingstijd wanneer ze vertelt over haar werk voor de CS-6 groep, vernoemd naar de plek waar de leden vaak samenkwamen, het huis van de beroemd geworden verzetsfamilie Boissevain op de Corellistraat 6 te Amsterdam. Wibaut maakt duidelijk dat deze groep van oorsprong communistisch was, maar dat ook vele niet-communisten, waaronder zichzelf, zich hadden aangesloten. (p. 12) Wanneer zij later in de gevangenis aan de Amstelveenseweg vastzit, komt haar het gerucht ter ore dat zij een buitengewoon dapper communiste zou zijn. ‘Nu was ik geen lid van de CPN, maar ik werkte in de CS-6 groep wel samen met een aantal communisten.’ (p. 20) Wibaut lijkt hier duidelijk te willen maken dat hoewel ze met communisten samenwerkte, zij zelf geen overtuigd communiste was. Wellicht voelde zij de noodzaak dit te expliciteren in haar memoires, omdat er in de periode waarin deze tot stand zijn gekomen een onderlinge strijd gaande was tussen overlevenden van Ravensbrück. Withuis beschreef dat Wibaut met enkele andere vrouwen hun eigen reünies los van het CVR organiseerden, omdat zij zich niet thuis voelden bij de politieke manier waarop de veelal communistische vrouwen van het CVR omgingen met het verleden.¹⁵⁰ Het zou kunnen dat Wibaut zich met deze passages wilde distantiëren van het communistische gedachtegoed.

In haar beschrijving van het leven in de kampen wordt de verzetsmentaliteit wederom benadrukt. Zo vertelt zij over verschillende medegevangenen waarom ze zijn gearresteerd en waaruit hun verzetswerk bestond. Ze beschrijft de vrouwen als één: ‘We hielden de moed er goed in, we waren jong, strijdvaardig en zeker van de goede zaak.’ (p. 37) Daarnaast werd er volgens Wibaut zowel op de werkvloer in de Philipsfabriek als bij *Telefunken* in Reichenbach gepoogd te saboteren.

Opmerkelijk is echter de verandering in benadering, in toon en in beschrijving van de sfeer onder de vrouwen, wanneer Wibaut bericht over Ravensbrück. Dit kamp wordt veel negatiever beoordeeld. Het was grauw en grijs, er heerste dood en verderf. Ravensbrück wordt neergezet als zeer chaotisch; het was er overvol. (p. 64) De tekeningen van Atie Siegenbeek van Heukelom die op deze

¹⁵⁰ Withuis, *Na het kamp*, 118, 277.

pagina's worden afgebeeld sluiten hier bij aan. Ze verbeelden vooral de nijpende drukte en de grimmige massa. Het nieuwe kamp lijkt in Wibauts herinneringen als een negatief schijnsel aan haar voorbij te trekken: 'Veel herinner ik me niet van dit alles, voornamelijk het gevoel: hoe houd je hier stand.' (p. 64) In Ravensbrück is volgens Wibaut dus veel minder ruimte voor verzet, overleven is het voornaamste doel geworden.

In een à twee pagina's wordt door Wibaut beschreven hoe het kampritme in Ravensbrück vorm kreeg. Ze noemt de lange appèls, de slechte hygiëne en het vreselijke strafblok. In het Revier kon je maar beter niet komen. Wibaut benoemt de vreselijke omstandigheden, erop ingaan doet ze echter nauwelijks. Niet op de medische experimenten, hoewel ze in haar inleiding aangeeft dat ze wel van de proeven op vrouwen in onder andere Ravensbrück afweet, en ook niet op de *Aufseherinnen*, hoewel ze wel laat doorschemeren dat er veel meer geslagen wordt dan in Vught het geval was. Wibaut: 'Er was een bunker en een crematorium. Er was zoveel ellende dat je het niet kon bevatten.' (p. 65) In haar herinneringen uit 1983 kan ze deze gruwelen uit Ravensbrück (nog) niet bevatten en wil ze dat wellicht ook helemaal niet. In haar inleiding heeft ze immers aangegeven dat ze bij de selectie van haar memoires een positief uitgangspunt voor ogen had. Het is aannemelijk dat ze daarom weinig expliciet op de verschrikkingen in Ravensbrück in gaat. Wat mogelijk ook heeft meegespeeld is het feit dat ze ongeveer drie weken in het kamp gevangen heeft gezeten, een relatief korte periode in vergelijking met haar gevangenschap in Vught en Reichenbach.

De beweegredenen van Tineke Wibaut-Guilonard

De thema's vriendschap, trauma en verzet staan centraal in de memoires van Wibaut, waarbij een positief uitgangspunt de nadruk krijgt. Opvallend is het verschil in accent dat de beschrijving van kamp Ravensbrück met zich meebrengt in vergelijking met de kampen Vught en Reichenbach. Pogingen tot het plegen van verzet maken daar plaats voor een overlevingsinstinct. Overigens hanteert Wibaut in haar beschrijving van alle kampen een Nederlands referentiekader. Vrouwen met andere nationaliteiten komen nauwelijks in haar herinneringen voor. Dit lijkt logisch, daar Wibaut weinig in contact is gekomen met andere nationaliteiten: Vught was een kamp voor Nederlandse vrouwen, in Ravensbrück is zij slechts een korte periode geweest en Reichenbach bestond voornamelijk uit *Facharbeiter* afkomstig uit de Philipsfabriek in Vught. Uit haar nationale referentiekader valt daarom weinig af te leiden over eventuele maatschappelijke beïnvloeding van de herinnering.

Het trauma dat centraal staat in Wibauts memoires lijkt wel op een overeenkomst met de tijd waarin de herinneringen zijn opgeschreven te duiden. Zoals eerder al naar voren kwam uit de inleiding van dit hoofdstuk, is er in de jaren zeventig en tachtig meer aandacht in de Nederlandse maatschappij gekomen voor het trauma dat een deel van de oorlogsslachtoffers in de kampen heeft opgelopen. In deze periode werd ook pas echt duidelijk welke vormen de mentale schade van het kampsyndroom kon aannemen. Wibaut lijkt daarom met het opschrijven van haar herinneringen, behalve dat zij deze vast wilde leggen voor haar kinderen, ook een therapeutisch uitgangspunt te hebben gehad. Het

bezoeken van de plekken waar haar traumatische herinneringen hebben plaatsgevonden en het praten met dierbaren over het leven in de kampen hielp haar immers ook met de verwerking van haar oorlogservaringen. Uit haar memoires blijkt dat ze het verleden nooit geheel achter zich heeft kunnen laten. In 1996 stapte Tineke Wibaut-Guilonard samen met haar man Frank uit het leven. Ze leed aan kanker en was ongeneeslijk ziek.

4.4. Mieke van den Burger-Steensma - *Zo was het ongeveer* (Oudewater: 1984, 89 p.)

Een jaar nadat Tineke Wibaut-Guilonard haar memoires heeft gepubliceerd, zet ook Mieke van den Burger-Steensma haar persoonlijke herinneringen aan de kampervaringen op papier. De manier waarop haar geschreven herinneringen tot stand zijn gekomen is bijzonder en wijkt af van de memoires die ik tot nu toe heb besproken. Van den Burger, geboren in 1922, opgegroeid in Nederlands-Indië en vanaf 1938 woonachtig in Gouda, heeft vlak na de oorlog in de jaren 1945 en 1946 correspondentie gehad met een vriend uit Leiden. Op zijn verzoek schreef ze hem brieven met herinneringen aan haar oorlogservaringen. Naar eigen zeggen waren dit korte, opsommende beschrijvingen; de brieven vormden geen samenhangend verhaal. Toen Van den Burger in 1983 het manuscript van de memoires van haar kampvriendin Tineke Wibaut-Guilonard onder ogen kreeg, kwam er een golf van herinneringen bij haar naar boven. ‘Onwillekeurig greep ik naar de pen om Tineke’s memoires aan te vullen met de mijne.’ (p. 9) Haar kampherinneringen uit de jaren tachtig kwamen dus voort uit de herinneringen van iemand anders; Van den Burger wilde de memoires van Wibaut aanvullen. Tegelijkertijd bleek haar oude vriend uit Leiden al haar brieven bewaard te hebben. Van den Burger: ‘Wat ik zomaar uit mijn herinneringen had opgetekend, bleek exact te kloppen met de schat aan brieven die ik nog steeds in mijn bezit heb: daterend uit de vervlogen tijd.’ (p. 9) Ze stelt dat haar herinneringen, hoewel weggezaakt, dus niet vervormd waren. Hiermee lijkt ze haar eigen herinneringen als een betrouwbare bron van informatie over het verleden te beschouwen. En wat Van de Burger vlak na de oorlog niet kon, lukte nu wel: het beschrijven van emotionele details. (p. 86) Op aanraden van haar familie schrijft ze daarom de herinneringen aan haar tijd in gevangenschap in een verhalende vorm op, met als titel ‘*Zo was het ongeveer*’.

De manier waarop dit boek tot stand is gekomen is niet het enige dat het werk van Van den Burger onderscheidt van de andere bronnen in deze thesis. Zoals ik in paragraaf 1.5 al heb uitgelegd zijn haar memoires het enige werk in mijn bronnencorpus dat niet is gepubliceerd. De scheidingslijn tussen het wel of niet gepubliceerd zijn van een boek valt echter soms niet helemaal duidelijk te trekken. Zo is het boek van Van den Burger in eigen beheer uitgegeven. Haar familie heeft tachtig exemplaren laten drukken, in telegramstijl en met een kaft. Eén exemplaar ging naar het gemeentearchief in Gouda, één exemplaar naar het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en de rest was bestemd voor familie, vrienden en andere bekenden. In de boekhandel hebben haar memoires nooit gelegen, maar geïnteresseerden konden en kunnen nu nog steeds haar herinneringen lezen.

Mieke van den Burger-Steensma heeft niet alleen de nazi-kampen overleefd, maar ondertussen ook veel van haar lotgenotes; Van den Burger is een van de weinige nog levende Nederlandse concentratiekampoverlevenden.¹⁵¹ Heden ten dage woont zij samen met haar man in Oudewater. Ik heb het genoegen gehad haar op 12 februari 2009 te ontmoeten. Zittend in haar woonkamer deelt ze een middag lang haar herinneringen aan de kampen en aan het naoorlogse leven met mij. Ze legt me uit dat ze haar opgeschreven verhaal uit 1984 niet wilde publiceren omdat ze veronderstelde dat niemand erin geïnteresseerd zou zijn: ‘De boeken van kampoverlevenden kwamen in die tijd als paddenstoelen uit de grond geschoten. Wie zat er nou op de herinneringen van Mieke van den Burger te wachten? Tineke (Wibaut) heeft lang moeten zoeken naar een uitgever; niemand wilde het publiceren.’ Van den Burger heeft haar herinneringen in 1984 opgeschreven omdat ze als een golf over haar heen kwamen; ze moest er wat mee doen. Ze wilde hiermee ook haar vriendin Tineke Wibaut helpen, die zich volgens Van den Burger alles niet meer zo helder kon herinneren. Bovenal wilde ze de ervaringen uit haar kamptijd delen met haar kinderen. Zo kwam *Zo was het ongeveer* tot stand.

De memoires van Mieke van den Burger

Van den Burger heeft dezelfde weg in de kampen afgelegd als Wibaut. Nadat ze in Gouda was opgepakt voor het helpen van een ondergedoken Joods vriendinnetje, werd ze al snel naar Vught gebracht. Vandaar zijn Van den Burger en Wibaut steeds gezamenlijk op transport gegaan, naar Ravensbrück, Reichenbach, Porta Westfalica, Fallersleben en Salzwedel. In haar memoires begint Van den Burger steeds met de titel van het hoofdstuk in de tekst van Wibaut en het bijbehorende paginanummer, waarna zij daar op reageert of dingen aanvult. Er zijn dan ook duidelijke parallellen in de inhoud van beide boeken te ontdekken.

Ook Van den Burger legt in haar herinneringen duidelijk de nadruk op de vriendschappen die in het kamp ontstonden en op de onderlinge solidariteit tussen de vrouwelijke gevangenen. De kampmoeders waren erg belangrijk voor haar, met name mevrouw Haak naar wie Van den Burger later één van haar dochters heeft vernoemd. Regelmatig verwijst zij naar hun hulp wanneer het in het kampleven voor haar duidelijk werd dat ze nog maar een ‘jonkie’ was; bij aankomst in Vught was zij negentien jaar. (p. 24-25) Het zijn de kleine dingen waar Van den Burger hoop uit put, die haar even afleiden van de dagelijkse gruweltaferelen in de kampen. Zo beschrijft ze onder andere dat ze in de Philipsfabriek tussen het werk door cadeautjes fabriceerde voor anderen. Een hanger van plexiglas die zij maakte voor haar moeder heeft ze altijd met zich mee weten te smokkelen. Daar uit ze zich best trots over. (p. 41) Bij thuiskomst in 1945 heeft haar moeder de hanger een ‘prachtige traan’ genoemd. Van den Burger vertelt die vorm er niet eerder in te hebben gezien. Ze vond het wel een prachtige

¹⁵¹ Voor zover ik op het moment van schrijven kan nagaan, zijn van de auteurs uit mijn bronnencorpus behalve Mieke van den Burger-Steensma ook Dora Heger (Nora Keizer), Madelon Verstijnen, Silvia Grohs-Martin en Menachem Kallus nog in leven.

verbeelding van haar ervaringen en heeft de hanger na de oorlog altijd gekoesterd als een dierbaar sieraad. Het was voor haar een tastbare herinnering.

Een tweede parallel met het boek van Wibaut is het Nederlandse referentiekader. Aangezien zij dezelfde weg zijn gegaan en Van den Burger net als Wibaut dus ook nauwelijks met andere nationaliteiten in aanraking is gekomen, is dit gemakkelijk te verklaren. Wel benoemt ze in Ravensbrück de hulp van een Duits-Joodse vrouw en een Oostenrijks meisje. Dit laat niet alleen zien dat ze personen individueel beoordeelt en niet van een collectief uitgaat, maar duidt daarnaast ook haar positieve uitgangspunt. Negatieve ervaringen met vrouwen van een andere nationaliteit en met medegevangenen in het algemeen, worden nauwelijks genoemd. Uitzondering hierop vormt de algehele afkeer van alles dat Duits is. Van den Burger: 'De moffen hebben mij geleerd de medemens te haten.' (p. 52) De Duitse hiërarchie wordt als achterlijk neergezet en ook over de Duitse omstanders oordeelt zij niet mild. Ze gelooft niet dat de Duitse bevolking niet wist wat zich in de kampen afspeelde. In de fabrieken van kamp Reichenbach kwam zij dagelijks in contact met Duitse burgers. De meeste waren volgens haar ellendelingen. (p. 46) Ook schrijft ze dat het jaren heeft geduurd voordat zij de 'moffen' weer Duitsers noemde. (p. 52) Anno 2009 koestert Van den Burger geen wrok meer jegens 'de Duitsers'. Ze stelt dat zij waren geïndoctrineerd door de propagandamachine van het nazi-regime. De schuldvraag wordt hier volledig afgewenteld op de nationaalsocialisten.

In haar memoires schrijft Van den Burger moedig te willen blijven onder alle omstandigheden. Hoewel uit haar boek wel de wil tot het bieden van tegenstand aan de overheerser spreekt, wordt geen expliciete verzetsmentaliteit benadrukt zoals bij Wibaut het geval is. Van den Burger lijkt meer te berusten in haar lot of lijkt dat in ieder geval met het opschrijven van haar herinneringen te hebben gedaan. In dit licht schrijft ze over de onmacht die ze voelt en over de noodzaak tot acceptatie van het gebeurde. (p. 35) Overleven was mogelijk door te relativëren, door *ups* en *downs* te verwerken. (p. 60)

Over Ravensbrück, het kamp waar zij op doortocht naar Reichenbach drie weken gevangen heeft gezeten, is Van den Burger zeer kort. Ze noemt wel de medische experimenten en het strafblok, maar gaat hier nauwelijks op in. Ze heeft medelijden met de slachtoffers, 'het waren geen mensen meer'. (p. 38) Ravensbrück was 'een KZ van Duitse makelij in optima forma'. (p. 37) Hoe het kamp er echter uitzag of hoe het er aan toe ging, wordt niet beschreven. Wibaut doet dit op de door Van den Burger verwezen pagina wel kort, dus wellicht vond zij het niet nodig dit nog eens te herhalen. Het kan ook zijn dat Van den Burger met het positieve uitgangspunt in haar achterhoofd met opzet weinig aandacht besteedt aan het kamp. Wanneer ze er later op terugblijkt is dit namelijk zeer negatief: 'Ravensbrück: dat grauwe, intens smerige kamp vol deerniswekkende gevangenen – dat helse oord verderop.' (p. 57)

Aan het einde van haar memoires stelt Van den Burger dat zij de achter haar liggende kampjaren ziet als een goede leerschool, die van haar een dankbaar mensenkind hebben gemaakt. (p. 88) Hieruit spreekt berusting. Blijkbaar heeft het zo moeten zijn, en zo is het ook gebeurd.

Oog in oog met een overlevende van kamp Ravensbrück: een gesprek met Mieke van den Burger-Steensma

In het gesprek dat ik met Van den Burger heb, licht ze haar gedrukte herinneringen uit 1984 toe en vertelt ze me over haar naoorlogse confrontaties met het verleden. Ze bevestigt de focus op de toekomst die direct na de bevrijding in de Nederlandse maatschappij heerste: ‘In het begin van de oorlog ging ieder zijn eigen weg. Je keek niet te veel achterom. Het leven ging door.’ Dat dit uitgangspunt destijds werd gedeeld door de overheid heeft Van den Burger aan den lijve ondervonden. Haar terugkeer naar Nederland was behalve slecht geregeld ook kil en de overheid stak geen helpende hand uit. Over deze behandeling van de Nederlandse oorlogsslachtoffers is zij heden ten dage nog steeds diep teleurgesteld. Pas toen de hernieuwde aandacht voor de periode 1940-1945 in de jaren zeventig kwam opzetten, ontstond volgens Van den Burger bij de overheid en ook in de samenleving een besef van de geleden oorlogsschade. Slachtoffers stonden op en praatten over hun ervaringen. Volgens Van den Burger kónden zij er eerder vaak niet over praten, het was al die jaren té pijnlijk geweest. Als voorbeeld hiervan geeft ze haar kampvriendin Tineke Wibaut, die leed aan het kampsyndroom. In deze periode kwam Van den Burger weer opnieuw in contact met oude bekenden uit het kamp. Enkele dierbare kampvriendinnen was zij altijd blijven zien, maar door de publicatie van het werk van Wibaut zijn de vriendschapsbanden met anderen lotgenotes weer opnieuw aangehaald.

Ik vraag naar Van den Burgers band met de Joodse gemeenschap. In haar memoires uit 1984 staan namelijk enkele citaten van Joodse personen waardoor de indruk wordt gewekt dat Van den Burger zich erg betrokken voelt met het lot van het Joodse volk; een onderwerp dat in die tijd erg speelde. De vervolging van de Nederlandse Joden was centraal komen te staan in de herinnering aan de oorlog. Ze legt mij echter uit dat deze assumptie een enigszins verkeerd beeld geeft. Natuurlijk vond ze het verschrikkelijk wat de Nazi’s het Joodse volk hadden aangedaan en trok ze zich hun lot erg aan, maar Van den Burger had gewoon haar vriendinnetje willen helpen dat toevallig Joods was. De citaten waren van kennissen geëmigreerd naar Israël. Hun Joods-zijn speelde voor Van den Burger niet echt een rol, ze waren vrienden. In het verlengde hiervan maakt Van den Burger in ons gesprek een sprongetje in de tijd. Ze reflecteert op de verschrikkingen die heden ten dage verspreid over de wereld nog steeds plaatsvinden, op het geweld dat mensen elkaar aandoen. Ze kan daarom niet begrijpen dat ook Israël, waarvan de inwoners weten hoe het is om vervolgd te worden, geweld gebruikt tegen zijn vijanden. Haar standpunt ten opzichte van het Joodse volk zoals blijkt uit haar memoires, wordt door deze uitleg meer genuanceerd.

Ideologische kwesties speelden volgens Van den Burger in het kamp nauwelijks een rol. Iedereen was gelijk en onderworpen aan dezelfde terreur. De verzuiling die het vooroorlogse leven had bepaald, was in het kamp niet te ontdekken. Na de oorlog werden politieke meningsverschillen opeens wel belangrijk. De communistische overlevenden namen de overhand in het organiseren van herinneringsactiviteiten, maar Van den Burger deed hier niet aan mee. De reden dat ze nooit lid is geworden van het CVR is vooral een gevoelskwestie: bij de communistische aard van het comité

voelde ze zich niet thuis. Daarnaast wilde ze ook niet op een dergelijk politieke manier terugkijken op de oorlog. Van den Burger zegt niet te geloven in een waarschuwing voor de toekomst. Ze is ervan overtuigd dat iedere generatie haar eigen fouten maakt en dat deze doof is voor de lessen uit het verleden. Dit gevoel is naarmate zij ouder wordt alleen maar versterkt.

Sinds enkele jaren is Van den Burger bezig met een uitgebreidere beschrijving van haar kampherinneringen, omdat ze vindt dat ze met *Zo was het ongeveer* uit 1984 nog niet alles heeft verteld. In tegenstelling tot toen, is ze nu wel van plan haar memoires te laten uitgeven. Ze heeft gemerkt dat de nieuwste generaties steeds meer interesse tonen voor de oorlog. Het geeft haar voldoening bij te kunnen dragen aan de informatievoorziening over deze periode uit de geschiedenis. Hoe deze aangevulde herinneringen eruit gaan zien zal de toekomst moeten uitwijzen, maar hieruit zou je wel kunnen opmaken dat Van den Burger misschien toch de hoop koestert een steentje bij te kunnen dragen aan de preventie van een toekomstige herhaling van het verleden. Het feit dat zij sinds enkele jaren betrokken is bij de educatieve reizen naar Ravensbrück voor Pabo-studenten – georganiseerd door verschillende instanties waaronder het CVR – bevestigt dit vermoeden.

4.5. Jenneke Romkes - *Cel 383, zing nog eens. Een leven met de oorlog* (Amsterdam: 1987, 226 p.)

De Friese Jenneke Romkes komt al op jonge leeftijd in contact met het gewapende verzet van Friesland en Drenthe, doordat haar ouderlijke huis in Leeuwarden tijdens de bezetting wordt gebruikt als onderduikadres voor Joden en verzetsmensen. Hun gezin, bestaande uit vader, moeder, zus Jannetje en enkele kleinere broertjes, is zeer hecht en lijkt model te staan voor de verzetsgeest in de bezettingstijd. Romkes raakt actief betrokken bij diverse ondergrondse acties. Wanneer zij uiteindelijk het initiatief neemt een verrader te liquideren, wordt ze door een ongelukkige samenloop van omstandigheden in de zomer van 1943 op achttienjarige leeftijd door de SD gearresteerd, voordat ze haar plan tot uitvoering kan brengen. Na in de gevangnissen van Zwolle, Arnhem en Scheveningen te hebben gezeten komt ze in juni 1944 in Vught terecht. Wanneer dat kamp wordt opgebroken, vertrekt ze op transport naar Ravensbrück waar ze uiteindelijk in april 1945 door het Rode Kruis wordt bevrijd en naar Zweden wordt gebracht. In 1987 verschijnen de memoires over haar leven in de oorlog. Hierin besteedt ze ook veel aandacht aan haar jeugdijaren en aan haar ervaringen na de bevrijding in Zweden en Nederland.

Ravensbrück: 'een Duitse hel op aarde'

In haar beschrijving van Ravensbrück is Romkes zowel uitgebreid als expliciet. Ze lijkt precies te weten wat zich waar in het kamp bevindt en doet gedetailleerd verslag van de dagelijkse gang van zaken. De gruwelijke nazi-terreur bepaalt een groot deel van haar herinneringen aan Ravensbrück. De kampleiding, SS'ers en opzichteressen zijn onverdeeld sadistisch van aard en deinen er niet voor terug geweld te gebruiken. Ze beschrijft dat zij zelf ook enkele malen is geslagen. Romkes zet haar oordeel over de *Aufseherinnen* kracht bij door Ilse Koch als voorbeeld te stellen. Volgens de auteur

was na de oorlog gebleken dat Koch lampenkappen liet maken van de getatoeëerde huid van overleden gevangenen.¹⁵² Overigens komen de Duitse omstanders, op enkele civilisten in de Siemens fabriek van Ravensbrück na, er ook niet goed vanaf. Romkes geeft onder andere het voorbeeld van een Duits jongetje dat tijdens een transport met de trein mee rent en de gevangenen *Schweinhunde* noemt. Zo ontstaat er een algeheel negatief beeld in haar boek, niet alleen van de Nazi's, maar ook van 'de Duitsers' als bevolkingsgroep.

De toestanden in het kampziekenhuis zijn verschrikkelijk: 'alles lag door en op elkaar te sterven. Ze moesten naakt, 's nachts appèl staan.' (p. 142) In het Revier werden ook de proeven op vrouwen uitgevoerd. Romkes refereert verschillende malen aan de medische experimenten die hier werden gedaan. Dit blijkt al wanneer zij kamp Ravensbrück in haar boek voor de eerste keer noemt: 'We gingen op transport naar Ravensbrück, een experimentenkamp.' (p. 137) De ernstig zieken kregen in het kampziekenhuis een dodelijke injectie of werden naar de gaskamer gestuurd. Romkes wist dus van het bestaan van de gaskamer af en komt er ook enkele keren op terug. Te allen tijde probeert Romkes een opname in het Revier te vermijden, ook al is ze ziek.

De expliciete omschrijving van de verschrikkingen lijkt opzettelijk te zijn. Wanneer Romkes terugkijkt op een vreselijk incident in februari 1945 waarbij alle zieken uit een bepaalde barak werden vergiftigd met een wit poeder, stelt zij op dat moment gezegd te hebben: 'Als we hier levend uitkomen, moeten we vertellen wat we gezien hebben.' (p. 143) Hieruit zou je kunnen opmaken dat het informeren van de samenleving voor de auteur een reden is om de memoires te publiceren. Ze wil dat de bevolking te weten komt welke afgrijpselijke dingen zich in het kamp hebben afgespeeld. Waarom ze hier zo lang mee heeft gewacht wordt daarmee nog niet duidelijk.

Over haar medegevangenen oordeelt Romkes niet zozeer in collectieven, ze beschrijft meer individuele ontmoetingen of gebeurtenissen. Uitzondering hierop vormt een groepje Russinnen, met wie zij veel lijkt om te gaan. Er spreekt zeker geen negatief oordeel uit haar ervaringen met deze vrouwen, Romkes lijkt eerder trots dat ze met hen in contact heeft kunnen komen; de Russinnen zijn sterk en beoordelen haar overeenkomstig. Romkes geeft geen duidelijke blijk van een Nederlands referentiekader.

Hoewel ze wel regelmatig de onderlinge solidariteit benadrukt - de gevangenen helpen elkaar waar mogelijk - lijkt er in de herinneringen aan haar tijd in Ravensbrück geen plaats te zijn voor hechte vriendschap. Romkes stelt dat er uit zelfbehoud onder de gevangenen soms sprake van rivaliteit was. Het systeem van de Nazi's was er op uit de gevangenen tegen elkaar uit te spelen: 'Jouw plek ging ten koste van iemand anders.' (p. 140) Hieruit lijkt een bepaalde individuele overlevingsdrang te spreken. Dit wordt bevestigd wanneer Romkes vertelt over haar tactiek geen emotie toe te laten. De dagelijkse confrontatie met de gruwelijkheden in het kampleven kon je maar beter niet aangaan. (p.

¹⁵² In het naoorlogse proces tegen Koch zijn haar diverse criminele daden ten laste gelegd. Dat zij lampenkappen liet maken van getatoeëerde mensenhuid is echter nooit onomstotelijk vast komen te staan, waardoor er een mythe is ontstaan omtrent Ilse Koch. Zie onder andere Erpel, *Im gefolge der SS: Aufseherinnen des KZ Ravensbrück*.

141) Ze beschrijft dat andere gevangenen haar hierdoor ‘hard’ en ‘kil’ vonden, maar Romkes zag dit als een mogelijkheid om door te kunnen zetten.

Het verhaal van Romkes

Wat vooral opvalt in de memoires van Jenneke Romkes is haar nadruk op verzetsdaden, zowel vóór haar arrestatie als tijdens haar verblijf in de kampen. Ze zet zichzelf neer als een zeer dapper, sterk en soms zelfs heroïsch persoon: haar memoires bevatten relatief veel heldhaftige verhalen. Eén van deze verhalen is een verslag van haar periode in de Scheveningse gevangenis. Om wat afleiding te zoeken tussen de verhoren en martelingen door, zingt Romkes vaak. Blijkbaar werd dit gewaardeerd in de overige cellen, want eens roept er iemand: ‘Cel 383, zing nog eens, lach nog eens. We zijn zo triest. Maar niet in het Duits.’ (p. 94) Romkes heeft de titel van haar boek aan dit voorval opgehangen.

Richting het einde van de memoires wordt duidelijk waarom de auteur zo lang heeft gewacht met het opschrijven van haar herinneringen. Romkes geeft hier namelijk enkele fragmenten weer die zij vlak na haar bevrijding in Zweden heeft opgeschreven en die ze in 1987 van nieuw commentaar heeft voorzien. Romkes corrigeert hierin haar eigen herinneringen en stelt dat het onmogelijk was om direct na de ervaringen ‘de werkelijkheid’ te beseffen. (p. 167) De auteur doelt hier op haar omgang met het leed ten tijde van haar gevangenschap; blijkbaar drong het gebeurde op dat moment nog niet tot haar door. Geopperd wordt dat haar geest uit zelfbescherming geen nieuwe informatie meer heeft opgenomen. (p. 168) De aanvullende stukjes, die in Romkes woorden ‘de werkelijkheid’ laten zien, gaan vooral over de dappere manier waarop andere vrouwen werden geholpen, waardoor het moedige zelfbeeld wordt bevestigd. (p. 167) Deze correctie is opvallend. Het laat zien dat herinneren een veranderlijk proces is.

Een ander opmerkelijk gegeven is haar negatieve oordeel over de zusjes Ten Boom. Verschillende malen verwijst zij naar het volgens haar afkeurenswaardige gedrag van Corrie ten Boom en haar zus. Ze verwijt hen niet naar hun geloof te handelen. Zo omschrijft zij onder andere het voorval in Vught, waarbij Corrie slechts onder druk een plakje van een aan haar gestuurde cake met een hulpbehoevende gevangene wilde delen. Ook stelt Romkes dat de gezusters het hardste hun best deden om tijdens appèls altijd in het midden te komen en zo het minste slaag te krijgen. Het ergste vond Romkes de uitgesproken christelijke visioenen van Ten Boom, die nooit waar bleken te zijn en alleen maar voor oproer zorgden. Dit was een reden voor Romkes om haar voorspellende dromen niet met anderen te delen. In tegenstelling tot die van Ten Boom, stelt Romkes in haar memoires dat haar voorspellingen wel uitkwamen. Dit tot haar grote spijt; het waren visioenen van de verschrikkingen in het kamp.

Romkes afwijzende oordeel van het gedrag van Ten Boom kan mogelijk verklaard worden vanuit religieus perspectief. Romkes is zeer protestants-christelijk opgevoed. Na haar thuiskomst in Nederland stort zij in; ze heeft te veel meegemaakt. Mogelijk heeft haar verblijf in Zweden hierin de doorslag gegeven: ze is verkracht door een Zweedse man. In haar familie vindt ze nauwelijks steun, zij

veroordelen haar dat ze met een man heeft geslapen. Ook bij God kan ze geen houvast vinden. De indruk wordt gewekt dat Romkes zich steeds meer van haar geloof afwendt. Mogelijk verklaart dit haar reactie op de christelijke boodschap die Ten Boom in het kamp uitdroeg.

Als laatste wil ik de aard van Romkes boek aanhalen. Haar memoires bevatten niet alleen haar herinneringen aan de kampen, maar bestrijken een veel grotere periode uit haar leven; het is een levensverhaal. Ze beschrijft niet alleen haar jeugdijaren en die van haar vader, maar in het kort ook haar terugkomst en het verdere verloop van haar leven. De memoires hebben daardoor meer het karakter van een autobiografie gekregen. Romkes wil laten zien waar zij vandaan komt en daarnaast met een groter publiek delen wat haar beweegredenen waren om in het verzet te participeren. De Jodenvervolging wordt daarin niet expliciet als reden aangehaald. Algemene naastenliefde lijkt haar drijfveer te zijn.

4.6. Madelon Verstijnen - *Mijn oorlogskroniek. Met de ontsnapping Buchenwald – Colditz, 15-21 april 1945* (Voorburg: 1991, 96 p.)

In 1991 verschijnen de memoires van Madelon Verstijnen: een hommage aan haar tijdens de oorlog overleden broer Eric. Verstijnen studeerde Arabisch en Assyrisch aan de universiteit van Leiden. Het achteropschrift vermeldt dat Verstijnen na de oorlog werkzaam is geweest als vertaler bij Europese instellingen en ook als administratieverantwoordelijke bij enkele internationale bedrijven. Hier wordt Verstijnen gepresenteerd als een intelligente, geschoolde vrouw. Op de eerste pagina stelt de auteur dat haar werk is ‘geboekstaafd voor kinderen, kleinkinderen en andere belangstellenden’. In beginsel heeft Verstijnen haar herinneringen dus opgeschreven voor haar familie en dierbaren, maar zij hield ook een breder publiek in het achterhoofd. Het boek is in eigen beheer uitgegeven en is aanvankelijk in vier boekhandels in de provincie Zuid-Holland verkrijgbaar geweest.

Verstijnen, geboren in 1917, groeide op in een warm gezin bestaande uit vader, moeder, broer Eric en zijzelf, waarin veel aandacht bestond voor de kunsten. Haar memoires beginnen direct met de beschrijving van haar gevangenneming door de Duitsers in Parijs. Op 7 maart 1945 is ze met een vriendin uit Leiden naar Frankrijk gereisd om een vergadering van een bepaalde groep bij te wonen. De aard van deze groep blijft in het midden, maar zeer waarschijnlijk behoorde zij tot het internationale verzet, aangezien haar broer Eric, die al langere tijd actief was in de Franse ondergrondse, ook aanwezig was én aangezien het Verstijnens plan was om via Spanje naar Engeland te vluchten. Zo ver komt het echter niet want op de ontmoetingsplek, een hotel in Parijs, worden zij gearresteerd door de Duitse politie; iemand heeft verraad gepleegd. Volgens Verstijnen wrijven de Duitsers in hun handen van voldoening. (p. 7) Via gevangnissen in Fresnes (vlak bij Parijs) en Romainville, komt ze samen met haar vriendin Guigui achtereenvolgens in Saarbrücken, Ravensbrück en uiteindelijk Buchenwald terecht. In laatstgenoemd kamp zit Verstijnen het langst gevangen, van juli 1944 tot april 1945. Wanneer zij vervolgens op ‘dodenmars’ gestuurd wordt (Verstijnen gebruikt dit

woord zelf niet in verband met de negatieve implicaties van het woord) weet ze met acht andere vrouwen te ontsnappen.

Weinig aandacht voor Ravensbrück, wel een duidelijk oordeel

Over haar verblijf in Ravensbrück bericht Verstijnen summier. In haar memoires neemt het verslag van dit kamp slechts een halve pagina in beslag. Later in het boek, wanneer ze thematisch te werk gaat, blikt ze nog een enkele keer op Ravensbrück terug. Blijkbaar speelt het kamp in haar herinneringen niet zo'n grote rol. Het feit dat ze, relatief kort in vergelijking met haar gevangenschap in Buchenwald, namelijk een maand, in Ravensbrück gevangen heeft gezeten en dat dit in een quarantainebarak was, zijn hiervoor hoogstwaarschijnlijk als belangrijkste redenen aan te wijzen. Wellicht heeft Verstijnen ook niet al te diep willen ingaan op de verschrikkingen die zich in het kamp afspeelden – ze benoemt Ravensbrück als 'een uiterst luguber kamp, geen vogel of vlinder zou er willen neerstrijken' (p. 9) – omdat dit niet paste in de strekking van haar boek: haar familie uitleggen hoe zij de periode in de kampen heeft beleefd.

Omdat ze in een quarantainebarak zaten, mochten ze in Ravensbrück behalve voor appels niet naar buiten. Wie 'ze' precies zijn is niet duidelijk, maar het zijn in ieder geval Verstijnen en haar vriendin Guigui, waarschijnlijk aangevuld met andere vrouwen uit het transport vanuit Saarbrücken. Als enige positieve noot noemt zij de stiekeme bliksembezoekjes van de Haagse Sabine Zuur, die bij hen op het raam tikte en dan een babbeltje kwam maken. Deze gesprekjes bezorgden Verstijnen heimwee omdat zij praatten over hun buurt in Den Haag. Van deze Sabine hoorde zij ook dat Trix Terwindt, een Nederlandse spionne en parachutiste betrokken bij het Englandspiel, in Ravensbrück gevangen zat. Dit impliceert dat Verstijnen Terwindt kende en bevestigt het vermoeden dat Verstijnen in het verzet actief is geweest. Hoewel ze zelf niet ingaat op de reden van haar arrestatie, lijkt ze wel aan de lezer duidelijk te willen maken dat dit haar verzetsactiviteiten zijn geweest. Over andere medegevangenen in Ravensbrück schrijft Verstijnen niet. Ze zegt zich weinig van andere Nederlandse vrouwen te kunnen herinneren. Dit zou enerzijds kunnen duiden op een Nederlands referentiekader: ze focust zich in de beschrijving van haar herinneringen op haar landgenoten. Anderzijds zou je hier ook uit kunnen opmaken dat ze weinig in contact is gekomen met Nederlandse lotgenotes en wellicht meer omging met gevangenen met andere nationaliteiten. In haar beschrijving van kamp Ravensbrück laat zij zich hier niet over uit.

Wanneer Verstijnen later in haar werk reflecteert op de *Aufseherinnen*, stelt ze zich van Ravensbrück niet veel meer te kunnen herinneren, behalve enkele forse strafmaatregelen. Als voorbeeld hiervan geeft zij het opsluiten in een klein hok zonder lucht. (p. 14) Ravensbrück wordt hier neergezet als een gewelddadig kamp. Dit wordt versterkt doordat de opzichteressen in de andere kampen en gevangenissen niet *en masse* als negatief worden beoordeeld, met uitzondering van de uit Auschwitz overgekomen *Aufseherinnen* van het experimentenblok. Vooral in de gevangenissen uitten de bewaaksters zich betrokken bij de gevangenen. Ze ziet een duidelijk verschil tussen de gedwongen

gerekruteerde bewaaksters en de vrijwillig aangemelde Duitse nazi-vrouwen. Laatstgenoemden zijn vaker kwaadaardig in hun gedrag.

Het laatste dat Verstijnen over Ravensbrück schrijft is dat gevangenen er gedrogeerd werden: er werd kamfer door de thee gedaan waardoor de vrouwen niet alleen suf werden, maar waardoor ook hun menstruatie verdween. Verstijnen stelt dat dit eigenlijk maar goed was, 'want in Ravensbrück hadden de meesten nog nooit van het begrip hygiëne gehoord'. (p. 46) Het ongesteld zijn zou voor veel problemen hebben gezorgd.

Hoewel het kamp maar kort aan bod komt, wordt er wel een duidelijk negatief beeld geschetst. Verstijnen omschrijft Ravensbrück als een luguber en gewelddadig kamp, waar weinig sociale interactie mogelijk is.

Vrouwelijkheid, Russinnen en andere objecten van Verstijns oordeel

Over Buchenwald laat Verstijnen zich meer genuanceerd uit. Aan de hand van een thematische indeling schetst ze met voorbeelden uit de dagelijkse gang van zaken een beeld van het kamp. Hieruit kunnen enkele conclusies getrokken worden die de uitgangspunten van de auteur duiden.

Het thema vrouwelijkheid is expliciet aanwezig in de memoires van Verstijnen. Zo beschrijft ze dat zij hardnekkig een bh bleef dragen, terwijl ze deze al lang niet meer nodig had. Ze wilde koste wat kost haar vrouwelijkheid bewaren; een manier voor haar om zich mens te blijven voelen. Daarnaast beschrijft ze het fenomeen dat vrouwen in de kampen, niet alleen in Buchenwald, hun gemis aan schoonheid compenseerden door naar elkaar te kijken. (p. 24) Van tevoren werd gevraagd of men naar de persoon in kwestie mocht kijken. Gêne was er, behalve bij een eerste ervaring, nauwelijks. De gevangenen probeerden volgens Verstijnen hiermee te ontkomen aan de eentonige en lelijke aanblik van het kamp en voor een kort moment stil te staan bij de schoonheid van de mens. Ook noemt Verstijnen het ontstaan van relaties tussen vrouwelijke gevangenen. Ze oordeelt hier zeker niet negatief over. Er was geen erotiek om de erotiek. De intieme contacten die ontstonden waren gebaseerd op hetzelfde gevoel als vrouwen voor een man konden hebben: 'genegenheid, steun en dergelijke.' (p. 45) Deze openlijke beschrijving van de schoonheid van de vrouw en de positieve benadering van relaties tussen vrouwelijke gevangenen onderling ben ik niet eerder tegengekomen in mijn bronnen. Wellicht verschillen de ervaringen van Verstijnen met die van andere overlevenden, wellicht was de tijd niet eerder rijp voor een dergelijke beschrijving. Openheid over seksualiteit en de acceptatie van relaties tussen personen van hetzelfde geslacht, nemen naarmate de tijd vordert steeds meer toe.

Dromen is voor Verstijnen een andere manier om aan het leven in het kamp te ontsnappen. Zowel voorspellende nachtmerries, die haar vertellen dat haar misère niet langer dan zeven maanden zal duren, als mooie dromen in kleur, (kleur werd volgens Verstijnen opzettelijk door de Nazi's vermeden zodat de gevangenen depressief zouden worden) geven haar houvast. (p. 20-21)

Uit Verstijns beschrijving blijkt dat er in Buchenwald voornamelijk Russische en Poolse gevangenen zitten. Een klein aantal is Frans of Belgisch en Verstijnen is een van de weinige Nederlanders. Samen met haar vriendin Guigui gaat ze voornamelijk om met de Franse gevangenen; veelal communistes. Ze schrijft vol lof over de hechte band van deze groep vrouwen, die als een collectief wordt beschreven waarvan zij zelf deel uitmaakt. ‘Het zo dikwijls in communistische landen loos gebruikte woord’ wordt door hen wél ter harte genomen; te allen tijde zijn zij kameraden. (p. 31) Hieruit spreekt een bepaalde mate van antipathie ten aanzien van het (politieke) communisme in Oost-Europa, dat omstreeks de publicatie van Verstijns werk op instorten staat. Ook op andere momenten laat Verstijnen zich negatief uit over Oost-Europese vrouwen, met name Russinnen. Zo noemt zij hen ‘goeddeels onderontwikkeld’ en ‘lelijk’. (p. 15/24) Op deze manier wordt door de auteur een tegenstelling geschetst tussen de Françaises enerzijds en de Russinnen anderzijds. Onderling contact is door de taalbarrière onmogelijk. ‘Daar de vrouwen van het Russische platteland enkel lijken te steunen op fysieke kracht, moeten wij, uit het westen, sluw zijn.’ (p. 29) Het lijkt een strijd van emotie versus rede te worden. Hierin schuilt een superioriteitsgedachte van het westen. De Poolse vrouwen vormen een uitzondering. Zij worden als *Ältesten* zeer positief beoordeeld om hun strenge doch kundige leiderschap in de barakken. Deze positieve benadering van de Poolse gevangenen als collectief komt echter vooral voort uit de goede vriendschap die Verstijnen in Buchenwald heeft opgebouwd met het Poolse verpleeghoofd Alina.

Opvallend in Verstijns memoires is haar milde oordeel over de Duitse omstanders. Ze denkt dat velen niet hebben geweten wat er zich in de kampen afspeelde. Zo geeft ze als voorbeeld enkele Duitse civilisten, met wie ze een paar weken moest werken in een fabriek vlak bij Buchenwald. Deze mensen dachten dat de gevangenen zware criminelen waren. Toen hun vermoeden niet werd bevestigd, boden zij hulp aan in de vorm van het toestoppen van wat extra eten. (p. 41) Verstijnen stelt dat de schuldvraag niet moet worden beantwoord met ‘de Duitsers’ of ‘de Nazi’s. Ze is teleurgesteld te moeten stellen dat het kwaad in de mens zelf besloten ligt.

Een laatste punt uit de memoires van Madelon Verstijnen dat ik wil uitlichten is haar zeer positieve zelfbeeld. Ze zet zich regelmatig neer als intelligent, creatief en sterk, zowel op mentaal als op fysiek vlak. Het krijgen van aandacht lijkt voor haar een levenselixer te zijn. Zo vertelt ze graag verhalen, waarmee ze stelt niet alleen haar luisteraars te helpen - zij kunnen hun gedachten voor een moment verzetten - maar ook zichzelf; ze kan haar talen oefenen en het geeft haar het gevoel ertoe te doen (p. 23) Het actief houden van de geest is samen met de sociale interactie tussen de gevangenen onderling volgens Verstijnen dé manier om het kamp te overleven. (p. 19/75)

Concluderend kan gesteld worden dat wanneer het boek in zijn geheel in aanmerking wordt genomen, Verstijnen weinig de nadruk legt op de gruwelijke ervaringen, maar in haar herinneringen meer de positieve kanten van de sociale interactie tussen de gevangenen onderling belicht. Ze laat zien hoe zij de kampen heeft weten te overleven. Doorzettingsvermogen en moed zijn eigenschappen die zij zichzelf op dit gebied toedicht. Haar beschrijving van Ravensbrück wijkt daar echter van af. Dit

kamp wordt neergezet als luguber en gewelddadig. Het is vies en er is geen ruimte voor sociale contacten. Wellicht ook om deze redenen krijgt Ravensbrück weinig aandacht in de kammemoires van Verstijnen.

4.7. Ravensbrück in memoires uit 1966-1991: Hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de oorlog

De hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de oorlog is hoogstwaarschijnlijk van invloed geweest op de langzaam op gang komende publicatiestroom van egodocumenten met het leven in de concentratiekampen als onderwerp. Omgekeerd kun je stellen dat de publicaties op hun beurt weer hernieuwde interesse opwekten voor de oorlogstijd. Siertsema stelde dat er in dit proces sprake van een wisselwerking is geweest, waarbij niet precies is vast te stellen wat oorzaak en wat gevolg is.¹⁵³ Voor de overlevenden van Ravensbrück lijkt te gelden dat aanvankelijk de hernieuwde aandacht voor de oorlog een stimulans is geweest voor het publiceren van hun memoires. Dit omdat er pas vanaf het einde van de jaren zeventig aanhoudend door hen werd gepubliceerd, terwijl er al vanaf het begin van de jaren zestig meer maatschappelijke oorlogsaandacht bestond. Hun werk creëerde daaropvolgend nieuwe interesse voor de periode 1940-1945. Deze wederzijdse beïnvloeding laat zien dat de producten van herinneringsmakers (de gepubliceerde memoires), door lezers (de herinneringsconsumenten) werden ‘opgenomen’; het genereerde nieuwe belangstelling voor de oorlog, wat uiteindelijk weer heeft geleid tot nieuwe ‘herinneringsproducten’.

De gepubliceerde memoires van Ravensbrückoverlevenden uit de periode 1966-1991 geven een interessante en vernieuwende kijk, niet alleen op het kamp, maar vooral ook op het terugdenken aan de oorlog. Wat opvalt in alle publicaties is dat niet zo zeer de kampen zelf als wel de beleving van het gevangenschap centraal staat. Hierdoor komt Ravensbrück in vergelijking met de eerste onderzoeksperiode in een ander daglicht te staan.

Ravensbrück niet meer als middelpunt van de memoires

Vooropgesteld dient te worden dat de auteurs uit deze periode, op Romkes na, in vergelijking met hun totale gevangenschap, relatief kort in Ravensbrück hebben gezeten. Voor hen was Ravensbrück een doorvoerkamp, een tijdelijke bestemming. Dit zorgt ervoor dat kamp Ravensbrück minder het middelpunt van de memoires vormt en dat het daarnaast veelal wordt vergeleken met de andere kampen waar de auteurs in terecht zijn gekomen. Het wordt neergezet als een lugubere plek, waar chaos en ellende overheersen. Er wordt niet uitgebreid op het dagelijkse leven in Ravensbrück ingegaan, maar wát er over geschreven wordt is uiterst negatief.

Dat er in de memoires relatief weinig aandacht is voor Ravensbrück lijkt echter nog een andere reden te hebben. Bijna alle auteurs hanteren een positief uitgangspunt in hun werk; ze leggen de nadruk op de vriendschapsbanden (Botke, Wibaut, Van den Burger), de saamhorigheid tussen de

¹⁵³ Siertsema, *Uit de diepten*, 538.

gevangenen (Botke, Wibaut, Van den Burger, Verstijnen), op het actief houden van de geest (Botke, Wibaut, Verstijnen), of op verzetsdaden (Wibaut, Romkes, Verstijnen). De verschrikkingen krijgen over het algemeen minder aandacht, behalve in het werk van Romkes waar de bedoeling nog steeds het informeren van de samenleving over de wantoestanden in de concentratiekampen lijkt te zijn. Dit inlichten van de onwetende maatschappij, hét thema in de publicaties direct na de oorlog, lijkt in de memoires uit de periode 1966-1991 grotendeels te zijn verdwenen. De hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de periode 1940-1945 geeft ruimte voor een andere, meer positieve benadering van het verleden. De nadruk in de memoires ligt meer op het feit dat er, ondanks de verschrikkingen, in het kampleven ook ruimte was voor andere dingen, zoals het sluiten van vriendschappen, het maken van cadeautjes, en niet onbelangrijk, het uiten van weerstand jegens de bezetter. Zeker dit laatste aandachtspunt is een opvallend verschil in vergelijking met de memoires die direct na de oorlog op schrift waren gesteld; het lijkt een collectieve verzetsmentaliteit uit te dragen. Juist het feit dat Ravensbrück door deze auteurs als zeer gruwelijk werd ervaren, kan verklaren waarom er in de memoires minder aandacht voor dit kamp was: het paste niet in de positieve boodschap die hun boek moest uitdragen.

Paradoxaal genoeg gaat dit in sommige gevallen samen met het - wellicht onbewust - centraal stellen van een trauma. Vooral in de publicaties van Wibaut en Van Lier lijkt een mogelijk opgelopen kampsyndroom, dat in de jaren zeventig maatschappelijke bekendheid verwierf, de manier van vertellen te bepalen. Van Lier laat tijdens het schrijven van haar herinneringen het verdriet om haar familie niet toe. Zelfs jaren later is het mogelijk nog té pijnlijk om de afschuwelijke nazi-terreur en het systematische moorden expliciet te verwoorden. Ook voor Wibaut is de herinnering aan het verleden problematisch. Lange tijd heeft zij niet over haar oorlogservaringen kunnen praten. Beide vrouwen hebben moeite met het uiten van hun gevoelens wanneer het om hun kampervaringen gaat. De moeilijkheid en soms de onmogelijkheid van het herinneren zelf lijkt een centrale rol in hun memoires te hebben ingenomen. Het zwijgen over dit specifieke deel van hun verleden zou juist kunnen duiden op een ontstaan trauma, al is dit niet met zekerheid te stellen. Beide vrouwen hanteren immers een positief uitgangspunt en lijken zichzelf niet als slachtoffer te willen positioneren.

De memoires van Van Lier (1978) zijn ook in een ander opzicht typerend voor de tijd waarin zij zijn uitgegeven. In de loop van de jaren zeventig komt er naast hernieuwde belangstelling voor de oorlog voor het eerst op grote schaal aandacht voor de massale vervolging van de Nederlandse Joden. Pas dan worden er ook door Joodse overlevenden van de concentratiekampen memoires uitgegeven. Van Lier is de eerste Joodse Ravensbrückoverlevende die haar herinneringen publiceert. (De eveneens Joodse Nora Keizer dit deed pas in 1999.)

Het kan opvallend genoemd worden dat juist in de periode nadat de psychische gevolgen voor kampoverlevenden in de maatschappelijke belangstelling waren gekomen, de meeste auteurs zich in hun memoires expliciet niet als slachtoffer willen neerzetten. Hun positieve uitgangspunten zijn mogelijk een reactie geweest op deze maatschappelijke ontwikkeling.

Oordelen naar individu, niet naar collectief

Het Nederlandse referentiekader is over het algemeen gebleven, maar lijkt naarmate de tijd vordert steeds meer te verdwijnen. Botke ontmoet mensen met allerlei verschillende nationaliteiten, maar probeert voornamelijk zijn landgenoten te helpen en toont daarmee een Nederlands uitgangspunt. Van Lier, Wibaut en Van den Burger gaan in de kampen enkel met Nederlandse medegevangenen om. Romkes en Verstijnen daarentegen lijken juist nauwelijks met Nederlandse gevangenen in contact te zijn gekomen. Het is opvallend dat de auteur die voornamelijk de nadruk legt op de verzetsmentaliteit van de gevangenen, óf lijkt te sympathiseren met het communistische gedachtegoed (Wibaut en Verstijnen), óf zeer positief bericht over de Russische gevangenen (Romkes). Het is daarom verleidelijk een verband te leggen tussen de verzetsmentaliteit enerzijds en een positieve bejegening van het communisme anderzijds. Dit zou echter een voorbarige en generalistische conclusie kunnen zijn. Wibaut vermeldt expliciet geen lid te zijn geweest van de CPN, Verstijnen uit zich negatief ten opzichte van het politieke communisme en Romkes lijkt zeer gelovig te zijn, iets dat in de regel niet samengaat met een overtuigd communistische mentaliteit. Er wordt overigens weinig over collectieven geoordeeld, de auteurs berichten meer over individuele uitzonderingen, zowel in positieve als negatieve zin.

Dit geldt ook voor de beoordeling van de Nazi's en de kampleiding. Waar direct na de oorlog een algehele anti-Duitse mentaliteit uit de memoires naar voren komt, wordt in de memoires uit de periode 1940-1945 een meer genuanceerd beeld gegeven of wordt de 'Duitsheid' van de kampen niet benadrukt (Van Lier). Dit geldt niet voor de memoires van Van den Burger en Romkes, waaruit een negatieve houding ten opzichte van 'de Duitsers' blijft spreken. Hierbij moet wel een kanttekening worden geplaatst: de verschrikkingen en daarmee ook de kampleiding worden in sommige publicaties bewust weggelaten, waardoor een onvolledig beeld ontstaat.

De meer individuele benadering van zowel kampleiding als medegevangenen lijkt enerzijds aan te sluiten bij de maatschappelijke ontwikkeling van het denken over de bezettingstijd. Waar in de eerste decennia na de oorlog vooral in termen van goed en fout werd gedacht, ontstaat er in deze periode geleidelijk een meer gedifferentieerd beeld van zowel daders en slachtoffers, als alles wat daar tussenin zit. Omstanders worden in bijna alle boeken genoemd; een groep die in de memoires direct na de oorlog nauwelijks voorkomt. Behalve Verstijnen lijken de meeste auteurs te stellen dat het onmogelijk was dat de Duitse bevolking niet geweten heeft wat er zich in de kampen afspeelde. De beoordeling van de hulp van de civilisten loopt uiteen.

Anderzijds lijkt de in de memoires gelegde nadruk op de verzetsmentaliteit weer wél te pleiten voor het zwart-witte onderscheid tussen verzet en collaboratie, wat zou duiden op continuïteit in het maatschappelijk denken over de oorlog. Uit de memoires is in dit opzicht geen eenduidig beeld te schetsen. Er is wel nuance ontstaan in de omvang van de verzetsgroep: niet alle Nederlanders boden weerstand aan de bezetter.

Botke en Van den Burger: onderscheidend?

Aan het begin van dit hoofdstuk heb ik de eerste publicatie van een mannelijke overlevende van Ravensbrück behandeld. De opzet van Botkes memoires is anders dan die van de overige publicaties uit deze periode. Botke doet enkel verslag van opvallende gebeurtenissen of personen, hij streeft niet naar een volledige weergave van zijn kampervaringen. Persoonlijke zaken worden niet met de lezer gedeeld; zelfs over zijn arrestatie wordt niets gezegd. In dit opzicht verschilt hij van zijn vrouwelijke lotgenoten die in dezelfde periode hun memoires hebben gepubliceerd. Ook zijn humoristische benadering onderscheidt hem. Maar er zijn ook genoeg overeenkomsten met de andere publicaties te ontdekken, zoals zijn nadruk op vriendschap, zijn nuance ten aanzien van de Duitse kampleiding en het niet benadrukken van de verschrikkingen. Overigens heeft Botke dit laatste enigszins willen corrigeren door aan zijn herziene uitgave enkele expliciet lugubere passages toe te voegen. Hij lijkt hiermee de in de jaren zeventig opgekomen maatschappelijke aandacht voor het oorlogsleed te willen ondervangen en zijn luchtige benadering van het kampleven te willen compenseren. Een duidelijk onderscheid tussen een mannelijke en een vrouwelijke aanpak in de herinnering aan het kampleven lijkt er behalve in de opzet van het verslag en de achtergrond van de auteur niet te zijn. Wat ik wel wil aanstippen is Botkes regelmatige verwijzingen naar het seksuele misbruik dat zowel door de kampleiders als door de *Funktionhäftlinge* van de mannelijke gevangenen wordt gemaakt. In de memoires van de vrouwelijke auteurs wordt af en toe wel melding gemaakt van relaties tussen *ältesten* en gevangenen en tussen vrouwelijke gevangenen onderling, maar het wordt nauwelijks betiteld als misbruik. Over expliciet seksuele handelingen wordt door hen ook niet geschreven, dit in tegenstelling tot Botke.

Als laatste wil ik nog ingaan op de memoires van Mieke van den Burger-Steensma. Zij koos ervoor haar herinneringen niet te delen met een groot publiek, maar ze te bewaren voor familie, vrienden en andere belangstellenden. Wat vooral opvalt in haar herinneringen, is de berusting die zij uit. Ze accepteert haar lot en is haar periode in de kampen als een leerschool voor de toekomst gaan zien. Dit onderscheidt haar memoires van de overige auteurs uit deze periode, maar maakt ze niet significant anders; overeenkomsten tussen haar werk en de overige publicaties hebben de overhand. Daarom kan ik niet anders dan concluderen dat er in dit geval geen verschil bestaat tussen het schrijven in de wetenschap dat je werk gepubliceerd wordt, of het 'schrijven voor jezelf'. Maar Van den Burger schreef ook voor een bepaald - intiem - publiek: haar familie en vrienden. De vraag rijst of het mogelijk is een op eigen ervaringen gebaseerde tekst te schrijven zonder dit, hetzij onbewust, af te stemmen op een bepaald publiek. Volgens Dekker staat in recent wetenschappelijk onderzoek naar egodocumenten de vraag centraal in hoeverre autobiografische teksten geschreven worden als zelfreflectie, of dat de auteur een publiek voor ogen heeft.¹⁵⁴ Dekker stelde dat de schrijver een bepaald beeld van zichzelf wil overbrengen op zijn publiek. 'Dat geldt zeker voor degenen die hun

¹⁵⁴ Dekker, *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages*, 15.

teksten lieten drukken.¹⁵⁵ Deze constatering lijkt te impliceren dat elke auteur zich tot een bepaald lezerspubliek richt en dat vooral auteurs die hun herinneringen willen publiceren zich daarvan bewust zijn. Hoe dit publiek er precies uitziet, kan bepalend zijn voor de inhoud van de memoires. Hoewel de in eigen beheer uitgebrachte memoires van Van den Burger geschreven zijn voor een kleiner en persoonlijker publiek dan de overige memoires uit deze periode, zijn er in de inhoud van haar teksten weinig afwijkende elementen te vinden. Dat het publiek wel degelijk van invloed kan zijn op de inhoud van de memoires wanneer deze worden geschreven met een publicatiemotief zoals Dekker dat stelde, blijkt uit de persoonlijke brieven van Carla van Lier, die samen met de herdruk van haar memoires in 2000 werden uitgegeven. De brieven, opgesteld in dezelfde periode als haar gepubliceerde memoires, zijn na haar dood uitgebracht op initiatief van haar neef. In deze brieven laat ze haar gebroken persoonlijkheid zien en benadrukt zij de traumatische gevolgen van de oorlog op haar leven. In tegenstelling tot haar boek waarin ze zichzelf expliciet niet als slachtoffer wil neerzetten, geeft ze zich hier wel bloot. Een opvallend verschil.

¹⁵⁵ Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht: kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*, 29.

5. Beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires 2001-2005:

Herinneringen aan Ravensbrück als leidraad voor een levensgeschiedenis

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw, vijftig jaar na de bevrijding, leefde de oorlog nog steeds onder betrokkenen. Zo waren er in 2000 nog ongeveer veertig groepen van voormalig verzetsstrijders en/of kampoverlevenden uit de bezettingsperiode actief.¹⁵⁶ De stichting Icode publiceerde regelmatig een activiteitenoverzicht voor haar achterban, waarin herdenkingen, tentoonstellingen en lotgenotenbijeenkomsten een groot gedeelte van de agenda vulden.¹⁵⁷ ‘Nederland kent anno 2000 een bloeiend oorlogsverenigingsleven’, zo stelde Jolande Withuis in dit verband.¹⁵⁸ Maar niet alleen onder personen die direct betrokkene en/of slachtoffer waren, is de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog in deze periode nog steeds aanzienlijk. De interesse voor de bezettingstijd lijkt breed gedeeld; nog altijd verschijnen er wekelijks berichten in de pers die verwijzen naar het oorlogsverleden.¹⁵⁹ Blom beargumenteerde in 2007 dat ‘de bezettingstijd een centrale plaats in het Nederlandse historische besef is gaan innemen’.¹⁶⁰ De Tweede Wereldoorlog is volgens hem hét ijkpunt van het Nederlandse verleden geworden. Ook andere historici zagen in de oorlogsperiode een breuk met het verleden. Van Sas: ‘Nederland kreeg een nieuw *régime d’historicité* en een nieuw tijdsbesef, gebaseerd op de simpele tweedeling vóór en na de oorlog.’¹⁶¹

De morele dimensie van de bezettingsperiode die volgens Van der Heijden na de oorlog in een ‘zwart-witmythe’ was ontaard, was zijns inziens hoewel begrijpelijk, niet bevorderlijk voor de diversiteit in het publieke debat omtrent de omgang met het Nederlandse oorlogsverleden.¹⁶² De ‘grijze massa’ bleef daardoor uit beeld; in de ogen van Van der Heijden onterecht, ‘want als de Tweede Wereldoorlog iets heeft getoond, dan is het wel de oude waarheid dat de mens, het handjevol helden en heiligen daargelaten, niet goed is en niet fout, niet zwart of wit, maar grijs’.¹⁶³ In 2001 betoogde Van der Heijden dat het handelen van de Nederlandse bevolking ten tijde van de bezetting voornamelijk was ingegeven door omstandigheden en daarmee voor een groot gedeelte berustte op het toeval. De moedige verzetsmentaliteit werd door hem daarmee gereduceerd tot een noodzakelijk optreden tegen de bezetter, voornamelijk wanneer het eigen hachje bedreigd werd.¹⁶⁴

De beoordeling van de bezettingstijd werd tot het in 2003 gepubliceerde onderzoek van historicus Bart van der Boom voornamelijk opgehangen aan het gedrag van personen; de stemming

¹⁵⁶ Withuis, ‘Een betwiste erfenis’, 295

¹⁵⁷ Stichting Icode (Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) is een in 1980 op initiatief van de overheid opgerichte organisatie, die diende als informatief aanspreekpunt voor zowel oorlogsgetroffenen als hulpverleners. Sinds 2005 is Stichting Icode opgegaan in Cogis, het kennisinstituut voor de sociale en psychische gevolgen van oorlog, vervolging en geweld.

¹⁵⁸ Withuis, ‘Een betwiste erfenis’, 295

¹⁵⁹ Siertsema, *Uit de diepten*, 19.

¹⁶⁰ Blom, ‘Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?’, 157.

¹⁶¹ Van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit*, 63.

¹⁶² Van der Heijden, *Grijs verleden*, 410-412.

¹⁶³ Idem, 412.

¹⁶⁴ Idem, 286-287.

onder de bevolking werd onder andere vanwege brontechnische problemen buiten beschouwing gelaten. Van der Booms boek *Wij leven nog* liet echter zien dat er een aanzienlijke discrepantie moet hebben bestaan tussen stemming en gedrag.¹⁶⁵ Hoewel wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat het Nederlandse verzet in omvang relatief gering was, stelde de historicus aan de hand van zijn analyse van een groot aantal dagboeken dat dit niet wilde zeggen dat ‘de anti-Duitse gevoelens van de bevolking ten tijde van de bezetting minder diep waren’.¹⁶⁶ Zowel Van der Heijden als Van der Boom zetten zich met hun publicaties af tegen een reflectie op de periode 1940-1945 in termen van ‘goed’ en ‘fout’.

In een artikel uit 2007 waarin Blom terugkijkt op de geschiedenis van het denken over de bezettingstijd concludeerde de historicus dat hoewel in de wetenschappelijke wereld ‘de ontworsteling aan ‘de ban van goed en fout’ betrekkelijk vergevorderd is’, het publieke debat over dit onderwerp nog steeds gevoerd wordt langs politieke en morele lijnen. De manier waarop de moderne massamedia heden ten dage te werk gaan, speelt een grote rol in deze ontwikkeling, maar de fundamentele oorzaak is volgens Blom gelegen in het maatschappelijk belang dat aan de bezettingstijd wordt gehecht. Omdat de periode 1940-1945 symbool staat voor de principiële kernwaarden van de Nederlandse maatschappij, zal door de bevolking teruggekeken blijven worden in termen van goed en fout, zolang de bezettingsperiode als belangrijkste referentiepunt uit het verleden blijft gelden.¹⁶⁷

Withuis schetste in 2005 al een tendens die de door Blom benoemde ontwikkeling duidde: ‘(...) Oorlogsslachtoffers, verzetsmensen en hun comités fungeren de laatste jaren voor publiek en media onmiskenbaar als moreel oriëntatiepunt in zaken als oorlog, vrede, discriminatie en racisme. Hun woorden hebben gewicht.’¹⁶⁸ Hiermee wilde Withuis aangeven dat personen die direct bij de oorlog betrokken waren geweest ook op andere onderwerpen een zekere mate van autoriteit hadden gekregen door hetgeen zij in het verleden hadden meegemaakt. Zo hadden zij op sociaal-cultureel gebied een bepaalde functie gekregen waarin morele oordelen waren verweven met hun herinneringen aan de bezettingstijd.

Dit alles speelde zich tegen een geheel andere maatschappelijke achtergrond af dan het denken over de oorlog in de jaren zeventig en tachtig. Met het uiteenvallen van de Sovjet Unie in 1991 was de Koude Oorlog opgehouden te bestaan. Het communisme, dat lange tijd een invloedrijke factor in de geschiedenis van het Nederlandse denken over de bezettingstijd was geweest, ook waar het de herinnering aan kamp Ravensbrück betrof, speelde in de maatschappij nauwelijks meer een rol van betekenis. Politicologen gingen met elkaar in discussie over hoe de nieuwe wereldverhoudingen er na de Koude Oorlog uit zouden komen te zien.¹⁶⁹ Wat vast stond was dat er een nieuwe periode was

¹⁶⁵ Van der Boom, *We leven nog*, 135-138.

¹⁶⁶ Idem, 137.

¹⁶⁷ Blom, ‘Een kwart eeuw later’, 173.

¹⁶⁸ Withuis, *Na het kamp*, 423.

¹⁶⁹ Francis Fukuyama kondigde ‘het einde van de geschiedenis’ aan door te betogen dat de liberale democratie zich als enige werkende bestuursvorm had bewezen en dat alle landen zich uiteindelijk naar westers model

aangebroken. In de Nederlandse politiek vormde het multiculturalisme een terugkerend onderwerp van discussie, omdat er in de maatschappij steeds meer integratieproblemen van immigranten aan het licht waren gekomen. Nederlands van oudsher tolerante opstelling ten opzichte van minderheden verdween in dit debat steeds meer naar de achtergrond. De politieke moorden op Pim Fortuyn – die zich openlijk uitsprak tegen de islamisering van de maatschappij – en Theo van Gogh zijn in Nederland symbool komen te staan voor een wederzijds onbegrip tussen de westerse cultuur aan de ene en de islamitische cultuur aan de andere kant; een onderwerp dat in deze onderzoeksperiode tot een belangrijk punt op de nationale politieke agenda is uitgegroeid.

De beide bronnen die ik in dit hoofdstuk analyseer zijn afkomstig van Joodse auteurs. Hun Joodse identiteit is mogelijk van invloed geweest op de inhoud van hun memoires en op de boodschap die zij met hun boek wilden uitdragen. In de publieke herinnering aan de oorlog is de massamoord op het Joodse volk ook in deze onderzoeksperiode een belangrijk thema gebleven.¹⁷⁰ Vaak fungeert de Holocaust als eerste referentiepunt wanneer in maatschappelijke debatten wordt gereflecteerd op de periode 1940-1945. Dat de boeken van Grohs en Kallus zijn uitgebracht in een periode waarin de Holocaust nog steeds veel maatschappelijke aandacht genoot, lijkt daarom niet toevallig.

Uit Siertsema's dissertatie bleek dat de door haar gesignaleerde tweede publicatiegolf van memoires van kampoverlevenden, die halverwege de jaren zeventig was ingezet en die vooral in de jaren negentig exponentieel was toegenomen, ook in de nieuwe eeuw voortkabbelde. Zo verschenen er tussen 2000 en 2005 nog vijf publicaties van Nederlandse overlevenden van de nazi-kampen.¹⁷¹ Deze personen hadden echter geen van allen in Ravensbrück gevangen gezeten. De twee publicaties die in dit hoofdstuk aan bod komen, zijn van de Oostenrijkse Silvia Grohs-Martin, die in Nederland woonde toen ze gedeporteerd werd en die haar memoires in 2001 in het Nederlands heeft laten vertalen, en van de eerder genoemde van oorsprong Nederlandse Menachem Kallus, die zijn herinneringen vanaf 2001 in het Hebreeuws heeft opgeschreven. De Duitse vertaling van zijn werk werd in 2005 uitgebracht.

5.1. Silvia Grohs-Martin - *Silvie* (Amsterdam: 2001, 389 p.)

De in 1918 geboren Oostenrijkse Silvia Grohs groeit op in Wenen.¹⁷² Samen met haar ouders en twee zussen vormen ze een gelukkig en welvarend gezin. Moeder is van goede Hongaarse komaf. De familie is Joods, maar besteedt weinig aandacht aan de gebruiken en rituelen van het Jodendom. Zo

zouden vormen. In reactie hierop stelde Samuel Huntington dat de geschiedenis liet zien dat landen die hun hegemonie als vanzelfsprekend en onuitputtelijk achtten, juist op de rand van de afgrond bleken te staan. Volgens Huntington zouden conflicten tussen landen na de beëindiging van de Koude Oorlog niet langer gevoerd worden op ideologische of politieke gronden, maar op verschillen in hun culture beschaving. Zie, Fukuyama, *The end of history and the last man* en Huntington, *The clash of civilizations and the remaking of world order*.

¹⁷⁰ Blom, 'Geschiedschrijving en publieke emotie', 107.

¹⁷¹ Siertsema, *Uit de diepten*, 300, 302, 389, 390, 414.

¹⁷² Uit het boek blijkt dat 'Grohs' de naam van Silvia's vader is. Silvia Grohs-Martin gebruikt haar meisjesnaam dus als eerste achternaam. Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat zij meerdere malen getrouwd is geweest. Bekend is in ieder geval haar in 1945 gesloten huwelijk met de tekstschrijver Herbert Nelson, met wie zij in de Hollandsche Schouwburg heeft samengewerkt en van wie ze in 1947 weer scheidde.

komt Grohs er pas op haar zevende achter dat ze Joods is; ze had geen flauw benul wat het was en wat het betekende. Later in haar boek zal ze stellen dat Hitler een ‘Jodin’ van haar heeft gemaakt. (p. 61)

Al op jonge leeftijd blijkt dat Grohs zang- en acteertalent heeft. Ze kan van haar hobby haar beroep maken en begint in musicals te spelen. Wanneer ze in 1938 voor enkele weken naar Zwitserland vertrekt met haar nieuwe theatergezelschap, lijkt een terugkeer naar Wenen al snel ver weg; Oostenrijk is door Duitsland geannexeerd. Vanaf dat moment is Grohs op de vlucht. Via Frankrijk, België en ook verschillende verblijfplaatsen in Nederland, komt ze uiteindelijk in Amsterdam terecht, waar ze werk vindt in de Hollandsche Schouwburg. Wanneer ook Nederland in Duitse handen valt, wordt de naam van het theater door de bezetter omgedoopt in ‘Joodsche Schouwburg’. Het wordt dan gebruikt als verzamelpunt vanwaar Nederlandse Joden worden gedeporteerd naar de vernietigingskampen. Om de rust in het theater te behouden, wordt er op bevel van de Duitse bezetter in samenwerking met de Joodsche Raad een aantal revues georganiseerd, waaraan ook Grohs meewerkt. Ondertussen raakt ze betrokken bij het Amsterdamse verzet. Ze helpt mee met het achterhouden van Joodse kinderen die bestemd zijn voor deportatie. Een ook voor Grohs onbekende verzetsgroep brengt deze kinderen vervolgens onder in gastgezinnen.

Omdat de dreiging steeds groter wordt, besluit Grohs in het voorjaar van 1943 te vluchten. Mensensmokkelaars die haar voor veel geld een veilige tocht naar Zwitserland beloven, laten haar echter regelrecht in de Duitse val lopen; in Brussel wordt Grohs gearresteerd. Na enkele maanden in Malines (kamp Breendonk in Mechelen) en Auschwitz gevangen te hebben gezeten, komt Grohs op 15 september 1943 in Ravensbrück terecht, waar zij tot het einde van de oorlog zal blijven. In april 1945 wordt ze door het Zweedse Rode Kruis bevrijd en naar Zweden gebracht.

Na de oorlog heeft Grohs verschillende verblijfplaatsen gehad waaronder de Verenigde Staten, maar nergens heeft zij lang willen blijven; ze was op de vlucht voor haar verleden. (p. 385) Wanneer ze in 1964 na meer dan twintig jaar terugkeert naar Amsterdam besluit ze haar levensverhaal niet langer te verzwijgen. In de epiloog wordt echter duidelijk dat ze haar herinneringen pas aan het einde van de jaren negentig daadwerkelijk op schrift heeft gesteld. Haar memoires verschijnen in 2000 in het Engels, een jaar later volgt de Nederlandse versie. In 2002 is het werk ook in Duitsland en Oostenrijk verschenen.

Ravensbrück en zijn ‘bewoners’

Grohs beschrijft haar verblijf in Ravensbrück zeer uitgebreid en lijkt een zo volledig mogelijke weergave van het leven in het kamp na te streven. Ruim honderd pagina’s weidt de auteur gedetailleerd uit over allerlei onderwerpen die hierin aan bod komen.

Een groot deel van Grohs herinneringen aan Ravensbrück staat in het teken van de nazi-terreur die in het kamp heerste. Door lange appèls, weinig voedsel, slechte hygiëne en het opleggen van zwaar werk worden de gevangenen zowel fysiek als mentaal uitgeput. De algehele sfeer in vergelijking met eerdere kampen wordt door de auteur als volgt weergegeven: “In Ravensbrück vond je geen

gaskamers, geen massale moordfabrieken, geen tyfus of malaria. Na Auschwitz klinkt dat bijna alsof het een countryclub was, maar het was gewoon een ander soort hel.” (p. 294) Dit citaat lijkt aannemelijk te maken dat Grohs ten tijde van haar gevangenschap niet van het bestaan van de gaskamer in Ravensbrück afgaf; in ieder geval wordt de afwezigheid van de gaskamer bij het optekenen van haar herinneringen expliciet gemaakt.

De Duitse kampleiding speelt een duidelijke rol in Grohs memoires; deze komt herhaaldelijk in beeld en wordt zonder uitzondering als wreed en sadistisch beoordeeld. De SS'ers spelen met gevangenen, martelingen zijn meer regel dan uitzondering. 's Nachts zijn vaak schoten te horen; in het nabijgelegen bos worden gevangenen terechtgesteld. 'Degene die je tot elke prijs uit de weg moest blijven was de knappe, blonde, blauwogige Oberaufseherin (Dorothea) Binz.' (p. 297) Volgens Grohs liet Binz zieken en oude mensen werken totdat ze er voorgoed bij neervielen en gebruikte zij haar laarzen als mokers. Opvallend in Grohs' beschrijving van Binz, is 'haar liefde voor lampenkappen gemaakt van mensenhuid'. (p. 297) In de overlevering van de mythe omtrent de lampenkappen van getatoeëerde mensenhuid, is deze lugubere 'hobby' toegeschreven aan Ilse Koch, maar Grohs stelt dat het Binz was die gevangenen vermoordde om hun ongewone huidskleur.¹⁷³

Ook de omstanders worden in *Silvie* vaak kwalijk neergezet. Volgens Grohs spreekt er bijvoorbeeld ergernis uit hun blikken, wanneer zij worden geconfronteerd met de gevangenen. Tijdens het werk in de Siemensfabriek wordt het oordeel over de omstanders wat bijgesteld; er lopen zowel hulpvaardige als onaardige civilisten in de werkplaats rond. Op enkele plekken laat de auteur merken dat ze wrok koestert jegens 'de Duitsers'. Zo bewondert ze Tsjechische vrouwen die Duitsers haatten op een manier die zij onmogelijk achtte en noemt ze Duits grondgebied vervloekt. (p. 306, p. 249) Dat deze anti-Duitse mentaliteit ook op het moment van schrijven nog steeds bestaat, wordt aannemelijk gemaakt door Grohs' constatering dat zij de Duitse taal is gaan verafschuwen. Het Duits waar ze mee is opgegroeid, is het Duits van Hitler geworden. (p. 281) In haar epiloog echter richt zij zich vooral tot de daders en omstanders: 'Ter herinnering aan hen die ik nooit zal vergeven: Het Derde Rijk, zijn moordenaars en degenen die de andere kant op keken, waar ze ook zijn.' (p. 389)

Over haar medegevangenen is de auteur afwisselend positief en negatief. Hoewel Grohs zich hierover niet expliciet uitlaat, lijkt ze zich bewust van de andere aard van het kamp in vergelijking met Auschwitz: 'Ravensbrück was geen Joods kamp, hoewel ik zeker wist dat ik er niet de enige Jodin was.' (p. 294) Grohs stelt dat de gevangenen allerlei beroepen en nationaliteiten hadden. Ze legt ook de betekenis van de gekleurde driehoeken op de tenues uit. Het symbool dat zij zelf moet dragen, een geel met rode ster, kan zij echter niet verklaren. Hoewel ze verschillende keren aangeeft dat er personen om hun (vermeende) vijandige politieke activiteiten in Ravensbrück terecht zijn gekomen, lijkt ze zich vreemd genoeg niet te beseffen waarom zij daar zelf is. Opvallend is ook de groene driehoek die zij bij Jehova's getuigen plaatst. Normaliter werd deze groep gevangenen door de Nazi's gecategoriseerd met

¹⁷³ Zie paragraaf 4.5.

een paarse driehoek. De groene driehoek werd dan gegeven aan ‘criminele’ gevangenen. Grohs plaatst laatstgenoemde gevangenen ‘met een sinistere achtergrond’ echter tezamen met de ‘*Asozialen*’ in de zwarte categorie. (p. 285)

Meerdere malen laat Grohs zich uitermate negatief uit over de Jehova’s getuigen die gevangen zitten in Ravensbrück. Volgens haar wordt deze groep door de kampleiding voorgetrokken en bezitten zij de beste baantjes. Met hun gepreek vormen zij een grote bron van ergernis, vooral omdat Grohs al op jonge leeftijd voor zichzelf had vastgesteld dat God niet bestond toen haar vader overleed. Volgens de auteur geldt deze irritatie niet alleen voor haar zelf: ‘In het kamp waren de doemdagzusters even populair als de pest.’ (p. 285) De negatieve spanningen die Grohs tussen de gevangenen onderling bemerkt, lijken niets met nationaliteit te maken hebben, maar meer met sociale ontwikkeling. Door sfeerbepalingen te schetsen maakt ze duidelijk hoe het gedwongen samenzijn van mensen kan leiden tot onhoudbare situaties: ‘Platvloers volk en fatsoenlijke mensen, die niets gemeen hadden, woonden er boven op elkaar. Ze hadden elkaar niets te vertellen en konden niets doen, behalve het eindeloze wachten.’ (p.284) Russische parachutisten en Oekraïense en Tsjechische vrouwen worden echter wel als nationaal collectief positief door de auteur bejegend. Grohs prijst hun discipline, eerlijkheid en het vasthouden aan hun overtuiging niet in het stof te bijten voor de bewakers. (p. 298-301)

Grohs stelt dat het sociale aspect in Ravensbrück erg belangrijk is: ‘Je redt het niet alleen, geen van ons redt het alleen.’ (p. 247) Ze heeft twee of drie goede vriendinnen in het kamp, vooral de Tsjechische Eva is belangrijk voor haar. Nederlandse gevangenen komen nauwelijks in haar herinneringen aan Ravensbrück voor.

Behalve aan de ‘dagelijkse nazi-terreur’ die gericht was op alle gevangenen, besteedt Grohs ook aandacht aan de gruwelen die specifieke groepen vrouwen in het kamp troffen. Zo schrijft zij over de medische experimenten van de zonderlinge dokter Rosenthal en zijn vriendin Gerda. Volgens Grohs deed de dokter niets liever dan snijden en spuiten. Jonge, knappe Poolse meisjes hadden zijn voorkeur. De meisjes verdwenen, ‘sneuvelden in de strijd’, of misten voorgoed een orgaan. (p. 296) Grohs probeerde het kampziekenhuis, evenals ziek worden, daarom te allen tijde te vermijden. Ook doet zij verslag van het seksuele geweld dat de vrouwen die in de nazi-bordelen werkten, werd aangedaan. Duitse officieren beloofden hen een goede behandeling en stelden hen vrijlating in het vooruitzicht wanneer zij zes maanden in een van de nazi-bordelen zouden werken. Verhalen van vrouwen die in een dergelijk oord waren geweest, weerhielden vele vrouwen van vrijwillige aanmelding. Zij spraken over ‘ongelofelijke perversiteiten, onvoorstelbare wreedheden en schaamteloze orgiën, dag en nacht.’ (p. 317) Wanneer er te weinig vrijwilligers waren, kozen de officieren zelf enkele vrouwen uit. Volgens de auteur zagen zij er bij terugkomst in Ravensbrück ziek en afschrikwekkend uit. Grohs stelt dat velen van hen zelfmoord pleegden. (p. 317)

Uit de vele sfeerschetsen gecombineerd met een gedetailleerde uiteenzetting van de dagelijkse gang van zaken, komt Ravensbrück in Grohs memoires naar voren als een uiterst dreigend en

deprimerend oord, waar je niet alleen vanwege de wrede kampleiding, maar ook vanwege het gedwongen samenzijn met andere gevangenen, altijd op je hoede moest zijn.

Grohs' schrijfstijl

Wat vooral opvalt aan de memoires van Grohs is de verhalende manier van schrijven. De auteur geeft niet enkel haar herinneringen weer, maar probeert deze in een bepaalde context te zetten, waardoor een completer beeld ontstaat. Grohs beperkt zich hierin niet tot haar kampervaringen maar besteedt een substantieel deel van haar boek aan de periode die vooraf ging aan haar arrestatie. Zo vertelt ze onder andere over haar kindertijd, haar musicalcarrière en haar leven in Amsterdam. Hierdoor krijgen de memoires het karakter van een autobiografie. Doordat Grohs' naoorlogse ervaringen echter nauwelijks aan bod komen, blijft het genre van de memoires in tact. Met onder meer het gebruik van veel bijvoeglijke naamwoorden en stijlmiddelen zoals flashbacks en metaforen, heeft de auteur een meer literaire aanpak gehanteerd.

Deze aanpak leidt in verschillende gevallen tot de opbouw van een spanningsboog, waarin het moedige karakter van Grohs, dat op sommige momenten zelfs als heldhaftig naar voren komt, vaak centraal staat. Een voorbeeld hiervan is een langdurige wrijving tussen Grohs en de Siemensopzichteres Holthöfer. Wanneer deze Aufseherin Grohs uiteindelijk slaat, slaat Grohs haar terug. Holthöfer is zo verbouwereerd dat er geen represailles volgen voor Grohs. (p. 309) Een dappere houding lijkt hier door de auteur aangemoedigd te worden. Deze karaktereigenschap wordt ook in verband gebracht met het onderhouden van verzetsactiviteiten: in april 1944 vraagt een infiltrant in de Siemensfabriek aan Grohs of zij hem wil helpen. Als spion gaat ze voor hem op zoek naar bekende vrouwen in het kamp. Blijkbaar komt de SS achter haar spionagerol, want Grohs wordt al snel in de bunker opgesloten. Drie maanden lang wordt ze elke avond ondervraagd door agent Randolph van de Gestapo. De verhoren en de door de Nazi's zorgvuldig opgebouwde non-fysieke martelmethode, slopen Grohs, maar zij weet stand te houden en houdt haar lippen stijf op elkaar. Net wanneer Randolph Grohs voor de allerlaatste keer een ultimatum geeft om te bekennen, wordt de bunker gesloten; de Russische legers zijn in aantocht. (p. 329-343) Wanneer Grohs even later terugkomt in het ondertussen overvol geworden kamp, ontsnapt zij wederom op miraculeuze wijze aan de dood. Op dit punt in het boek is het nauwelijks meer voor te stellen dat de auteur memoires, herinneringen uit een waargebeurd verleden beschrijft. De spanning is door Grohs op een dusdanige manier opgebouwd, dat de lezer helemaal in het verhaal gezogen wordt alsof het een spannende roman betreft. Uit de inhoud van deze memoires spreekt een zeer positief zelfbeeld. De literaire aanpak versterkt dit beeld.

Het gegeven dat Grohs persoonlijke relaties tematiseert, lijkt ook de beoogde literaire aanpak van de auteur te duiden. Behalve enkele uitzonderingen die in de vorige paragraaf aan bod zijn gekomen, is Grohs' benadering van personen individueel. Vooral liefdesrelaties spelen een belangrijke rol in haar memoires. In Malines krijgt ze een relatie met een mannelijke gevangene, maar hem verliest ze na het transport naar Auschwitz uit het oog. Tijdens het bevrijdingstransport van het Rode

Kruis valt zij voor een Amerikaanse soldaat. Ook in Ravensbrück krijgt Grohs door haar mooie voorkomen veel aandacht, wat wederom duidt op een positief zelfbeeld. Ze wordt door een vriendin 'gered van een groepje lesbiennes dat het op de jongsten had voorzien': 'Lesbiennes waren net zo ergerlijk als de Jehova's getuigen, en persoonlijk.' (p. 303) Ook de kampleiding had het op haar uiterlijk voorzien. Mannelijke SS'ers kleineerden haar, een *Aufseherin* bood haar een schone slaapplek en een mogelijke vlucht uit het kamp aan in ruil voor een vervulling van haar 'lichamelijke behoeften'. (p. 322) Hoewel Grohs de 'avances' van laatstgenoemde opzichteres vrij uitgebreid beschrijft, gebruikt zij nergens expliciete bewoordingen die verwijzen naar seksuele handelingen. Ook in de beschrijving van haar liefdesrelaties worden intieme momenten niet geëxpliciteerd.

In de epiloog licht Grohs haar schrijfdoel toe. Ze stelt dat het lot haar had gespaard om een reden: het verkondigen van de boodschap dat het leven kostbaar, en ieder mens waardevol is. Niet alleen namens zichzelf, maar ook namens degenen die dit zelf niet meer konden doen. Ze lijkt hiermee betekenis te willen geven aan haar eigen overleven. Volgens Grohs heeft het zo lang geduurd voordat ze haar herinneringen kon opschrijven omdat ze deze boodschap niet eerder had begrepen. Ook stelt zij in dit opzicht: 'Ik ben als een sneltrein door het leven gedenderd om de door de Nazi's van me afgepakte tijd in te halen, maar ik ben door de tijd zelf ingehaald. Ik weet niet hoeveel tijd ik nog over heb.' (p. 388) Hier lijkt een tweede schrijfdoel naar voren te komen; wellicht voelde Grohs de noodzaak haar ervaringen met een groter publiek te delen voordat het te laat zou zijn. Het feit dat zij op latere leeftijd heeft meegewerkt aan enkele (Amerikaanse) documentaires en films lijkt dit vermoeden te bevestigen.¹⁷⁴

5.2. Menachem Kallus - *Als Junge im KZ Ravensbrück* (Berlijn: 2005, 128 p.)

De memoires van de Israëliër Menachem Kallus komen in 2005 in Duitsland uit. De totstandkoming van dit werk wordt in het voorwoord kort toegelicht door Otto Nübel, voorzitter van de *Internationale Freundeskreis Ravensbrück* (IFK), een onafhankelijke stichting betrokken bij de *Mahn-und Gedenkstätte* die onder andere in educatieprojecten voor jongeren voorziet. Nübel verklaart dat Kallus lange tijd geen voet op Duitse bodem heeft willen zetten, maar door het IFK bereid werd gevonden terug te keren naar Ravensbrück, de plek waar hij tijdens de oorlog gevangen had gezeten. Samen met zijn broer en zus, beide ook overlevenden van het kamp, woont hij een herdenkingsbijeenkomst op het voormalige kampterrein bij. Nübel stelt dat deze voor Kallus emotionele reis er onder andere toe heeft bijgedragen dat de auteur toestemming gaf zijn in het Hebreeuws geschreven memoires te laten vertalen in het Duits.

Uit Kallus' boek is niet op te maken wanneer hij zijn herinneringen voor het eerst heeft opgeschreven. Wel geven enkele tijdsindicaties aan dat de gebeurtenissen zich ongeveer zestig jaar

¹⁷⁴ Grohs speelde bijvoorbeeld zichzelf in de Amerikaanse film-documentaire *Prisoners of paradise* uit 2002. In dat jaar werd zij ook verschillende malen geïnterviewd door Gero von Boehmen, een bekende Duitse journalist. Hun gesprekken werden op de Duitse televisie uitgezonden. In 1996 had Grohs al haar medewerking verleend aan de door Steven Spielberg geregisseerde documentaire *Survivors of the Holocaust*.

eerder hebben afgespeeld. Op de website van het *Landesinstitut für Pädagogik und Medien* van de *Universität des Saarlandes* staat vermeld dat Kallus lange tijd niet over zijn kampervaringen heeft gesproken, maar dat hij in 2001 zijn zwijgen heeft doorbroken en is begonnen met het opschrijven van zijn herinneringen.¹⁷⁵ Of zijn memoires ook in Israël zijn gepubliceerd wordt daarmee niet duidelijk. In zijn eigen voorwoord wordt dit echter wel aannemelijk gemaakt. Kallus geeft aan dat zijn schrijfdoel tweeledig is: hij wil dat zijn kinderen en kleinkinderen weten wie hij is en hoe hij zo is geworden, en daarnaast voelt hij zich namens alle miljoenen vermoorde Joden verplicht zijn geschiedenis te vertellen en op zoek te gaan naar verklaringen. ‘Meine Erinnerungen an jene Epoche sind ausserordentlich lebendig und durch das Schreiben dieses Buch werden sie hoffentlich unauslöschlich.’ (p. 11) Later in zijn werk zal hij stellen dat de samenleving moet weten wat zich in de kampen heeft afgespeeld. (p. 112) Zijn boek lijkt zo bedoeld als een waarschuwing voor de toekomst.

Kallus, geboren in 1932, groeit op in Den Haag in een Joods arbeidersgezin met drie kinderen. Zijn vader is een hardwerkende man van Hongaarse komaf, die zich weinig met de kinderen bemoeit. Kallus’ opa en oma die, in tegenstelling tot zijn ouders, zeer welvarend lijken te zijn geweest, verwennen hem en spelen een belangrijke rol in zijn opvoeding. De familie is zeer gelovig – Kallus gaat regelmatig naar de synagoge – en hecht veel waarde aan de Joodse tradities. Kallus stelt dat zijn Joodse afkomst hem tijdens de bezetting het gevoel geeft speciaal te zijn. In 1942 wordt de familie thuis opgepakt en naar Westerbork gebracht. Precieze tijdsindicaties worden door de auteur nauwelijks gegeven, maar hier verblijft de familie, met een onderbreking van enkele weken in kamp Vught, zeker enkele maanden. Uiteindelijk vertrekt Kallus samen met zijn moeder, broer en zus met een transport van niet-Nederlandse Joden naar Duitsland, waar hij achtereenvolgens in het vrouwen- en het mannenkamp van Ravensbrück terecht komt. Vader was eerder al naar het oosten gedeporteerd. Na het opbreken van het mannenkamp van Ravensbrück, wordt Kallus in Sachsenhausen gevangen gezet en wanneer de Russen ook daar in aantocht zijn, wordt het hele kamp op looptransport gestuurd; een tocht waarbij vele mannen sneuvelen. In de buurt van Lüneburg wordt Kallus uiteindelijk ‘bevrijd’: de Duitse soldaten zijn op de vlucht geslagen omdat zij werden ingesloten tussen het oost- en het westfront.

Als kind in vrouwenkamp Ravensbrück

De auteur stelt dat toen hij de poorten van Ravensbrück binnenliep, het goede leven dat hij tot dan toe had gekend voor hem ten einde was. Kallus is op dat moment pas tien of elf jaar oud. De kinderen van de familie Kallus zijn samen met enkele anderen uit hun transport de eerste kinderen in het vrouwenkamp van Ravensbrück. Volgens de auteur wist de kampeiding niet wat ze met hen aanmoest. De opzichteressen lieten hen in de barakken spelen wanneer de vrouwelijke gevangenen aan het werk waren en keken verder nauwelijks naar hen om.

¹⁷⁵ Kallus heeft in 2008 een lezing op het instituut gehouden. Zie <http://www.lpm.uni-sb.de/LPB/Kallus.pdf> (25-03-2009).

Hoewel Kallus constateert dat zijn goede leven voorbij is, benadrukt hij, behoudens enkele uitzonderingen, de terreur van de SS in het vrouwenkamp niet. Wel reflecteert hij onder andere op de rangschikking die de gevangenen onderling hadden uitgemaakt. Zo stelt hij dat de gevangenen die de rode driehoek met N.N. (*Nacht- und Nebel*) erop droegen, degenen met het meeste aanzien waren. Ook belangrijk waren de gevangenen met een groene driehoek. Omdat zij het langste in het kamp zaten, hadden zij de beste baantjes in handen wat hen macht gaf. Kallus lijkt aan te nemen dat deze ‘*Berufsverbrecher*’ daadwerkelijk een crimineel verleden hadden. (p. 63) De in zijn ogen meest gehate categorie gevangenen waren de vrouwen die een zwarte driehoek droegen, de ‘asocialen’.

Op enkele momenten benadert Kallus de gevangenen in collectieven. Zo stelt hij onder andere dat de Tsjechische vrouwen de meest aangename eigenschappen bezaten en dat Françaises juist niet hulpvaardig waren. Opvallend hierin is dat Kallus zelf concludeert dat hij bepaalde eigenschappen van personen in het kamp al snel aan een nationaliteit koppelde, waardoor het lastig werd iemand als individu te zien. (p. 64) Ondanks deze constatering komen in Kallus’ memoires ook enkele individuele persoonlijkheden op een positieve manier naar voren. Zijn oordeel over de kampleiding is genuanceerd; er lopen zowel ‘goede’ als ‘slechte’ SS’ers rond. (p. 65)

De kinderen hadden tot op zekere hoogte meer vrijheid dan de volwassenen. Kallus haalt op verhalende wijze verschillende voorvallen aan waarin de kinderen het kampleven ontdekken, kattenkwaad uithalen en in sneltreinvaart bijzondere levenservaring opdoen. Dit laatste wordt vooral gethematiseerd in de beschrijving van zijn eerste seksuele ervaringen die hij in het vrouwenkamp opdoet. Een Russin wijdt hem in de wereld van de fysieke liefde in, maar Kallus stelt dat hij destijds geen idee had wat er met hem gebeurde, of wat seks was. (p. 71/72) Hij beschrijft de seksuele handelingen vrij expliciet, iets dat in dit bronnencorpus alleen Taecke Botke ook deed. Dat juist de beide mannelijke auteurs zo open over hun seksuele ervaringen in het kamp schrijven, lijkt te duiden op een verschil in seksuele beleving tussen de beide geslachten. Mogelijk is deze conclusie te voorbarig, daar ook tijdsaspecten en verschillende ervaringen een rol kunnen hebben gespeeld.

Het uithalen van kattenkwaad loopt in het kamp niet altijd goed af, wat Kallus uiteenzet in een spannend verslag over het uit de hand lopen van een spelletje waarbij een door de kinderen gemaakt speelgoed van zwaar materiaal op het hoofd van een opzichteres terecht komt. Zij overlijdt aan haar verwondingen waardoor het hele kamp voor straf appel moet staan. Opvallend hierin is niet alleen de verhalende manier waarop het voorval door Kallus wordt beschreven, maar ook het feit dat hij zich niet schuldig lijkt te voelen over het doden van een *Aufseherin*, maar wel over zijn verantwoordelijkheid voor het extra lijden van de gevangenen. Hieruit komt een sterk moreel besef van goed en kwaad naar voren; het doden van een ‘slechte’ opzichteres weegt voor de auteur blijkbaar minder zwaar dan de verantwoordelijkheid voor het straffen van de ‘goede’, onschuldige gevangenen. Wanneer in acht wordt genomen dat Kallus nog een kind was toen hij in Ravensbrück gevangen zat, komt het geheel door de opgebouwde spanning ietwat heldhaftig op de lezer over. Natuurlijk moet wel rekening worden gehouden met het grote leeftijdsverschil tussen de schrijver Kallus en de jonge,

belevende Kallus in het kamp. Hoewel een dergelijk verschil bij meerdere auteurs in dit bronnencorpus aanwezig is, zorgt het feit dat Kallus het kampleven als kind heeft ervaren ervoor dat zijn interpretaties vanuit een ander oogpunt zijn geschreven.

Na een poosje in het vrouwenkamp te hebben gezeten, krijgen Kallus en zijn Nederlandse kampvriendje Doni te horen dat ze worden overgeplaatst naar het mannenkamp. Het bestaan van deze afdeling voor mannen in Ravensbrück was voor Kallus geen verrassing; in het vrouwenkamp waren regelmatig mannelijke gevangenen te vinden: ‘Die Männer erbrachten im Frauenlager die Tätigkeiten, die nur sie wegen ihrer Kraft oder ihres Berufes erledigten konnten.’ (p. 77) Enerzijds maakte deze verplaatsing Kallus verdrietig omdat hij vanuit een warme, beschermende omgeving waarin vele vrouwen zich om hem bekommerden, het onbekende tegemoet moest treden.¹⁷⁶ De Amerikaanse historicus Jack Morrison beschreef in dit opzicht het verschijnsel dat vrouwelijke gevangenen van Ravensbrück zich over de kinderen in het kamp ontfermden. Volgens Morrison deed het hun moedergevoelens herleven. Zo konden zij op een positieve manier zin geven aan hun gevangenschap. De overplaatsing naar het mannenkamp gaf Kallus anderzijds het gevoel groot en belangrijk te zijn, omdat hij nu als volwassen werd beschouwd. (p. 78)

Overplaatsing naar het mannenkamp

Bij aankomst in het mannenkamp worden Doni en Kallus in een barak met Roma en Sinti gevangenen ondergebracht, waar ook enkele kinderen zitten. Al snel vindt Kallus zijn weg in het kamp wanneer hij een plekje in de schoenmakerij krijgt. Gezien de omstandigheden was dit een gunstige plek voor Kallus om te werken: het was er warm en de ligging midden in het kamp zorgde ervoor dat hij alles in de gaten kon houden. De omgang met de Roma en Sinti gevangenen beschrijft Kallus als ietwat problematisch; zij ontvingen hem met open armen, maar hij vond het moeilijk om werk en voedsel te delen. (p. 83/84)

De sfeer in het mannenkamp wordt over het algemeen als vrij positief beschreven, zeker wanneer Kallus het vergelijkt met kamp Sachsenhausen. ‘Das Männerlager von Ravensbrück war hauptsächlich dazu bestimmt, das große Frauenlager zu unterstützen, Jeder hatte eine mehr oder weniger feste Arbeit, und man arbeitete nicht schwer. Die Atmosphäre war im Vergleich zu Sachsenhausen geradezu intim. Alle kannten sich, selbst die Wachen.’ (p. 97) Kallus doet verslag van de dagelijkse dingen die hij er voornamelijk samen met Doni beleeft. Vooral het bijzondere karakter van een samenleving binnen vier kampmuren, waarin voorwerpen en relaties een andere waarde en functie vervullen dan daarbuiten, wordt door Kallus uiteen gezet. Ook in het mannenkamp brengt hij een nuance aan tussen vriendelijke en wrede SS'ers.

Deze relatief positieve beoordeling van het mannenkamp is opvallend te noemen, daar het ingaat tegen de bevindingen van Morrison, één van de weinige historici die heeft geschreven over het

¹⁷⁶ Morrison, *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp*, 262.

mannenkamp van Ravensbrück. Morrison stelde het leven in het mannenkamp als zeer hard voor; hoewel het officieel een werkkamp voor politieke gevangenen betrof, kreeg het door de geringe overlevingskans het karakter van een vernietigingskamp. Dit karakter komt zowel uit de memoires van Kallus als uit de eerder beschreven memoires van Botke in eerste instantie niet zozeer naar voren. De ervaringsliteratuur wijkt in dit opzicht nogal af van de wetenschappelijke bevindingen over het kamp. Dit laat zien dat memoires een andere kijk op het verleden kunnen bieden.

Wanneer Kallus, bij uitzondering, beschrijft hoe de gevangenen worden gestraft, blijkt wederom dat de scheiding van het mannen- en vrouwenkamp geen strikte was. Vanuit de schoenmakerij heeft Kallus uitzicht op een binnenplaatsje waar gevangenen met zweepslagen worden gemarteld. Andere gevangenen worden gedwongen de slagen uit te delen. Kallus stelt slechts eenmaal te hebben gezien dat iemand niet bewusteloos raakte. Ook vrouwen werden hier volgens de auteur gemarteld. (p. 91) Dit zou betekenen dat vrouwelijke gevangenen naar het mannenkamp werden gebracht om daar hun straf te ondergaan. De auteur geeft in zijn boek op enkele plaatsen aan dat er een bepaalde interactie tussen beide kampen mogelijk was. Zo beschrijft hij bijvoorbeeld de ruilhandel die tussen beide kampen bestond.

Hoewel Kallus in zijn boek stelt dat hij in Ravensbrück vrienden en vijanden heeft gemaakt, komen net als in zijn beschrijving van het vrouwenkamp, ook in het mannenkamp slechts enkele individuen aan bod. Wellicht heeft dit te maken met het beschouwende karakter van zijn memoires en met de boodschap die hij wilde uitdragen.

Kallus als interpretator van zijn geschiedenis

In zijn voorwoord kondigt Kallus met het noemen van zijn schrijfdoel dit beschouwende karakter eigenlijk al aan: de auteur gaat op zoek naar verklaringen voor de Holocaust. In zijn memoires zijn steeds beschouwende stukken geplaatst waarin hij aandacht besteedt aan dit onderwerp. Zo zet hij onder andere uiteen hoe de Nationaalsocialisten stap voor stap te werk gingen bij de vervolging van de Nederlandse Joden, een reden waardoor in zijn ogen weinig mensen in opstand kwamen. (28-30) Hierin heeft hij aandacht voor de goedlopende propaganda machine van de Duitse bezetter, die uiteindelijk zelfs onbewust op hem, een Joodse jongen, lijkt te hebben ingewerkt. (p. 81-82) Een andere oorzaak ziet Kallus in het generaliseren van bevolkingsgroepen. Kallus heeft in het kamp gemerkt dat er ook 'goede' Duitsers bestonden, iets dat hem aanvankelijk 'schier onmogelijk' had geleken. Net zoals niet alle Duitsers kwaadaardig zijn, blijken ook niet alle Roemenen dieven, hoewel er volgens Kallus over Roemenen in het algemeen gezegd wordt dat zij dieven zijn. In overeenstemming met deze redentatie stelt Kallus dat volgens de Joodse gemeenschap alle Arabieren geweld gebruiken, en dat Arabieren overeenkomstig over Joden oordelen. Kallus geeft aan dat velen weten dat deze generalisaties niet kloppen, maar dat groepen 'tijdens instinctief handelen toch vaak in de val lopen', iets dat volgens hem ten grondslag heeft gelegen aan de door de Nationaalsocialisten gezaaide haat jegens het Joodse volk. (p. 99-100)

Zonder te oordelen over Kallus' argumentatie in deze kwestie, kan zijn verwijzing naar de wrijving tussen Joden en Arabieren opmerkelijk genoemd worden. In de periode voorafgaand aan zijn publicatie is het Israëliisch-Palestijnse conflict, onder andere onder invloed van Palestijnse opstanden tegen de Israëliische bezetting, de Tweede Intifada (2000-2005), weer opgelaaid. Hoewel hij het conflict tussen Israël en de Palestijnen niet expliciet benoemt, geeft hij zijn memoires door deze verwijzing toch een bepaalde lading mee. Zeker wanneer hierin de achtergrond van de auteur wordt meegenomen. Wanneer na de oorlog blijkt dat hun vader en moeder niet zijn teruggekeerd uit de kampen, worden de kinderen Kallus door een tante naar Israël gestuurd, waar zij in een Joods gastgezin opgroeien. De auteur laat later zijn oorspronkelijke naam 'Otto', die hij ook gebruikt in zijn memoires, veranderen in het Joodse Menachem, dat 'de trooster' betekent. Ook neemt hij de Israëliische nationaliteit aan. Op het hoe en waarom van zijn nationaliteits- en naamsverandering wordt in zijn boek echter niet gereflecteerd. Mogelijk hebben zijn negatieve ervaringen in Nederland voor de oorlog (weinig steun van buurtgenoten, het altijd aanwezige gevoel nergens bij te horen) meegespeeld in zijn beslissing. Wellicht verwijst Kallus met zijn naamsverandering naar de slachtoffers van de Holocaust, wil hij als overlevende troost bieden aan hen die daar naar verlangen. Zijn zoektocht naar verklaringen voor de Jodenvervolging vormt een aanleiding voor deze veronderstelling. Omdat Kallus' persoonlijke motieven niet bekend zijn is het echter uiterst moeilijk oordelen over deze kwestie. Zijn aangebrachte nuance in de vermeende wederzijdse generalisaties tussen Israëliërs en Arabieren kan wellicht als aanknopingspunt voor een rationele, meer humane invalshoek van het Israëliisch-Palestijns conflict worden gezien. Overigens lijkt Kallus' Joodse identiteit, evenals zijn Nederlandse achtergrond, in de herinneringen aan het kampeven zelf nauwelijks een rol te spelen, dit in tegenstelling tot de beschrijving van zijn vooroorlogse leven.

Een ander terugkerend onderwerp van beschouwing is zijn reflectie op de aard van de mens in combinatie met zijn eigen overleven van de concentratiekampen. Kallus stelt dat ieder mens twee persoonlijkheden kent. De één denkt, is kalm en berekent, de ander voelt, is emotioneel en liefdevol. (p. 32/33) Zijn eerste persoonlijkheid heeft er, samen met een flinke dosis geluk en het nemen van de juiste beslissingen op cruciale momenten, voor gezorgd dat hij heeft kunnen overleven. (p. 106) Hieruit spreekt een zeer positief zelfbeeld. Blijkbaar was Kallus al op jonge leeftijd in staat moeilijke beslissingen te nemen. Het enige dat op dergelijke momenten telde, was de afweging of hij er zelf beter van zou worden. Een individuele overlevingsdrang, waarin eigenbelang voorop stond, was volgens Kallus de enige persoonlijke eigenschap die in het kamp overeind bleef staan. (p. 76)

Op sommige momenten in zijn memoires lijken de standpunten van de auteur tegenstrijdig. Zo stelt Kallus dat hoewel hij tijdens zijn gevangenschap enkel Duitse soldaten hekelde, hij na de oorlog een hekel had gekregen aan het hele Duitse volk door bekende uitspraken als '*Ich habe das nicht gewollt*' en '*Ich habe es nicht gewusst*'. (p. 122) Dit is ten eerste opmerkelijk te noemen omdat omstanders in Kallus' memoires in het geheel niet voorkomen en ten tweede omdat de auteur eerder in zijn boek waarschuwde voor de gevolgen van generalisaties. Ook het feit dat hij in zijn herinneringen

aan het kampeven nauwelijks reflecteert op (het gemis van) zijn familie staat in contrast met de familiefoto's die tussen de teksten zijn geplaatst. Daarnaast is zijn oordeel over Nederland als thuisland niet eenduidig. Door deze uiteenlopende opvattingen over morele zaken als wie 'goed' en wie 'fout' was, maar ook door een wisselende kijk op zijn eigen persoonlijkheid en identiteit, is de precieze boodschap die hij op zijn publiek wil overbrengen lastig te benoemen.

De memoires van Kallus hebben door de beschouwende aard gecombineerd met een verhalende schrijfstijl een bijzonder karakter gekregen. De gegevens dat Kallus als kind in Ravensbrück gevangen zat en dat hij zowel in het vrouwen- als in het mannenkamp heeft gezeten, maken zijn memoires uniek in dit bronnencorpus. De inhoud van zijn herinneringen is in zoverre bijzonder dat het gegeven dat Kallus zijn kampervaringen als kind heeft beleefd, een representatie van Ravensbrück als relatief dragelijk oord, waar kinderen nog konden spelen en waar niet heel hard gewerkt hoefde te worden naar voren heeft gebracht. Opvallend is ook het gegeven dat Kallus als enige auteur de interactie tussen het mannen- en het vrouwenkamp noemt; mannen werkten in het vrouwenkamp en vrouwen werden gestraft in het mannenkamp. Mogelijk heeft deze weergave te maken met het feit dat Kallus niet alleen van het bestaan van de beide kampen afwist, maar dat hij ze ook aan den lijve heeft ondervonden. Het bestaan van zowel het mannen- als het vrouwenkamp komt in zijn boek als vanzelfsprekend naar voren. Het is daarom opmerkelijk dat ondanks de beschouwende aard van zijn werk, Kallus niet reflecteert op het gegeven dat Ravensbrück in de overlevering als vrouwenkamp bekend is komen te staan. Waarschijnlijk heeft het ingaan op de maatschappelijke identiteit van Ravensbrück als vrouwenkamp niet gepast in Kallus' streven in zijn memoires te zoeken naar verklaringen voor de Holocaust. Wellicht voelde de auteur ook niet de noodzaak deze typering te weerleggen. In dit opzicht is het interessant een vergelijking te trekken met de memoires van Botke, die ook niet reflecteert op de identiteit van Ravensbrück als vrouwenkamp. Botke noemt de aanwezigheid van het vrouwenkamp echter in zijn geheel niet. Hoewel uit zijn memoires nergens blijkt dat hij in aanraking is gekomen met het vrouwenkamp, is zijn zwijgen in een periode waarin het vrouwenkamp van Ravensbrück in Nederland volop in de publieke belangstelling stond, mogelijk juist zijn persoonlijke manier geweest om de aandacht te vestigen op de aanwezigheid van mannelijke gevangenen in het kamp.

5.3. Ravensbrück in memoires uit 2001-2005: Verschil in inhoud, overeenkomstig in vorm

Wanneer ik de twee memoires die in deze periode zijn uitgekomen naast elkaar leg, is een in het oog springende overeenkomst het verhalende karakter van beide werken. Uitgebreide beschrijvingen van niet alleen gebeurtenissen, maar ook sfeerimpressies, afgewisseld met flashbacks en andere stijlmiddelen, zorgen ervoor dat de memoires een lopend verhaal vormen. Hierin krijgt de voorgeschiedenis van de auteur in beide boeken veel aandacht. Hun jeugdijaren en de aanloop naar hun gevangenneming worden uitvoerig behandeld, iets dat in de memoires van Jenneke Romkes ook naar voren kwam.

De eigen persoonlijkheid in beeld

Hoewel hun herinneringen aan de kampen de kern van het schrijven blijven vormen, is er in hun boeken ook een grote rol weggelegd voor het eigen individu. Het ligt voor de hand te stellen dat, bij memoires in het algemeen, de auteur een belangrijke rol speelt in de inhoud van zijn/haar herinneringen; in een plot waarin de eigen ervaringen centraal staan is hij/zij immers schrijver en hoofdpersoon tegelijk. Maar waar het in het werk van de auteurs die eerder hun memoires uitbrachten enkel draaide om de herinneringen aan de kampervaringen, wordt door de auteurs uit deze onderzoeksperiode vooral de nadruk gelegd op de eigen persoonlijkheid in het kamp. Het gaat hierbij niet alleen om de eigen omgang met het kampleven, maar specifiek ook om de eigen persoonlijkheid. Vooral bij Grohs lijkt deze insteek de inhoud van haar memoires te bepalen. De titel van haar boek is veelzeggend: *Silvie*. Bij Kallus uit zich dit voornamelijk in de beschreven ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid.

Deze aandachtsverschuiving kan op verschillende manieren worden verklaard. De afstand in tijd van de ervaringen tot het moment waarop de herinneringen zijn opgeschreven is groot, zo'n vijfenvijftig tot zestig jaar. Wellicht heeft dit tijdsverschil geleid tot de thematisering van de eigen persoonlijkheid. Psychogerontoloog Gerben Westerhof, gespecialiseerd in de psychologie van het ouder worden, stelde dat personen die ouder worden in een tijd die sterk verschilt van de tijd waarin hun identiteit gevormd is - de zogenaamde 'formatieve periode' tussen grofweg het tiende en vijftiende levensjaar - op latere leeftijd vaak hun persoonlijke verleden gaan overdenken. Westerhof: 'Door het wegvallen van vaste ankers voor de identiteitsvorming ontstaat bij hen de behoefte om op 'grote' geschiedenis te reflecteren en de invloed daarvan op het persoonlijke leven te traceren.'¹⁷⁷ Het is zeer wel mogelijk dat deze door Westerhof gesignaleerde ontwikkeling ook van invloed is geweest op het schrijfproces van de memoires uit deze onderzoeksperiode; zowel Grohs als Kallus voelden immers niet alleen de noodzaak hun herinneringen aan het leven in Ravensbrück met een breder publiek te delen, maar zij wilden ook hun eigen rol in het gebeurde uitdiepen. De sterk gemoderniseerde maatschappij in het algemeen en hun emigraties naar respectievelijk de Verenigde Staten en Israël in het bijzonder, zijn factoren die waarschijnlijk mede verantwoordelijk zijn geweest voor een verandering in de referentiekaders waarin op het verleden werd teruggekeken.

Een tweede verklaring voor het centraal stellen van de eigen persoon in de memoires is mogelijk de bewuste keuze van een andere invalshoek. Uit de grote hoeveelheid ervaringsliteratuur die er over de Tweede Wereldoorlog is verschenen, specifiek uit memoires van kampoverlevenden, is een bepaald beeld naar voren gekomen over hoe het leven in de nazi-kampen eruit heeft gezien. Daarnaast is historisch onderzoek een belangrijke bron van kennis over de kampen geweest. In het geval van Ravensbrück is vooral vanaf het begin van de jaren negentig veel wetenschappelijk onderzoek naar het leven in het kamp gedaan. Nadat de Russische troepen die tot de eenwording van Duitsland op het

¹⁷⁷ Gerben Westerhof geciteerd in Captain, 'Van nu naar toen en weer terug', 26.

voormalige kampterrein waren gestationeerd, vertrokken waren, kwam er veel archiefmateriaal vrij, dat nieuw onderzoek heeft gestimuleerd. Wanneer Grohs en Kallus hun herinneringen op schrift stellen, is er daarom zowel door publicaties van overlevenden als van historici al veel bekend over ‘de geschiedenis van Ravensbrück’. Wellicht bood dit ruimte voor een andere, meer literaire aanpak, waarin de persoonlijkheid achter de herinneringen meer centraal kon komen te staan. In deze benadering zijn Grohs en Kallus niet alleen kampoverlevenden, maar nadrukkelijk ook auteurs van een bijzonder verhaal. Paradoxaal genoeg claimen beiden dat hun schrijfdoelen in meer of mindere mate zijn ingegeven door een drang naar het (gericht) informeren van de samenleving, een trend die in de eerste onderzoeksperiode naar voren kwam. In het geval van Kallus slaat deze geuite wil tot informeren echter niet op het kampleven, maar op zijn reflectie op oorzaken van de Holocaust. Bij Grohs lijken de herinneringen aan het kampleven te worden aangewend om vorm te geven aan haar levensverhaal.

Deze focus op de persoonlijkheid achter de kampoverlevende gaat samen met de afwezigheid van een bepaald groepsgevoel. Hoewel Kallus zijn medegevangenen wel regelmatig vanuit een collectief oogpunt beschrijft, stelt hij vaak het gevoel te hebben gehad nergens bij te horen. Steun en toeverlaat is zijn Nederlandse kampvriendje Doni. Ook uit de memoires van Grohs spreekt geen besef te behoren tot een bepaald collectief. Ook zij heeft één goede vriendin in het kamp. Het nationaliteitsaspect lijkt geheel uit de memoires te zijn verdwenen. Beiden refereren nauwelijks aan nationale collectieven en oordelen er dientengevolge niet over. Dit houdt ook in dat zij geen Nederlands referentiekader hanteren. Hun niet-Nederlandse nationaliteiten lijken hier de meest logische oorzaak voor te zijn. Hoewel Grohs aan enkele verzetsactiviteiten heeft deelgenomen, heeft zij weinig contact gehad met een verzetsgroep. Kallus heeft in het geheel niets met het verzet te maken gehad en zet zich in het kamp juist actief in voor zijn baantje. Er lijkt daarom in geen geval een collectieve verzetsmentaliteit uit deze memoires te spreken zoals dat in de vorige onderzoeksperiode het geval was. Ook de herinnering aan solidariteit lijkt uit de memoires te zijn verdwenen. De klemtoon wordt op het eigen overleven gelegd. Bij Grohs wordt de onderlinge hulpvaardigheid wel af en toe genoemd, maar het krijgt zeker geen nadruk. Ook uit Kallus’ beschrijving van ‘de rationele ik’ blijkt dat zelfbehoud voorop staat.

Grohs en Kallus: auteurs van Joodse afkomst

Beide auteurs zijn van Joodse afkomst, maar in hun herinneringen aan de tijd in Ravensbrück lijkt deze identiteit geen rol van betekenis te spelen. Ook de religieus opgevoede Kallus schenkt in zijn kampmemoires nauwelijks aandacht aan zijn Joodse geloof, terwijl dat in zijn voorgeschiedenis wel een belangrijk thema was. Interessant gegeven in deze kwestie is dat juist deze twee memoires, de enige na de eeuwwisseling, geschreven zijn door overlevenden die vanwege hun Joodse afkomst vervolgd werden, vooral wanneer het in 1999 gepubliceerde werk van de Joodse Nora Keizer hierbij ook in ogenschouw wordt genomen. Niet alleen het feit dat er in zes jaar tijd drie publicaties van

Joodse personen in Nederland zijn verschenen, maar ook het gegeven dat er sinds 1991 geen ‘niet-Joodse’ publicatie meer is verschenen, is opmerkelijk te noemen. Het is lastig hiervoor een eenduidige verklaring aan te wijzen, omdat er waarschijnlijk meerdere en veelal ook persoonlijke factoren een rol hebben gespeeld in dit verschijnsel. Wellicht heeft het gegeven dat er steeds minder kampoverlevenden nog in leven zijn en dat er daardoor ook minder personen zijn die hun verhaal nog kunnen vertellen, meegespeeld in de beslissing van de auteurs hun herinneringen te publiceren. De aandacht voor de Holocaust is vanaf de jaren zeventig constant gebleven en is ook in deze onderzoeksperiode nog steeds een belangrijk thema in de herinnering aan de oorlog, wat mogelijk zou verduidelijken waarom juist Joodse overlevenden hun herinneringen na al die jaren alsnog hebben gepubliceerd. Het is denkbaar dat zij in de nieuwe generaties van wie nu ook de ouders de oorlog niet meer hadden meegemaakt een nieuw publiek zagen.

Uiteenlopende voorstelling van Ravensbrück

Waar het de beeldvorming over kamp Ravensbrück betreft, zijn de memoires uit deze onderzoeksperiode lastig met elkaar te vergelijken. Grohs kwam als jonge vrouw in het vrouwenkamp en de bunker, Kallus zat als kind in zowel het vrouwen- als het mannenkamp gevangen. Het kan dan ook bijna niet anders dan dat dit voor een verschil in beleving en daarmee verbonden een verschil in herinnering aan het kamp heeft gezorgd. Dit lijkt vooral tot uiting te komen in de sfeerimpressies. Ravensbrück wordt in Grohs’ memoires getypeerd als een plek waar je altijd op je hoede moet zijn, een donker oord met veel leed. Door Kallus wordt Ravensbrück wat optimistischer omschreven. De sfeer is redelijk intiem en de dagelijkse gang van zaken is bekend. Dit zorgt voor regelmaat en voorspelbaarheid; iets dat door Kallus als positief wordt ervaren. Dat neemt overigens niet weg dat ook hij vreselijke herinneringen aan Ravensbrück heeft overgehouden. Deze herinneringen worden door hem ook niet verzwegen om een expliciet positief uitgangspunt naar voren te brengen, zoals dat door verschillende auteurs in de jaren zeventig en tachtig werd gedaan; Kallus gebruikt zijn herinneringen juist om te reflecteren op de geschiedenis. Hij grijpt in zijn memoires de kans aan enkele persoonlijke gedachten over de oorzaken van de Holocaust uiteen te zetten. Wellicht is hij een voorbeeld van de door Withuis in 2005 gesignaleerde ontwikkeling dat kampoverlevenden door hun persoonlijke ervaringen een bepaalde maatschappelijke autoriteit hebben gekregen op het gebied van oorlog, vrede, discriminatie en racisme. Het gegeven dat er steeds minder kampoverlevenden overblijven, maakt hun beweringen des te waardevoller. Het is mogelijk dat deze veronderstelling ook een rol gespeeld heeft in Grohs’ beslissing haar medewerking te verlenen aan enkele documentaires over de Tweede Wereldoorlog en praatprogramma’s op de Duitse televisie.

Behalve uit de sfeerindrukken, zijn ook uit de beoordeling van de medegevangenen en de Duitse kampleiding nauwelijks eenduidige conclusies te trekken. De beeldvorming over kamp Ravensbrück in de memoires gepubliceerd in de periode 2001-2005 vormt daarom geen consistent geheel. Daarvoor zijn de ervaringen mogelijk te verschillend geweest. Belangrijke uitzondering op

deze constatering is de situatie dat beide auteurs ten tijde van het schrijven van hun herinneringen nog een wrok jegens ‘de Duitsers’ koesteren, hoewel Kallus zich bewust is van het gevaar van generalisatie. Dezelfde Kallus echter stelt dat hij ten tijde van zijn gevangenschap geen haatgevoelens koesterde jegens het Duitse volk, maar dat deze negatieve gevoelens ten opzichte van de omstanders na de oorlog wel in hem zijn opgekomen. Deze gedachteverandering maakt duidelijk dat maatschappelijke factoren van invloed kunnen zijn op de beoordeling van het verleden; Kallus’ hatelijke gevoelens waren immers ingegeven door de naoorlogse reacties van het Duitse volk. Wat deze anti-Duitse mentaliteit ook laat zien, is dat morele oordelen over wie er in de oorlog ‘goed’ en in het geval van Grohs en Kallus voornamelijk wie er ‘fout’ waren geweest, ook in de memoires uit deze onderzoeksperiode nog steeds een belangrijk referentiekader in de herinnering aan het verleden vormen. In navolging van Blom kan gesteld worden dat ofschoon de wetenschappelijke geschiedschrijving zich heeft kunnen ontworstelen aan ‘de ban van goed en fout’, de ervaringsliteratuur wat betreft de memoires van kamp Ravensbrück, ondanks enige aangebrachte nuance, is blijven vasthouden aan morele oordelen over goed en kwaad.

6. Slotbeschouwing

In deze masterthesis heb ik duidelijk willen maken dat maatschappelijke ontwikkelingen in het denken over de Tweede Wereldoorlog van invloed zijn geweest op de beeldvorming van kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires. Daarnaast heb ik geprobeerd inzicht te verkrijgen in de belevingswereld van de ex-gevangenen; een groep die als historische bron in eerder wetenschappelijk onderzoek nog maar weinig aan het woord is geweest. Ik heb onderzocht of er uit de memoires van één bepaalde onderzoeksperiode een consistent beeld van het kamp naar voren is gekomen, zodat ik vervolgens de resultaten uit de verschillende onderzoeksperiodes met elkaar kon vergelijken. Zo is in de ontwikkeling van de beeldvorming over Ravensbrück uit de gepubliceerde memoires een bepaalde dynamiek zichtbaar geworden waarin het kamp zelf steeds minder centraal is komen te staan; naarmate de tijd vorderde werd de herinnering aan Ravensbrück voor andere doeleinden aangewend.

Dynamiek in de beeldvorming over Ravensbrück

Uit hoofdstuk drie is gebleken dat de memoires uit de eerste onderzoeksperiode – binnen enkele jaren na de beëindiging van de oorlog op schrift gesteld – op verschillende punten overeenkomen. Wat in de analyse van de uitgaven van Ten Boom, Berendsen en Keizer vooral opvalt, is het informatieve karakter van de beschreven herinnering. Het lijkt alsof de auteurs de samenleving op de hoogte wilden brengen van het leven in een nazi-concentratiekamp, omdat er zo kort na de bevrijding nog relatief weinig over dit onderwerp bekend was bij de bevolking. Het specifieke karakter dat Ravensbrück in ‘de overlevering’ heeft gekregen – vrouwenkamp voor politieke gevangenen – komt daarin niet aan bod. Het lijkt aannemelijk dat het benadrukken van vrouwelijkheid of dapperheid niet paste bij de boodschap die de auteurs wilden uitdragen. Ook voor individuele ervaringen was weinig ruimte; het wij-perspectief dat op verschillende plekken in de beschreven herinneringen wordt gebruikt, is hier een aanwijzing voor. Siertsema had dit wij-perspectief ook gesignaleerd in haar literatuurwetenschappelijke studie naar alle Nederlandse egodocumenten met als onderwerp het gevangenschap in een Duits concentratiekamp ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Dit wij-perspectief zou ook weer kunnen duiden op het informatieve aspect van de memoires. Het gebruik van memoires als bron van informatie werd eerder al plausibel gemaakt door Captain, die stelde dat de kort na de oorlog verspreide memoires van voormalig geïnterneerden in Japanse kampen in Nederlands-Indië een informatief doel dienden. Hoewel dit informatieve karakter een uitgebreide beschrijving van het dagelijkse kampleven tot gevolg had en dus ook de nazi-terreur in het kamp in kaart bracht, werd de aandacht niet zo zeer gevestigd op de verschrikkingen, maar op het overleven. De auteurs stelden hun gevangenschap juist te hebben kunnen overleven door onder andere hun gevoelens uit te schakelen. Van de memoires van Ten Boom, Berendsen en Keizer lijkt daarom een collectieve gedachte uit te gaan: zij keken niet achterom, maar richtten zich op de toekomst. Een gedachte die zij weerspiegeld zagen in de samenleving van die tijd; ook daar lag de focus op herstel en werd

nauwelijks teruggekeken op het nog vers in het geheugen liggende oorlogsverleden. Deze overlevingsstrategie zegt niet alleen iets over de manier waarop de auteurs hun gevangenschap hebben beleefd, maar ook over hoe zij er na de beëindiging van de oorlog op terugkeken. Het geeft daarmee zowel een betekenis aan het verleden als aan het heden. Andere gelijkenissen in deze onderzoeksperiode die uit de beoordeling van de medegevangenen naar voren komen, zijn het Nederlandse referentiekader en een pro-westerse of anticommunistische houding; sentimenten die naarmate de tijd vorderde een steeds kleinere rol in de memoires gingen spelen. Hoewel de Koude Oorlog in Nederland pas met het toetreden tot de NAVO in 1949 een rol ging spelen in de maatschappij, tekenden de naoorlogse verhoudingen tussen de beide machtsblokken zich al vrij snel na de bevrijding af, zoals ik in paragraaf 3.2 heb aangegeven. De pro-westerse uitingen in de memoires lijken door dit verband een bredere betekenis te hebben gekregen; zij zouden gezien kunnen worden als een weergave van de heersende politieke denkbeelden in de Nederlandse samenleving tussen 1945 en 1947.

In de memoires die zijn uitgekomen tussen 1966 en 1991 is Ravensbrück in een ander daglicht komen te staan. Niet zo zeer de beschrijving van het kamp, als wel de beleving van het gevangenschap staat nu centraal. Hoewel Ravensbrück wordt neergezet als een zeer gevaarlijk, vies en gruwelijk kamp, hebben vooral onderwerpen als vriendschap, onderlinge solidariteit en het plegen van verzet veel aandacht gekregen. De keuze van de auteurs om juist deze onderwerpen te benadrukken lijkt op de aanwezigheid van een collectieve verzetsgeest te duiden die verbonden wordt met een gedeeld groepsgevoel; samen hebben zij kunnen overleven, samen hebben zij verzet geboden tegen de bezetter. Daarmee zijn in vergelijking met de vorige onderzoeksperiode nieuwe overlevingsstrategieën gethematiseerd; het weglaten of het niet accentueren van negatieve ervaringen in de herinnering, is vervangen door een benadering waarin juist positieve elementen uit het verleden werden benadrukt. De collectieve herinnering aan kamp Ravensbrück in de memoires die zijn uitgekomen tussen 1966 en 1991 heeft daarmee een andere vorm en invulling gekregen dan in de eerste onderzoeksperiode het geval was. De herinnering aan Ravensbrück wordt niet langer uitsluitend gebruikt om de samenleving te informeren, maar lijkt de uiting van een algehele positieve identiteit te zijn geworden: zelfs onder de barre omstandigheden in het kamp waren er door vriendschapsgevoelens en verzetsdaden mogelijkheden om betekenis te geven aan het leven. Wibaut en Van den Burger voegden in hun memoires nog toe dat de vriendschapsbanden ook na de oorlog steun boden in de verwerking van het gezamenlijk beleefde oorlogsverleden. Dit positieve referentiekader is wellicht tot stand gekomen in relatie tot de ontwikkelingen in het maatschappelijk perspectief op de oorlog. In de jaren zeventig was er hernieuwde maatschappelijke aandacht voor de bezettingsperiode, die na jaren van ‘stilte’ ruimte bood voor een nieuwe benadering van het oorlogsverleden. Op psychologisch gebied was duidelijk geworden dat sommige kampoverlevenden een ernstige psychische aandoening hadden overgehouden aan hun gevangenschap en dat dit ook op latere leeftijd nog tot klachten kon leiden. Ondanks de maatschappelijke aandacht voor het kampsyndroom, was Tineke Wibaut-Guilonard de enige

overlevende die in haar memoires reflecteerde op de geestelijke problemen die ze na de oorlog had ervaren. Geen van de auteurs positioneerde zich in hun gepubliceerde herinneringen expliciet als slachtoffer; een opmerkelijke constatering. Slachtofferschap maakte geen deel uit van de collectieve identiteit die uit de memoires uit deze periode naar voren kwam, de factoren vriendschap en verzet daarentegen wel. De positieve uitgangspunten van de auteurs zijn mogelijk een reactie geweest op de aandachtsverschuiving in het maatschappelijk denken over de oorlog.

Uit de onderzoeksperiodes 1945-1947 en 1966-1991 zijn redelijk consistente beelden over Ravensbrück naar voren gekomen. In de memoires die in 2001 en 2005 zijn uitgebracht is daarentegen weinig consistentie te ontdekken. Zoals ik in paragraaf 5.3 heb uitgelegd loopt de beeldvorming over Ravensbrück in de memoires van Grohs en Kallus behoorlijk uiteen. Waarschijnlijk zijn hun ervaringen te verschillend geweest. Grohs zat als jonge vrouw in het vrouwenkamp en de bunker gevangen, Kallus kwam als kind achtereenvolgens in het vrouwen- en mannenkamp terecht. Qua vorm springen wél enkele overeenkomsten tussen de beide memoires in het oog waaruit een interessante conclusie met betrekking tot de vorming van een identiteit getrokken kan worden: de verhalende manier van schrijven, het opbouwen van spanning en het gebruik maken van stijlmiddelen wekken de indruk dat Grohs en Kallus, behalve hun identiteit van concentratiekampoverlevende, ook een bewuste auteursrol hebben aangenomen. Meer dan de andere Ravensbrückoverlevenden die hun herinneringen hebben uitgegeven, lijken zij zich bewust van hun publiek en claimen zij door hun oorlogservaringen een bepaalde autoriteit, ook in maatschappelijke discussies over verwante onderwerpen. Deze uitgangspositie van beide auteurs lijkt de door Withuis in 2005 geschetste ontwikkeling in het maatschappelijk denken over de oorlog te onderschrijven dat oorlogsslachtoffers voor publiek en media zijn gaan fungeren als moreel oriëntatiepunt in zaken als discriminatie, racisme, oorlog en vrede.¹⁷⁸ Hierin speelt de veronderstelling dat de term ‘ervaringsdeskundige’ aan kracht toeneemt naarmate er minder kampoverlevenden in leven zijn, wellicht ook een rol. Daarnaast heeft de literaire aanpak van Grohs en Kallus geleid tot het centraal stellen van de eigen persoonlijkheid. Het wijperspectief (1945-1947) en de collectieve verzetsmentaliteit (1966-1991) die uit de eerste twee onderzoeksperiodes zo duidelijk naar voren kwamen, zijn uit de meest recente publicaties geheel verdwenen waardoor Ravensbrück wederom in een ander daglicht is komen te staan.

Afwegingen bij het periodiseren

In deze thesis heb ik een beeld geschetst van hoe de herinnering aan Ravensbrück door de jaren heen vorm heeft gekregen in de gepubliceerde memoires. Door de analyse van de diverse publicaties over drie hoofdstukken te verdelen, heb ik een periodisering aangebracht die geleid heeft tot de beschreven resultaten. Uit deze periodisering zou afgeleid kunnen worden dat de onderzoeksperiodes duidelijk onderscheidbare en op zichzelf staande tijdvakken zijn. Tijd is echter een continu gegeven. Slechts

¹⁷⁸ Withuis, *Na het kamp*, 423

doordat historici het verleden op bepaalde momenten begrenzen en afbakenen, ontstaan tijdvakken. Zo ook in deze thesis. De onderzoeksperiodes vormen daarom geen historisch geheel, maar zijn door mij gecreëerd aan de hand van de publicatiedata van de memoires.

Daarin waren globaal drie ‘publicatiegolven’ te ontdekken, al maakte het geringe aantal bronnen het enigszins problematisch daadwerkelijk van golven in uitgaven te kunnen spreken. Het onderscheid tussen de eerste en de tweede onderzoeksperiode is vrij helder. Na bijna twintig jaar stilte werd er in 1966 voor het eerst weer door een Ravensbrückoverlevende gepubliceerd, waarna vervolgens van 1978 tot 1991 met regelmaat publicaties verschenen. Omwille van de voorafgaande publicatiestilte heb ik deze boeken tezamen in een hoofdstuk gerangschikt. Ik heb ervoor gekozen de eerste druk van Botke’s memoires, die in 1966 al uitkwam en in het tijdsperspectief eigenlijk op zichzelf staat, bij de tweede onderzoeksperiode te betrekken omdat de tweede druk van zijn werk – uitgekomen in 1978 – inhoudelijk niet los gezien kan worden van de eerste. De publicatiestilte die het onderscheid heeft gemaakt tussen de tweede en de derde onderzoeksperiodes is in dit opzicht minder groot, tien jaar, maar mijns inziens significant. Deze constatering maakt het publicatieverloop van Ravensbrückoverlevenden anders dan het publicatiepatroon dat Siertsema schetste van memoires van overlevenden van nazi-concentratiekampen in het algemeen. Zij stelde twee publicatiegolven vast: een eerste direct na de oorlog en een tweede, brede golf vanaf de jaren zeventig, exponentieel toenemend vanaf de jaren negentig. Echter, wanneer enkel memoires van Ravensbrückoverlevenden in ogenschouw worden genomen, rechtvaardigt behalve de publicatiedata, ook een inhoudelijke analyse het onderscheid van een derde ‘golf’, zoals uit de dynamiek in de beeldvorming over het kamp is gebleken.

Hoewel uit de verschillende periodes significante verschillen naar voren zijn gekomen waardoor deze periodisering mijns inziens tot nuttige resultaten heeft geleid, sluit ik niet uit dat de keuze voor een andere periodisering ook andere onderzoeksresultaten tot gevolg zou hebben gehad. Uitgangspunt van mijn onderzoeksmethode was het gebruik van memoires als spiegel voor de samenleving: in de beschrijving van het individuele leven ben ik op zoek gegaan naar bredere maatschappelijke ontwikkelingen in het denken over de oorlog. Hierin was vervolgens op inhoudelijk niveau een periodisering aan te brengen. De memoires vormden de basis van waaruit ik het verleden bestudeerde. Wanneer ik dit gezichtspunt zou hebben omgedraaid en de memoires zou hebben benaderd vanuit ‘gangbare’ tijdvakken uit de geschiedenis – een onderzoeksmethode die Mossink omschreef als het gebruik van memoires als vergrootglas – zou een daaruit voortvloeiende periodisering wellicht geleid hebben tot een al te gemakkelijk generaliseren van de herinnering.¹⁷⁹ Ik wilde het risico vermijden in de memoires enkel te zoeken naar bevestiging van maatschappelijke ontwikkelingen in het denken over de oorlog.

¹⁷⁹ Mossink, ‘Naar het leven: een inleiding’, 10.

Periodiseren brengt altijd een gevaar met zich mee: het is aanlokkelijk om je als onderzoeker binnen een onderzoeksperiode voornamelijk te concentreren op overeenkomsten, terwijl je in een vergelijking tussen de verschillende onderzoeksperiodes vooral naar verschillen op zoek gaat. Hierdoor worden de periodes helder van elkaar onderscheiden. Het aaneenschakelen van bepaalde momenten in de geschiedenis – Zerubavel noemde dit de mentale integratie van niet aaneengesloten historische tijdstippen – en in dit geval het zoeken naar overeenkomsten in een bepaalde onderzoeksperiode, zorgt voor historische continuïteit. Het vervolgens benadrukken van verschillen tussen aaneengesloten periodes laat historische discontinuïteit zien; een mentale onderbreking van de immer doorlopende geschiedenis.¹⁸⁰ Wanneer je een zo volledig mogelijke weergave van het verleden nastreeft, volstaat een dergelijke werkwijze echter niet. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat er ook binnen de onderzoeksperiodes genoeg verschillen naar voren zijn gekomen. Zoals ik in paragraaf 5.3 heb aangegeven, zijn de memoires van Grohs en Kallus daar een goed voorbeeld van. Dat die verschillen bestaan lijkt niet moeilijk te verklaren; de ervaring van een gebeurtenis blijft een individuele aangelegenheid en bovendien hebben niet alle overlevenden dezelfde ervaringen. Dat er in de herinnering aan Ravensbrück daarnaast ook veel overeenkomsten zijn binnen de onderzoeksperiodes, maakt het bestaan van een collectieve herinnering echter des te aannemelijker. Boven komen sommige elementen in de gepubliceerde herinnering aan het kamp in alle memoires terug; ze zijn niet gebonden aan een bepaalde onderzoeksperiode, maar lijken een permanente factor in de collectieve herinnering aan Ravensbrück te zijn.

Consistentie in de herinnering aan Ravensbrück

Het kan opmerkelijk genoemd worden dat het slachtofferschap dat vanaf de jaren zeventig een centrale plek in het maatschappelijk denken over de bezettingstijd heeft ingenomen, in geen enkele publicatie van Ravensbrückoverlevenden wordt benadrukt. Ook in de memoires van Joodse overlevenden wordt door de auteurs geen slachtofferrol aangenomen; opvallend wanneer in ogenschouw wordt genomen dat de Holocaust, gelijkopgaand met het slachtofferschap, een steeds prominentere rol is gaan spelen in de collectieve herinnering aan de oorlog. Daarom is het níet refereren aan slachtofferschap mijns inziens een herinneringspolitieke keuze. Blijkbaar heeft de emotionele lading die de identiteit van slachtoffer met zich meebrengt niet gepast in de diverse kaders waarin door Ravensbrückoverlevenden door de jaren heen werd teruggedacht aan hun gevangenschap. Het informeren van de samenleving, de nadruk leggen op positieve verbanden als vriendschap en verzet, of het centraal stellen van het eigen individu, waren geen denkkaders waarin identificatie met het slachtofferschap mogelijk was. Voor sommige auteurs, met name degenen die hun memoires al vrij snel na de oorlog hadden uitgebracht, gold dat zij zichzelf niet als slachtoffers, maar juist als overlevenden zagen. De echte slachtoffers

¹⁸⁰ Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, 40.

waren in het kamp bezweken onder de nazi-terreur. Dit standpunt wordt echter niet zeer expliciet gemaakt.

Ook morele kwalificaties over wie ‘goed’ dan wel ‘fout’ was geweest, hebben in alle publicaties een rol gespeeld, zij het in diverse gradaties. Zoals ik in paragraaf 3.4 heb beschreven wordt er in de memoires die vlak na de beëindiging van de oorlog zijn uitgekomen een strikt onderscheid tussen goed en fout aan de dag gelegd, conform de in die tijd heersende maatschappelijke opvattingen over collaborateurs en verzetsstrijders. Vanaf de jaren zeventig ontstaat er in de maatschappij een meer genuanceerd beeld, waarin een differentiatie zichtbaar wordt in zowel de groepen van daders als slachtoffers. In de memoires wordt vooral nuance aangebracht in de dadercategorie; er bestaan zowel goede als slechte opzichters. Ook omstanders komen nu in beeld; een groep die in de memoires uit de eerste onderzoeksperiode in zijn geheel niet voorkwam. (Zie paragraaf 4.7) In de meest recent uitgebrachte publicaties zijn morele oordelen weer duidelijker te onderscheiden. Omstanders worden daarin voorzichtig in de spreekwoordelijke (mede-) verantwoordelijke hoek geschoven. De schuldvraag van de (Duitse) bevolking wordt in dit verband openlijk gethematiseerd.

Deze uitkomsten tonen aan dat er in de memoires altijd in morele kaders is teruggekeken op de bezettingstijd. In de Nederlandse samenleving is de periode 1940-1945 symbool komen te staan voor essentiële normen en waarden. Het maatschappelijk belang dat aan de oorlog werd gehecht is door de jaren heen altijd groot geweest. Het lijkt aannemelijk dat dit de auteurs heeft beïnvloed in hun keuzes om vanuit een ethische invalshoek terug te kijken op het verleden. De ervaringsliteratuur staat in dit opzicht in contrast met de wetenschappelijke, die zich volgens Blom wel ‘heeft weten te ontworstelen aan het morele goed-fout schema’.¹⁸¹

De invloed van gender

Een derde consistentie in de beeldvorming over het kamp is het gegeven dat Ravensbrück door de auteurs nauwelijks als vrouwenkamp is benadrukt; opvallend omdat de overgrote meerderheid van de voormalig gevangenen vrouw was. De identiteit van Ravensbrück als vrouwenkamp werd geïnitieerd door de Nazi’s omdat zij het kamp aanvankelijk inrichtten voor vrouwelijke politieke gevangenen. Na de oorlog is vervolgens door het Comité Vrouwen van Ravensbrück de herinnering aan het kamp in de samenleving onder de aandacht gebracht, waarin steeds werd beklemtoond dat het een *vrouwenkamp* voor *verzetsvrouwen* betrof en waardoor Ravensbrück in de Nederlandse maatschappij onder andere zijn identiteit als vrouwenkamp voor politieke gevangenen heeft gekregen. De auteurs hebben dit ‘vrouwelijke accent’ echter niet in hun memoires aangebracht.

Voor de vrouwelijke auteurs geldt wellicht dat zij niet de noodzaak voelden zich als vrouwen te manifesteren en dat noties van gender niet in de boodschap pasten die zij met hun werk wilden

¹⁸¹ Blom, ‘Een kwart eeuw later’, 173.

uitdragen. Hun zwijgen over de aanwezigheid van het mannenkamp lijkt in dit licht gezien te moeten worden. Hierbij moet echter wel de kanttekening worden geplaatst dat het aannemelijk is dat de meeste vrouwelijke auteurs helemaal niet in aanraking zijn gekomen met het mannenkamp in Ravensbrück. Doordat zij niet ingaan op de vrouwelijke identiteit van het kamp, lijken zij zich als vanzelfsprekend aan te sluiten bij het ‘gangbare’ beeld van Ravensbrück als vrouwenkamp. De manier waarop de herinnering aan het kamp vorm kreeg in de memoires, doet voorkomen alsof de vrouwelijke auteurs voornamelijk serieus genomen wilden worden; het uiten van een feministisch standpunt zou afbreuk kunnen doen aan hun neutrale identiteit. De vrouwelijke Ravensbrückoverlevenden lijken het verleden namelijk niet vanuit een politieke optiek te hebben benaderd. Een enkeling (Berendsen) reflecteerde kort op de oorlogsgeschiedenis en vooral uit de publicaties die direct na de oorlog werden uitgebracht kunnen pro-westerse sentimenten worden opgemaakt, maar over het algemeen klinken er nauwelijks politieke noten in de gepubliceerde herinneringen van de vrouwelijke overlevenden door. Slechts drie van hen waren aangesloten bij het CVR – volgens het secretariaat van het comité waren dit Berendsen, Wibaut-Guilonard, en Van den Burger-Steensma – maar of zij actieve leden waren, valt te betwijfelen. Van Wibaut is bekend dat zij in de jaren zeventig buiten het CVR om haar eigen bijeenkomsten met kampvriendinnen hield. De socialistische Wibaut zette zich af tegen de communistische afhankelijkheid die de herinneringspolitiek van het CVR kenmerkte. Ook Van den Burger wilde niet op een dergelijk politieke manier met haar persoonlijke oorlogsverleden bezig zijn.

Ook bij de mannelijke auteurs lijkt gender niet van invloed te zijn geweest op hun memoires; ook zij reflecteerden niet op de maatschappelijke identiteit van Ravensbrück als vrouwenkamp. In het geval van de mannelijke auteurs is deze constatering, in tegenstelling tot bij de vrouwelijke auteurs, echter opvallend omdat zij een beeld van Ravensbrück schetsten dat niet aansloot bij het gangbare ‘vrouwelijke’ beeld; ze schreven immers over hun verblijf in het mannenkamp. Botke noemde de aanwezigheid van het vrouwenkamp in het geheel niet. Hoewel dit niet expliciet in de memoires wordt verwoord, is het zeer wel mogelijk dat beide mannen, als reactie op dit gangbare beeld in de maatschappij, met hun zwijgen juist de aandacht wilden vestigen op het feit dat Ravensbrück niet enkel een concentratiekamp voor vrouwen was; een herinneringspolitieke keuze. Omdat het publicatiedoel van de auteurs nooit precies kan worden achterhaald, is dit echter niet met zekerheid te zeggen.

Over het algemeen lijken de auteurs in hun memoires niet bewust te hebben ingespeeld op noties van gender, maar dat betekent niet dat er geen verschillen in de herinnering aan Ravensbrück tussen mannen en vrouwen naar voren zijn gekomen. Deze verschillen blijken vooral uit de door gender gevormde perspectieven waarin werd teruggekeken op het gevangenschap; de vrouwelijke auteurs stelden zich in het kamp voornamelijk bezig te hebben gehouden met ‘typisch vrouwelijke’ activiteiten als breien, kleding verstellen en het fabriceren van cadeautjes, terwijl bij de beide mannelijke auteurs de herinnering aan het kamp zich voornamelijk afspeelde op de werkvloer, van

oudsher een ‘mannelijke terrein’. Ook verschillen in de benadering van de seksuele handelingen die in het kamp plaatsvonden, leggen een verschil in de herinnering tussen de beide seksen bloot; ze duiden vooral op een verschil in seksuele beleving. Zo zijn de mannelijke auteurs zeer open en expliciet over hun seksuele ervaringen in het kamp, terwijl in de memoires van de vrouwelijke overlevenden niet wordt gesproken over de eigen seksuele ervaringen. De invloed van gender op de herinnering aan het kamp lijkt hier echter te stoppen; overeenkomsten tussen de beide seksen hebben in deze thesis de boventoon gevoerd.

De sociale constructie van de collectieve kampherinnering

De gepubliceerde memoires die ik heb gebruikt in deze thesis zijn een publieke en tastbare uiting van immateriële, ongrijpbare herinneringen aan het gevangenschap in Ravensbrück en maken deel uit van de herinneringscultuur van het kamp. Omdat in deze herinneringscultuur alle door de samenleving en cultuur geproduceerde en geconsumeerde aspecten met betrekking tot Ravensbrück samenkomen en omdat deze factoren elkaar ook wederzijds beïnvloeden, moesten de memoires bekeken worden vanuit een bredere maatschappelijke context. Hiervoor heb ik me voornamelijk gefocust op de geschiedenis van het maatschappelijk denken over de bezettingstijd. Het concept herinneringscultuur heeft me geholpen om de memoires te zien als onderdeel van een groter geheel, als onderdeel van een dynamisch herinneringsmodel.

In dit dynamische herinneringsmodel dat door Kansteiner werd voorgesteld als een continue onderhandeling tussen herinneringsproducenten, herinneringsconsumenten en culturele tradities, nemen de gepubliceerde memoires een bijzondere positie in. De boeken zijn een ‘product’ van de herinnering aan het kamp, waardoor de auteurs tevens herinneringsproducenten zijn geworden. Met hun memoires hebben zij een bepaalde boodschap op hun publiek – de herinneringsconsumenten – overgebracht, die vervolgens zijn beïnvloed in hun beeld van het kamp. Omgekeerd lijkt het aannemelijk dat de auteurs bij hun schrijven rekening hebben gehouden met hoe er over de oorlog werd gedacht in de periode waarin zij hun herinneringen op schrift stelden en dat zij hebben ingespeeld op bestaande beelden in de maatschappij. In die zin waren ook zij herinneringsconsumenten van de herinnering aan Ravensbrück. In deze thesis is dit gebleken uit de interactie tussen de memoires en de maatschappelijke omgang met het Nederlandse oorlogsverleden. De memoires fungeerden achtereenvolgens als bron van informatie voor de onwetende maatschappij, als reactie op de aandachtsverschuiving in het maatschappelijk denken over de oorlog van een verzetsnaar een slachtoffercultuur, en als aanknopingspunt voor een reflectie op de Holocaust, heden ten dage het centrale thema in de herinnering aan de bezettingstijd. Het positieve verband tussen de gepubliceerde memoires en de maatschappelijke omgang met de oorlog komt nog wel het meeste tot zijn recht in de periode dat er niet is gepubliceerd. Na de oorlog was er ook in de jaren vijftig en zestig nog weinig aandacht voor de bezettingstijd; men focuste op herstel en wederopbouw. In die periode werden er tot 1966 ook geen memoires over kamp Ravensbrück uitgegeven.

Culturele tradities – de derde factor in Kansteiners dynamische herinneringsmodel – die van invloed zijn geweest op de beeldvorming over het kamp in de memoires zijn wat lastig aan te wijzen, maar lijken naar voren te komen uit de sociale kaders waarin door de auteurs werd teruggekeken op hun gevangenschap. Zo speelde het christelijke geloof een belangrijke rol in de memoires uit de eerste onderzoeksperiode; christelijke normen en waarden bepaalden voor een groot gedeelte hoe er in de gepubliceerde herinnering werd geoordeeld over daders en medegevangenen. In de tweede onderzoeksperiode is dit geloofskader verdwenen en vervangen door een humanistische context waarin vooral vriendschappelijke en op het verzet georiënteerde verbintenissen van invloed zijn op de herinnering aan het kamp. Auteurs uit de derde onderzoeksperiode hanteerden een (sociaal-) Joods referentiekader waarin de systematische vervolging van het Joodse volk als eerste uitgangspunt in hun herinneringen aan het gevangenschap gold. Daarnaast stond de eigen persoonlijkheid centraal; sociale collectieven kwamen nauwelijks in hun memoires voor en vormden dusdanig geen referentiekader van waaruit werd teruggekeken op het verleden. Wellicht is deze laatste constatering een weerspiegeling geweest van de toegenomen individualisering in de samenleving.

Het is duidelijk geworden dat de gepubliceerde memoires in deze thesis geen onafhankelijke entiteiten zijn. Halbwachs stelde al dat herinneringen slechts vorm en betekenis krijgen wanneer deze in een collectieve context worden geplaatst; een louter individuele herinnering bestond volgens hem dan ook niet. Omdat de collectieve herinnering aan Ravensbrück in deze thesis betrekking had op alle historische beelden van het kamp in de memoires, duiden de veranderingen in de beeldvorming van het kamp ook op veranderingen in de collectieve herinnering. Keuzes in wat werd herinnerd en de manier waarop de herinnering in de memoires is geuit – herinneringspolitieke keuzes – hebben de identiteit van deze elf Ravensbrückoverlevenden vorm gegeven. Iedere auteur heeft hieraan zijn eigen bijdrage geleverd, maar omdat een identiteit tot stand komt in relatie tot anderen, stonden deze memoires niet op zichzelf. Hoe een collectieve identiteit er op een bepaald moment precies heeft uitgezien, is lastig in woorden uit te drukken omdat het een ongrijpbaar en continu aan verandering onderhevig proces is, maar keuzes van de auteurs om sommige onderwerpen te benadrukken en andere juist weg te laten, hebben telkens een narratief, een bepaalde visie op het verleden, uitgedrukt. Uit de onderzoeksresultaten is gebleken dat de narratieven van de auteurs uit een bepaalde onderzoeksperiode significante overeenkomsten vertonen, in de inhoud dan wel in de vormgeving. Dit heeft steeds geleid tot de constructie van een temporele, collectieve, narratieve identiteit van deze Ravensbrückoverlevenden. Omdat in de narratieven van de auteurs door de jaren heen diverse verschillen naar voren zijn gekomen, is ook hun collectieve identiteit stukje bij beetje veranderd.

Tot slot

In deze masterthesis is vaak naar voren gekomen dat herinneren een sociaal proces is. De uitkomsten van dit onderzoek naar de beeldvorming over kamp Ravensbrück in gepubliceerde memoires hebben deze theorie bevestigd. Toch mag de herinnering aan een individuele ervaring mijns inziens niet

zomaar afgedaan worden als louter een sociale constructie, zeker niet wanneer het een maatschappelijk gevoelig onderwerp als de herinnering aan het gevangenschap in een nationaal-socialistisch concentratiekamp betreft. Deze Ravensbrückoverlevenden spreken wel degelijk uit *eigen* ervaring; hun gepubliceerde herinneringen gaan over daadwerkelijk beleefde gebeurtenissen. Dit mag bij een wetenschappelijke analyse niet uit het oog worden verloren. De door mij gevoelde noodzaak dit te onderstrepen, laat zien dat ook ik als auteur van deze scriptie in een morele context terugkijk op het Nederlandse oorlogsverleden.

Primaire literatuur

Berendsen, A., *Vrouwenkamp Ravensbrück* (Utrecht 1946).

Boom ten, C., *Gevange en toch...Herinneringen aan Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam 1945).

Botke, T., *Het Revier* (Baarn 1978).

Botke, T., *Vergeet het toch maar* (Maastricht 1966).

Burger van den-Steensma, M., *Zo was het ongeveer* (Oudewater, 1984).

Grohs-Martin, S., *Silvie* (Amsterdam 2001).

Kallus, M., *Als Junge im KZ Ravensbrück* (Berlijn 2005).

Keizer, N., *Danse Macabre* ('s-Gravenhage 1999).

Lier van, C., *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (Amsterdam 1978).

Romkes, J., *Cel 383, zing nog eens. Een leven met de oorlog* (Amsterdam 1987).

Verstijnen, M., *Mijn oorlogskroniek. Met de ontsnapping Buchenwald – Colditz 15-21 april 1945* (Voorburg 1991).

Wibaut-Guilonard, T., *Zo ben je daar: kampervaringen* (Amsterdam 1981).

Secundaire literatuur

Aalten, A., 'De uitzondering en de regel: het verhaal van juffrouw A', in Aerts, M. (ed.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek* (Amsterdam 1988).

Anschutz, J. e.a., '“Dieses leere Gefühl, und die Blicke der anderen.” Sexuelle Gewalt gegen Frauen', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).

Assmann, J., *Das Kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992).

Baggerman, A. & Dekker, R., 'De gevaarlijkste van alle bronnen, Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in Baggerman, A. & Dekker, R. (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam 2004).

Blom, J.H.C., 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?', in Blom, J.H.C., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).

Blom, J.H.C., 'Geschiedschrijving en publieke emotie', *Tijdschrift voor geschiedenis* III (1998).

Blom, J.H.C., 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd', in Abma, G. (red.) *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986).

Blom, J.H.C., 'De oorlog na de oorlog', *Icodo-info* 21/2 (2004) 32-40.

Boom van der, B. E., *We leven nog: de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).

Bos, P.R., 'Women and the Holocaust: analyzing gender differences', in Baer, E. & Goldenberg, M. (eds.), *Experience and expression: women, the Nazis and the Holocaust* (Detroit 2003).

Bossenbroek, M., *De Meelstreep* (Amsterdam 2001).

Brandes, U. e.a., 'Arbeit im KZ Ravensbrück', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).

Breur, D., *Een verborgen herinnering* (Nijmegen 1995, 2^e herziene druk).

Captain, E., *Achter het kawat was Nederland* (Kampen 2002).

Captain, E., 'Van toen naar nu en weer terug', *Icodo-info* 21/2 (2004) 26-31.

Dekker, R., *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002).

Dekker, R., *Uit de schaduw in 't grote licht: kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995).

Erll, A., *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: eine Einführung* (Stuttgard 2005).

- Erpel, S., *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück* (Berlijn 2007).
- Erpel, S., 'Kriegsende und Befreiung', in Jacobeit, S. & Philipp, G. (eds.), *Forschungsschwerpunkt Ravensbrück: Beiträge zur Geschichte des Frauen-Konzentrationslagers* (Berlijn 1997).
- Erpel, S., *Zwischen Vernichtung und Befreiung: das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase* (Berlijn 2005).
- Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Fukuyama, F., *The end of history and the last man* (New York 1992).
- Graaff de, B., Hellema, D., en Zwan van der, B. (eds.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003).
- Haan de I., *Na de ondergang* (Den Haag 1997).
- Halbwachs, M., *On collective memory* (Chicago 1992).
- Heike, I., 'Da es sich ja lediglich um die Bewachung der Häftlinge handelt. Lagerverwaltung und Bewachungspersonal', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Heijden van der, C., *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Henkes, B., 'Als een Else Bohler in Nederland: tussen schaamte en zelfbewustzijn', in Aerts, M. (ed.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek* (Amsterdam 1988).
- Herzog, M. & Strebel, B., 'Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Hogervorst, S., *Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2000* (te publiceren manuscript).
- Hogervorst, S., 'National and International memory cultures of Ravensbrück', in Eñe Koresaar e.a. (eds.), *Trauma, Ideology, and Representation: Transdisciplinary Perspectives on the 20th Century as a Realm of Memory* (Tallinn 2008).
- Hogervorst, S., *Vrouwen, verzet en vrede: Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwen van Ravensbrück 1945-2005* (Rotterdam 2004).
- Huntington, S.P., *The clash of civilizations and the remaking of world order* (New York 1996).
- Kansteiner, W., 'Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies', *History and theory. Studies in the philosophy of history*, 41/2 (2002).
- Karel, E., 'De maakbaarheid van boer en gezin', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4/4 (2007) 161-184.
- Kiedrzyńska, W., 'Introduction', in Ronowicz, D. (eds.), *Beyond human endurance. The Ravensbrück women tell their stories* (Warschau 1970).

- Koselleck, R., *Futures past. On the semantics of historical time* (New York 1990).
- Kossmann, E., *De Lage landen* (Amsterdam 1976).
- Krueger, A., *Bibliographie zur Geschichte des FKZ Ravensbrück* (Norderstedt 2004).
- Martin, D., 'Menschenversuche im Krankenrevier des KZ Ravensbrück', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Meihuizen, J.P., *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).
- Mooij, A., 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in Kristel, C. (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002).
- Morrison, J., *Ravensbrück. Every day life in a concentration camp 1939-1945* (Princeton 2000).
- Mossink, M., 'Naar het leven: een inleiding', in Aerts, M. (ed.), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek* (Amsterdam 1988).
- Nora, p., *Realms of memory. Vol. I: Conflicts and divisions: rethinking the French past* (New York 1996).
- Pawelke, B., 'Als Häftling geboren – Kinder in Ravensbrück', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Pflock, A., '“Lebens”-bedingen im Konzentrationslager', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).
- Piersma, H., *De drie van Breda: Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlands gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005).
- Piersma, H., 'Vrouwen en de Tweede Wereldoorlog', *Icodo-info* 19/1 (2002) 52-61.
- Plewe, R. & Köhler, J.T., *Baugeschichte Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2001).
- Ricoeur, P., 'Life in quest of narrative', in David Wood (eds.), *On Paul Ricoeur* (New York 1991).
- Sas van, N.C.F., *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Saidel, R.G., *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp* (Madison 2004).
- Schikorra, C., *Kontinuitäten der Ausgrenzung: “asoziale” Häftlinge im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück* (Berlijn 2005).
- Schoutrop, M. J. A. & Lange, A., 'Gestructureerd schrijven over schokkende ervaringen: resultaten en werkzame mechanismen', *Tijdschrift voor Directieve Therapie* 17 (1997).

Schulz, C., 'Weibliche Häftlinge aus Ravensbrück in den Bordellen der Männerkonzentrationslager', in Fullberg-Stollberg, C. (ed.), *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen – Ravensbrück* (Bremen 1994).

Siertsema, B., *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught 2007).

Strebel, B., *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagercomplexes* (Paderborn 2003).

Strebel, B., 'Das Männerlager im KZ Ravensbrück 1941-1945', *Dachauer Hefte* 14 (1998) 141-174.

Vree van, F., *In de schaduw van Auschwitz* (Groningen 1995).

Withuis, J., 'Een betwiste erfenis. Organisaties van ex-politieke gevangenen en de Koude Oorlog om Ravensbrück en Buchenwald', in Kristel, C. (red.), *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002).

Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

Withuis, J., *Na het kamp* (Amsterdam 2005).

Wibaut Guilonard, T., *Zo ben je daar: kampervaringen* (Amsterdam 1983).

Wood, D. (ed.), *On Paul Ricoeur. Narrative and interpretation* (Londen & New York 1991).

Zerubavel, E., *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).

Internet

<http://www.ravensbrueck.de/mgr/english/camp/index.htm> (29-11-2008).

<http://www.uva.nl/plechtigheden/afscheidscolleges.cfm> (25-10-2008).

<http://www.lpm.uni-sb.de/LPB/Kallus.pdf> (25-03-2009).

<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/1FA7DF00-F612-4F46-8539-E04DCFECD7BA/0/2007k4b15p53art.pdf>, (03-01-2009).

www.corrietenboom.com (03-01-2009).

<http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g0kh17jn> (22-01-2009).